

**T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE MEDRESELİ İSYANLARI
(XIX. YÜZYIL İSTANBUL ÖRNEĞİ)**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
EYLEM ÖZTÜRKÇİ**

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. CAVID QASIMOV**

VAN – 2023

KABUL VE ONAY

Eylem Öztürkci tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nde Medreseli İsyanları (XIX. Yüzyıl İstanbul Örneği)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Jüri Üyeleri	İmza
Danışman: Doç. Dr. Cavid QASIMOV Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Başkan : Prof. Dr. Zeki TEKİN Kayseri Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Üye : Prof. Dr. Mehmet Karataş Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Üye : Prof. Dr. Mehmet Demirtaş Bitlis Eren Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Üye : Doç. Dr. Rahmi TEKİN Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Yedek Üye : Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Tez Savunma Tarihi:	05/01/2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (05.01.2023)

Eylem ÖZTÜRKÇİ

Doktora Tezi

Eylem ÖZTÜRKÇİ
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Ocak, 2023

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEDRESELİ İSYANLARI (XIX. YÜZYIL İSTANBUL ÖRNEĞİ)

ÖZET

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda İstanbul'da meydana gelen medreseli isyanları ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli eğitim kurumlarından biri olan medreselerin tarihsel süreç içinde bozulmaya başlamasıyla beraber burada eğitim gören talebeler de etkilenmiş ve eğitim dışı faaliyetlere yönelmişlerdir. Ayrıca bu yüzyılda medrese talebelerinin sayısının artması da bu topluluk üzerinde otorite sağlanmasını güçleştirmiştir. Talebeler çeşitli sebeplerle XIX. yüzyılda zaman zaman isyan etmişlerdir. Osmanlı-Rusya arasındaki siyasî anlaşmazlıklar, İslami hissiyatın artması, talebelerin Rusya karşıtlığı ve savaşma arzusu başlıca etkenlerdendir. Ayrıca devletin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar da bir diğer sebeptir. Çıkar çatışmalarına giren devlet adamları da medrese talebelerini kullanmış ve kendi istekleri doğrultusunda isyana teşvik etmişlerdir. İlki Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşen isyan hareketi daha sonra Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid devirlerinde de devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, talebelerin çıkardıkları isyanlara karşı birtakım tedbirler alarak bastırması ve bu hareketlere katılanları cezalandırmıştır. Sürgün cezası başta olmak üzere bir takım cezalar vererek ve ihtarlarda bulunarak bu hareketlere katılımı önlemeye çalışmıştır. Talebeler, Sultan Abdülmecid ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerindeki isyan hareketleri ile amaçlarına ulaşamamışlardır. Ancak Sultan Abdülaziz devrindeki isyanda hükümeti değiştirmeyi başarmış ve değişen hükümet de Sultanı darbe ile devirmiştir. Medrese talebeleri, birçok kitlesel başkaldırıda rastlanılanın aksine yağma hareketine ve çapulculuğa başvurmamışlardır. Çalışmanın amacı XIX. yüzyılda İstanbul'da meydana gelen medreseli isyanlarının iç ve dış dinamiklerini tespit etmek, Osmanlı Devleti'ne ve toplumuna etkilerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıl, Medrese, İsyan, Talebe.

Sayfa Sayısı:xii+213

Danışman: Doç. Dr. Cavid Qasimov

Ph.D. Thesis
Eylem ÖZTÜRKÇİ
VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT
January, 2023

**THE REBELLION OF MADRASAH STUDENTS IN OTTOMAN EMPIRE
(XIX. CENTURY ISTANBUL EXAMPLE)**

ABSTRACT

In the study, the madrasa rebellions that took place in Istanbul in the 19th century are discussed. Along with madrasahs, one of the important educational institutions of the Ottoman Empire, started to deteriorate in the historical process, the students (talebe) who were educated here were also affected and they turned to non-educational activities. In addition, the increase in the number of madrasah students in this century made it difficult to establish authority over this community. Due to various reasons, students were rebelled from time to time the XIX century. Political disagreements between Ottoman and Russia, increasing Islamic sentiment students' opposition to Russia and the desire to fight are among the main factors. In addition, the economic difficulties of the state are another reason. Statesmen who had conflicts of interest also used madrasah students and encouraged rebellion in line with their own wishes. The rebellion, the first of which took place during the reign of Sultan Abdülmecid, was later continued the reigns of Sultan Abdülaziz and Sultan II.

The Ottoman State suppressed the rebellions of the students by taken some precautions and punished those who participated in these movements. Including the exile punishment, it tried to prevent participation in these movements by giving some penalties and warnings. The students could not achieve their goals with the rebellion movements during the reigns of Sultan Abdülmecid and II. Sultan Abdülhamid. Contrary to many mass rebellions, madrasa students did not appeal to looting and plundering. The aim of the study is to determine the internal and external dynamics of the madrasa rebellions that took place in Istanbul in the XIX. century and to reveal their effects on the Ottoman Empire and society.

Key Words: Ottoman Empire, XIX. Century, Madrasa, Rebellion, Student.

Quantity of Page: xii+213

Supervisor: Doç. Dr. Cavid Qasimov

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
ÖN SÖZ	xi
GİRİŞ	1
A.XIX.Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreseleri.....	2
a.a.Tarihsel Arka Plan	2
a.b. Medreselerin Bozulması	6
a.c. Medreseleri Islah Çalışmaları	9
a.d.Eğitim-Öğretim Programları.....	11
a.e.Eğitim-Öğretim Unsurları	14
a.e.a. Müderris.....	14
a.e.b. Talebe	15
a.f. Talebe Taşkınlıkları.....	19
B. XIX. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri	20
b.a. Batı Usûlü Eğitim Kurumlarının Kurulması.....	21
b.b. Medrese-Mektep İlişkisi	22
b.c. Medreseleri Islah Teşebbüsleri	26
1. XIX. YÜZYIL MEDRESELİ OLAYLARI VE SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (21 ARALIK 1853)	30
1.1. XIX. Yüzyıl Medreseli Olayları.....	30
1.1.1. Medreselerde Düzeni Sağlamaya Yönelik Faaliyetler	30
1.1.2. Bireysel Suçlar	32
1.1.3. Kitlesel Suçlar	34
1.1.3.1. Kitlesel Siyasî Suçlar.....	39
1.2. Sultan Abdülmecid Dönemi Medreseli İsyanı (21 Aralık 1853)	41

1.2.1. İsyânın Sebepleri	41
1.2.1.1. Siyasi Sebepler	41
1.2.1.1.1. Prens Menşikov'un İstanbul'a Gelişi ve Kamuoyunun Hoşnutsuzluğu	43
1.2.1.2. Mustafa Reşit Paşa ile Damat Mehmet Ali Paşa Arasındaki Rekabet ve Bu Çekişmenin Talebelere Yansıması	49
1.2.1.3. İstanbul Kamuoyunun ve Medrese Talebelerinin Rusya Karşıtı Tutumu	53
1.2.1.4. Talebe İsyânını Başlatan Hadise: Sinop Baskını	62
1.2.2. 21 Aralık 1853 Medreseli İsyânı	66
1.2.2.1. İsyânın Bastırılması ve İsyancıların Sorgulanması	69
1.2.3. İsyânın Sonuçları	75
1.2.3.1. İsyân Sonrası Alınan Tedbirler	75
1.2.3.2. İsyânın Çıkmasında Öncü Olan Kişiler İle İlgili Yapılan Çalışmalar	79
1.2.3.2.1. Hoca Nasuh	79
1.2.3.2.2. Ahmed Cevdet Paşa	80
1.2.3.2.3. Mehmed Ali Paşa	82
2. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (10 Mayıs 1876)	
87	
2.1. İsyânın Sebepleri	87
2.1.1. Siyasî Sebepler	87
2.1.1.1. Balkanlarda Yaşanan İsyânların Medreseli İsyânına Etkisi	87
2.1.2. Ekonomik Sebepler	91
2.1.2.1. 1875 Hazine Krizi ve Tenzil-i Faiz Kararı	91
2.1.3. Osmanlı Devlet Adamlarının ve Aydınlarının İcraatları	94

2.1.3.1. Mahmud Nedim Paşa'nın İcraatları ve Rus Elçisi İgnatiyef ile Yakın İlişkileri	95
2.1.3.2. Midhat Paşa	101
2.1.3.3. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi.....	107
2.1.3.4. Ziya Paşa.....	108
2.1.3.5. Ahmet Hulusi Efendi	110
2.1.3.6. Ağâh Efendi	110
2.1.4. İsyân Öncesi İstanbul'da Hakim Hissiyat ve Fikrî Akımların Talebelere Etkisi	111
2.1.4.1. İslamî Hissiyatın Kuvvetlenmesi ve Cemaleddin Efgani Faktörü	111
2.1.4.2. Genç Osmanlıların Faaliyetleri.....	113
2.1.5. Osmanlı Devleti Üzerinde İngiliz-Rus Rekabetive Talebelere Etkisi	117
2.1.6. Talebe İsyânını Başlatan İki Önemli Hadise: Selanik Vak'ası ve Basına Sansür Konması	119
2.2. 10 Mayıs 1876 Medreseli İsyânı	125
2.2.1. İsyânın Tertiplenmesi	125
2.2.2. İsyânın Başlaması.....	127
2.2.3. İsyancıların Taleplerinin Yerine Getirilmesi ve İsyânın Sona Ermesi	136
2.2.4. İsyânın Etkileri ve İsyân Sonrası İstanbul'da Durum	140
2.3. İsyânın Sonuçları	142
2.3.1. Talebenin Kontrol Altına Alınmaya Çalışılması.....	142
2.3.2. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi ve V. Murad'ın Tahta Geçmesi	144
3. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (24 MAYIS 1877)	148

3.1. İsyânın Sebepleri	148
3.1.1. Siyasî Sebepler	148
3.1.1.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Talebelerin Hoşnutsuzluğu	151
3.1.2. Osmanlı Devlet Adamlarının Politika ve İcraatları	153
3.1.2.1. Midhat Paşa	154
3.1.2.2. Redif Paşa	157
3.1.2.3. Damad Mahmut Paşa	158
3.1.3. İstanbul’da Hakim Hissiyat	159
3.1.3.1. İslâmî Hissiyatın Artması	161
3.1.4. Talebe İsyânını Başlatan İki Önemli Hadise:Osmanlı Zırhlısının Ruslar Tarafından Batırılması ve Ardahan’ın İşgali	162
3.1.5. Meclis-i Mebusan’da Yapılan Tartışmaların Talebelere Etkisi	168
3.2. 24 Mayıs 1877 (12 Mayıs1293) Medreseli İsyânı	171
3.2.1. İsyânın Başlaması	171
3.2.2. İsyânın Sona Ermesi	176
3.3. İsyânın Sonuçları	178
SONUÇ	184
KAYNAKÇA	189
EKLER	208
ÖZGEÇMİŞ	
LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A. AMD	Sadaret- Amedi Kalemi Evrakı
A. DVN	Sadaret-Divan Kalemi Evrakı
A. DVNS. KNA. D	Divan-ı Hümayun Kanunname-i Askerî Defterleri
A. MKT. NZD	Sadaret-Nezaret ve Devair Evrakı
A. MKT. MHM	Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı
A. MKT. UM	Sadaret-Umum Vilayat Evrakı
A. VKN	Sadaret-Vakanüvis Kalemi
BEO	Bâb-1 Âli Evrak Odası
BEOAYN. d	Bâb-1 Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BOA	Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.DH.	Cevdet-Dahiliye
C.MF.	Cevdet-Maarif
Çev.	Çeviren
DH.	Dahiliye
DH. İMK	Dahiliye-İntihab-ı Memurin Kalemi
DH. MKT	Dahiliye-Mektubi Kalemi
DH. ŞFR	Dahiliye-Şifre Kalemi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed	Editör
HAT	Hatt-ı Hümayun
Haz	Hazırlayan
HR. İD	Hariciye Nezareti-İdare
HR. SYS	Hariciye Nezareti-Siyasî
HR. SFR. 3	Hariciye Nezareti-Londra Sefareti
HR. TO	Hariciye Nezareti-Tercüme Odası
HSD. AFT	Satın Alınan Evrak- Ali Fuad Türkgeldi Evrakı
İA	İslam Ansiklopedisi

İ. DH	İrade-Dahiliye
İ. DUİT	İrade-Dosya Usûlü
İ. HR	İrade-Hariciye
İ. MMS	İrade-Meclis-i Mahsus
İ. MVL	İrade-Meclis-i Vâlâ
İ. ŞD	İrade-Şura-yı Devlet
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MF. MKT	Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi
MV	Meslis-i Vükela Mazbataları
MVL	Meclis-i Vâlâ
Nr	Numara
Nşr	Neşreden
TS. MA. E	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y	Tarih yok
Y.A. HUS	Yıldız-Hususi Maruzat
Y.E.E	Yıldız-Esas Evrakı
Y. MTV	Yıldız-Mütenevvi Maruzat
Y. PRK.A	Yıldız-Sadaret
Y. PRK. ASK	Yıldız-Askeri Maruzat
Y. PRK. AZJ	Yıldız-Arzuhal Jurnal
Y. PRK. BŞK	Yıldız-Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. HR	Yıldız-Hariciye Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MF	Yıldız-Maarif Nezareti Maruzatı
Y. PRK. MŞ	Yıldız-Meşihat Dairesi Maruzatı
Y. PRK. TKM	Yıldız-Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği
ZB	Zabtiye

ÖN SÖZ

Medreseler, Osmanlı Devleti'nde önemli eğitim kurumları arasında bulunmaktadır. Bu eğitim kurumları, devleti ve toplumu doğru bir şekilde anlamanın araçlarından biridir. Çünkü medreseler Osmanlı toplumunun tüm değişimlerinden etkilenmişler ve aynı zamanda kendileri de toplumun değişimine etki etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde medreseler devletin kurumsal yapısının olgunlaşmasında temel faktörlerden biri olmuş, bu etki XVI. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Ancak sonraki dönemde medreselerin işlevlerinde aksamalar görülmeye başlamıştır. Memleketin siyasî, iktisadî ve içtimaî durumunun bozulması, medreselilerin eğitim dışı faaliyetlerde bulunmasına neden olmuştur. Bu durum, medrese eğitimini ve öğretimini aksatmış ve geriletmiştir. Osmanlı medreselerinin tedrici bir bozulmanın içine girmesi, hem müderrislere hem de talebelere yansımıştır. Medreseliler zaman zaman çeşitli grup veya kişiler tarafından kışkırtılmışlar, iş bulamamanın ve geçim sıkıntısının da etkisiyle yer yer isyan etmişlerdir. Bu dönemde daha çok ekonomik nedenlere dayanan isyanlar, XIX. yüzyıla gelindiğinde daha çok siyasî temellere dayanmıştır.

Çalışmada, Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda İstanbul'da meydana gelen medrese talebelerinin isyanları ve bu isyanların zeminini oluşturan siyasî ve sosyo-ekonomik dinamikler ele alınmıştır. Medrese talebelerinin çıkarttıkları isyanlara, kişi veya kişilerin ne amaçla destek verdikleri incelenmiştir. Bu isyanların devlette ve toplumda meydana getirdiği etki ve sonuçlar, isyanların bastırılmasında izlenen yöntem ve uygulanan cezalara da değinilmiştir. Bu yüzyılın zaman dilimi olarak araştırmaya esas alınmasındaki beklenti, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin sarsılmaya başladığı ve devletin yer yer sınır güvenliğini de sağlamakta zorlandığı bir tarih kesitinde yaşadığı sosyal çalkantıların bir yönünü teşkil eden medreseli isyanlarına ışık tutmaktır. İlgili literatürde "XIX. Yüzyıl Medreseli İsyancıları" ile ilgili olarak Sema Özülkü'nün "1876 Softalar İsyanı Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi" adlı Yüksek Lisans çalışması mevcuttur. Ancak bu çalışmada arşiv kaynakları, gazete haberleri gibi birincil kaynaklara yer verilmediği tespit edilmiştir. Çalışmamızla birincil kaynaklar üzerinden hem Abdülmecid dönemi isyanını değerlendirme hem de Sultan Abdülaziz ile Sultan II. Abdülhamid dönemleri isyanlarına yer verilerek XIX. yüzyıl İstanbul medreseli isyanları bütünsel bir

yaklaşım ile ele alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere kronikler, süreli yayınlar, hatıratların yanı sıra isyanların baş gösterdiği zaman dilimlerinde İstanbul'da büyükelçilik görevinde bulunan Menşikov ve İgnatiyef'in anıları, Çarlık Rusya'nın sunduğu raporlar, Sovyetler Birliği'nin Moskova'da bulunan Şarkiyat Enstitüsü tarafından yayınlanan Türkoloji dergisindeki makalelerden istifade edilmiştir.

Birinci bölümde, XIX. yüzyıl Osmanlı medreseli olaylarına değinilmiş, bu yüzyılda ortaya çıkan ilk medreseli isyanının sebepleri açıklanmıştır. Sultan Abdülmecid dönemine denk gelen bu isyanda etkili olan devlet adamları üzerinde durulmuş, isyana karşı alınan önlemler ve uygulanan cezalar ile isyanın sonuçları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Sultan Abdülaziz döneminde görülen medreseli isyanının sebepleri, isyanın ortaya çıkış süreci ve sonuçları açıklanmıştır. III. bölümde, II. Abdülhamid dönemi medreseli isyanının sebepleri, gelişimi ve sonuçlarına değinilmiştir. Sonuç bölümünde ise, medreseli isyanları ile ilgili tespit edilen veriler neticesinde çalışmanın tamamıyla ilgili genel bir değerlendirme yapılmış ve çıkarımlara gidilmiştir.

Akademik hayatımın ilk gününden itibaren yanımda olan, bilgi ve tecrübesiyle kendisinden öğrendiklerimin meslek hayatım boyunca her zaman katkısını göreceğimi bildiğim, değerli bilim insanı kıymetli hocam Prof. Dr. Zeki Tekin'e şükranlarımı sunarım. Tez sürecimde desteğini esirgemeyen değerli bilim insanı hocam Prof. Dr. Bekir Koçlar'a teşekkür ederim. Tez İzleme Komitemde yer alan ve değerli fikirleriyle her zaman yol gösterici olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Karataş'a teşekkürü bir borç bilirim. Tezin planlanmasından bitimine kadar her aşamasında yanımda olan ve güler yüzünü, yardımlarını esirgemeyen özellikle Rusça kaynakların çevirisinde desteğini gördüğüm danışmanım Doç. Dr. Cavid Qasimov hocama teşekkür ederim. Zengin kütüphanesinden istifade ettiğim Doç. Dr. Rahmi Tekin hocama teşekkürlerimi sunarım. Süreçte anlayışı ve desteğini esirgemeyen eğitimci kimliği ile örnek aldığım saygıdeğer Okul Müdürüm Zeynalabidin Akkuş'a müteşekkirim. Son olarak kıymetli eşim Doç. Dr. Alpaslan Öztürkci'ye her zaman yanımda olduğu için teşekkür ederim.

Eylem ÖZTÜRKÇİ

Van-2023

GİRİŞ

Eski çağlardan itibaren eğitim-öğretim müesseselerinin mabedler etrafında oluştuğu ve önce dinî eğitim olan maksadın zamanla bütün ilimleri içine aldığı görülmektedir.¹ İslam dünyasında da eğitim sisteminin başlangıcı Hz. Peygamber zamanına kadar götürülebilir. Mekke’de eğitim-öğretim faaliyetlerine başlayan Hz. Peygamber, hicretten sonra Medine’de bir mescit yapmış ve mescidin bir bölümünü eğitim-öğretim merkezi (Suffa) haline getirmişti.² Zamanla Suffa ihtiyacı karşılayamayınca, Hz. Peygamber Medine’deki birçok mescidi ve başka mahalleri de eğitim-öğretim faaliyetlerine tahsis etmiş, camilerde başlayan eğitim-öğretim faaliyetleri cami dışındaki kurumlarda da varlığını devam ettirmiştir.³

Medrese, Arapça’da “dere-se” kökünden gelen “ders okunacak yer ve talebenin içinde oturup ders okuduğu bina” anlamına gelmektedir.⁴ Medreselerin resmi bir kurum olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine başlaması X. yüzyılda Karahanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Karahanlı hükümdarı Tağgaç Han (v. 1035), Merv’de bir medrese yaptırmıştır.⁵ Ayrıca Gazneli Mahmud (999-1030) Gazne’de, kardeşi Nasır b. Sebüktekin Nişabur’da medrese yaptırmışlardır.⁶ Ancak sistemli bir teşkilata sahip ilk medreseler Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları Sultan Alparslan (1064-1072) ve Sultan Melikşah (1072-1092)’ın veziri Nizamü’l-Mülk (v. 1092) tarafından inşa edildi. Bağdat’ta Nizamiye adıyla kurulan medreseyi Belh, Merv, Rey, Basra, Nişabur, Musûl ve Herat gibi büyük merkezlerde inşa edilen medreseler takip etti.⁷ Bu dönemde medreseler aracılığıyla ilmin korunması ve yayılmasının yanı sıra Sünnî aleyhtarı propagandalara karşı İslam dünyası ve Selçuklu Devleti’nin de güçlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Fatımîler Dâru’l-ilim adıyla Şii propaganda

¹ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, 1.

² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul, 1980, II, 4; Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1996, 14; Mustafa Baktır, “Suffe”, *DİA Yayınları*, İstanbul, 2009, 37, 470; Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA Yayınları*, Ankara, 2003, 28, 323.

³ Baltacı, 4; Kazıcı, 14-15.

⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, II, 436.

⁵ Mefail Hızlı, “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II (2), 1987, 274.

⁶ Baltacı, 5-6.

⁷ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002, 17; Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, 3.

merkezleri kurarken,⁸ Sünnî dünyada da İslam hukuku bilimini okutan medreseler meydana gelmiştir. Bu manada Sünnî-Şîî çatışmasını, medreselerin yaygınlaşmasında etkili bir faktör olarak belirtmek gerekir.⁹

Büyük Selçuklulardan sonra da İslam dünyasında medrese tesisi bir gelenek olarak devam etmiştir. Gerek teşkilat gerekse yapı bakımından Büyük Selçuklu medreselerini örnek alan Anadolu Selçukluları ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren Türkmen Beyleri daha sonra Osmanlı medreselerine kaynak olacak medreseler yapmışlardır.¹⁰

A.XIX.Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreseleri

a.a.Tarihsel Arka Plan

Osmanlı Devleti, Selçuklulardan miras kalan medrese sistemini benimsemiş ve zenginleştirmiştir.¹¹ Cami yanında medrese yapma bir gelenek haline gelmiş, bu eğitim kurumu her yere taşınmış ve fetih politikasının ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹² Osmanlı Devleti'nin kurulmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynayan, düşünce ve bilim açısından aydınlatıcı, yol gösterici saygın bir kurum olan medreselerin durumu mevcut araştırmalarda genel olarak Osmanlı siyasal tarihine paralel olarak ele alınmış ve bu alanda yapılan tasnifler medreseler için de kullanılmıştır. Bu anlayışı benimseyen M. Kemal Özergin, medreselerin tarihini beş devreye ayırır; Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) devrine kadar kuruluş, Sahn-ı Seman'ın yapılmasıyla gelişme, Süleymaniye ile yükselme, XVII-XIX. yüzyıllar

⁸Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *DİA Yayınları*, İstanbul, 1993, 8, 537; Kazıcı, 20.

⁹Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, 328-329; Vahdettin Aydın, "Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı", *SüleymanDemirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 2003, 320.

¹⁰ Baltacı, 10.

¹¹Şükran Fazlıoğlu-İhsan Fazlıoğlu, "Varlık, Bilgi ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili", *Osmanlı Medreseleri:Eğitim, Yönetim ve Finans*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, 17-18; Aydın, "Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı", 320.

¹²Mehmet İpşirli, "Medrese", *DİA Yayınları*, Ankara, 2003, 28, 328; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, İstanbul, 2019, 112.

bozulma ve gerileme, beşinci devre ise XX. yüzyıl başları ıslah çabaları ve müessesenin kaldırılışı olarak zikretmiştir.¹³

Osmanlı Devleti'nde ilk medrese, Orhan Bey (1324-1360) tarafından 1330'da İznik'in alınmasından sonra burada yapılmıştır.¹⁴ İlk müderris olarak da Davud-ı Kayserî¹⁵ tayinedilmiştir.¹⁶ İhtiyaçlarının karşılanması için vakıf tesis edilen bu medresede¹⁷ vakfın belirlediği şartlar çerçevesinde eğitim yapılmış ve sadece dinî eğitim verilmiştir.¹⁸ Bursa'nın fethini müteakip burada *Manastır Medresesi* diye anılan medrese inşa edilmiştir.¹⁹ Sultan I. Murad (1362-1389), I. Bayezid (1389-1402) ve I. Mehmed (1413-1421) dönemlerinde yapılan medreselerle Bursa, İznik'i ikinci planda bırakmıştır. Bursa medreselerinin önemi de Sultan II. Murad'ın Edirne'de Üç Şerefeli Medrese ile Dârü'l-Hadisi tesis etmesine kadar devam etmiştir.²⁰

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra burada yüksek bir medrese kurmayı amaçlamıştır ki bunda iki temel etken vardır. Bunlar; büyük bilim adamları yetiştirip, bilime hizmet etmek ve devletin ihtiyacı olan yüksek dereceli memurları (kadı, müftü v.b.) yetiştirmektir. II. Mehmed, bu amaçları yerine getirebilmek için

¹³ M. Kemal Özergin, "Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5, İstanbul, 1973-74, 263-264.

¹⁴ Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, I, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, 21; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, 3; Yusuf Halaçoğlu, *XIV. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, 135; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2019, 119; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2010, 62; Yekta Demiralp, *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, 11; İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, 112. İznik'in fetih tarihi net olmadığından, ilk medresenin kuruluş yılı da kaynaklarda farklı belirtilmiştir. İ. H. Uzunçarşılı kuruluş yılı olarak 1330 yılını esas alırken, E. İhsanoğlu ve H. İnalcık 1331'i almıştır.

¹⁵ Kayserili olan Davud-ı Kayserî, tahsil hayatına Kayseri'de başlayıp daha sonra Mısır'a gitmiştir. Burada ne kadar kaldığı ve ne zaman Anadolu'ya döndüğü belli değildir. Orhan Bey tarafından İznik Medresesi'ne günlük 30 akçe ile müderris olarak görevlendirilmiştir (Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-ı Kayserî", *DİA Yayınları*, İstanbul, 1994, 9, 32).

¹⁶ İpşirli, 327; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 3; Halaçoğlu, 136; İhsanoğlu, *Medreseler Neydi Ne Değildi?*, 112; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 3; Akyüz, 62.

¹⁷ Ali Himmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, 1962, 5, 127; Medreseye, Orhan Gazi tarafından Kozluca köyü ve çevresiyle birlikte İznik şehrindeki evler vakıf olarak bağlanmıştı. Vakıf gelirlerinden altıda biri talebelere geri kalanı da müderrise tahsis edilmişti (Halaçoğlu, 135). "...Kozluca nam karye fukârası olub karyemiz merhum ve mağfur Sultan Orhan Gazi İznik'de vâki' medresesine vakf idub cem'itekâlif-i 'örfiyye ve şâkkadan mu'af..." (BOA, C. MF. 104/5174).

¹⁸ İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, 112.

¹⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 3-4; İpşirli, *Medrese*, 327; Ünal, 120; Halaçoğlu, 136; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 3.

²⁰ Baltacı, 15; İpşirli, *Medrese*, 327; Halaçoğlu, 136-137; Ünal, 120; Akyüz, 62.

önce yüksek dereceli Ayasofya ve Zeyrek medreselerini, ardından Sahn-ı Seman medreselerini, daha sonra da bunlara hazırlayıcı olarak Musıla-ı Sahn (Tetimme) medreselerini kurdu.²¹ Bu medreseleri tamamlayıcı unsurlar olarak imaret, darüşşifa, hamamlar, muallimhane, kütüphane gibi yapılar da eklendi.²² Sahn-ı Seman medreselerinin programlarını Mahmud Paşa, Molla Hüsrev²³ ve Ali Kuşçu²⁴ düzenlediler.²⁵ Bu medreselerde Molla Hüsrev, Molla Zeyrek,²⁶ Ali Kuşçu, Mevlana Muslihuddin Kastallâni²⁷ ve Hatibzâde Muhyiddin Mehmed²⁸ gibi dönemin âlimleri ders vermiştir.²⁹

Osmanlı Devleti'nde medreselerin sayılarının artmasıyla beraber teşkilatlanma faaliyetleri de başlamıştır. I. Bayezid dönemindeki ilk teşkilatlanma faaliyeti olarak medreselerin düzenlenmesinde medreselerde okutulan dersler esas alınmıştır. İkinci teşkilatlandırma faaliyeti ise II. Murad döneminde yapıp yine dersler esas alınmıştır. Asıl teşkilatlandırma faaliyeti ise Fatih Sultan Mehmed

²¹ Ersoy Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 1989, 522-523; İpşirli, Medrese, 328; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 4; Akyüz, 65.

²² Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, 9-10; Ünal, 121.

²³ Adı Mehmed b. Ferâmur'z'dur. Sonradan Müslüman olmuştur. Sultan II. Mehmed ilk tahta geçtiğinde Molla Hüsrev'i kazasker yapmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Ayasofya Medresesi müderrisliği yapmıştır. Şerhü'l-Mutavvel'e haşiye, et-Telvihaşiyesi, Mir'âtü'l-Vusûl, el-Gurer eserleri arasındadır (Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (Haz. Muhammet Hekimoğlu), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, 200 v.d.; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-AhbârFatih Sultan Mehmed Devri (1451-1481)*, (Haz. Hüdayi Şentürk), TTK Yayınları, Ankara, 2003, 187-188).

²⁴ Alâeddin Ali Kuşçu b. Muhammed Efendi, Semerkand âlimlerinden ders aldıktan sonra Kadızâde er-Rûmî'den matematik ilmini almıştır. Emir Uluğ Bey'den de matematik okumuştur. Uzun Hasan elçi olarak onu II. Mehmed'e göndermiştir. Ali Kuşçu, Sultan'ın yanında kalmak istemiş ve bu talebi kabul edilince elçilik görevinin bitmesinin ardından İstanbul'a gelmiştir. Matematik konusundaki el-Muhammediyye adlı risalesini II. Mehmed'e sunmuştur. Ayasofya Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Şerhu't-Tecrid, Kitabı Unkûdi'z-Zevâhir eserlerinden bazılarıdır (Taşköprülüzâde, 268 v.d.).

²⁵ Muallim Emin Bey, "Tarihçe-i Tarik-i Tedris", *İlmiyye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, 1334, 643; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 9. v.d; Halaçoğlu, 141; Fazlıoğlu, Ş.-F. İ. 19; Ünal, 122.

²⁶ Zeyrek diye bilinen Muhammed Efendi, Şeyh Hacı Bayram ve Hızır Şah'tan ders almıştır. II. Mehmed, İstanbul'un fethini müteakip Sema medreselerini yaptırmadan önceki medreslerden birine nakletti (Taşköprülüzâde, 210 v.d.; Gelibolulu Mustafa Âli, 189).

²⁷ Anadolu âlimlerinden dersle alan Kastallâni, Hızır Bey'in hizmetine girmiştir. Bursa, Edirne ve İstanbul'da kadılık yapmıştır. II. Mehmed onu, Rumeli Kazaskeri olarak atamıştır. Şerhü'l-Akâid'e haşiye yazmış, Şerhü'l-Mevâkıf ile ilgili risâle kaleme almıştır (Taşköprülüzâde, 242 v.d.; Gelibolulu Mustafa Âli, 191-192).

²⁸ Henüz çocukken babası Tâceddin Efendi'nin yanında ilim tahsil etmiştir. Allâme Ali et-Tûsi ve Hızır Bey'den de dersler almıştır. Semân medreselerinin ilk müderrislerindendir. Seyyid Şerif'in Hâşiyetü Şerhi't-Tecrid'ine yazdığı haşiye ve yine Seyyid Şerif'in Hâşiyetü'l-Keşşâf'ına yazdığı haşiye eserlerinin bazılarıdır (Taşköprülüzâde, 250 v.d.; Gelibolulu Mustafa Âli, 192-193).

²⁹ John Pedersen, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, VIII, 72-73.

döneminde olmuştur. Teşkilatlanma faaliyetlerinde medreselerde okutulan derslerin yanı sıra medreselerin kuruluş zamanı, kurucularının statü ve ünvanları, müderrislerin maaşları da dikkate alınmıştır.³⁰ Sahn-ı Seman ve Tetimme medreseleri yapıldıktan sonra medreseler aşağıdan yukarıya doğru, Haşiye-i Tecrid, Miftah, Telvih (Kırklı), Hariç, Dahil (Musıla-ı Sahn) ve Sahn-ı Seman olarak bölümlere ayrıldı. Haşiye-i Tecrid, müderrisin gündeliği 20-25 akçe olan medreseler, Miftah, müderrisin gündeliğinin 30-35 akçe olduğu medreseler, Kırklı, müderrisin gündeliği 40 akçe olan medreseler, Hariç ise müderrisin gündeliğinin 50 akçe olduğu medreselerdi ki ardından Dahilmedreseler gelmekteydi. Bunlardan sonra en yüksek eğitim-öğretim yeri olan Sahn-ı Seman'a geçilirdi.³¹

Osmanlı medreseleri teşkilâtında önemli bir diğer gelişme de Kanuni Sultan Süleyman tarafından yapılmıştır. Sultan Süleyman, Şehzade Mehmed için İstanbul'da Şehzade Medresesi'ni, babası I. Selim için de Yenibahçe'de bir medrese inşa ettirmiştir. Ancak en önemli gelişme Süleymaniye Medreselerinin yapılmasıdır. Süleymaniye Külliyesi, medrese-i evvel, medrese-i sâni, medrese-i sâlis ve medrese-i râbi isimleriyle dört medrese, bir tıp medresesi ve dârüşşifa ile dârülhadisten oluşuyordu.³²

Medrese teşkilatı, Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde atılan temeller üzerinde büyük bir değişiklik olmadan XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. On iki payeli olan medrese silsilesine müderrislerin tayini ve terfileri esnasında uyulmuştur.³³ İbtidâ-i hariç ile başlayan medrese silsilesi, Hareket-i Hariç, İbtidâ-i Dahil, Hareket-i Dahil, Mûsıla-ı Sahn, Sahn-ı Seman, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniyye, Hâmise-i Süleymaniyye, Süleymaniye ve Darü'l-Hadis şeklinde devam etmiştir.³⁴

Osmanlı Devleti'nde bütün medreseler ilk dönemlerde Kazaskere bağlıydı. Ancak XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler Şeyhülislam'a, diğerleri

³⁰ Taşdemirci, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Medreseler", 523.

³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Gelibolulu Mustafa Ali'nin Künhü'l-Ahbâr'ında Medrese ve İlmiye*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2020, 28; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 17; Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1981, XIII, 178; Halaçoğlu, 141; İpşirli, "Medrese", 330; Demiralp, 6; Kazıcı, 34-35.

³² Baltacı, 48; İpşirli, "Medrese", 328.

³³ M. Akgündüz, 21.

³⁴ Muallim Emin Bey, "Tarihçe-i Tarik-i Tedris", 647-648; Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yayınları, Ankara, 2018, I, 121; Pedersen, "Mescid", 74; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul, 99.

ise Kazaskerlere bağlanmıştır. Medreseler, vakıf kurumları oldukları için; işleyişi, malîkaynakların kullanılması ve denetlenmesi vakıf kuralları içinde yapılmıştır.³⁵

a.b. Medreselerin Bozulması

Osmanlı Devleti'nde kuruluş yıllarından itibaren kurulan padişah-ulemâ yakınlaşması beklenmedik sorunları da beraberinde getirdi. II. Murad (1421-1451) döneminde padişahların himaye politikası sebebiyle giderek nüfuz kazanan ulemâ sınıfı bu dönemde resmen ayrıcalıklı bir sınıf haline geldi. *Mevalizâde Kanunu* ile bir ulemâ ailesi olan Molla Fenârî³⁶ ailesine ve çocuklarına geniş haklar ve imtiyazlar tanındı. Bu ailenin mensupları bilimsel hiyerarşide ilerlerken herhangi bir zorlama ile karşılaşmayıp kayırıldılar.³⁷ Böylece medreseler içinde müderris atamalarında oldukça önemli bir yere sahip olan ehil kimselerin hak ettikleri görevlere atanmaları usûlü aşınmaya başladı.

II. Bayezid (1481-1512) döneminde de, kayırma, koruma anlamına gelen *iltimas* denen bir usûl etkili olmaya başladı. Bizzat padişahların koruması altında usûlsüz tayin ve terfiler sıklıkla yapılır oldu.³⁸ Liyâkat anlayışı merkezde böyle aşınmaya başlayınca bunun etkisi giderek daha aşağılara yayıldı. Normal düzene göre bir medrese talebesi, medrese silsilesini takip ederek icazet alır, müderris veya kadı olmak için sıra beklerdi. Fakat bu usûl XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladı, mülâzemetler satılır hale geldi.³⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde mülâzemetlerin verilmesi ile ilgili usûlsüzlüklerin ortaya çıkması üzerine, Sultan'ın

³⁵İpşirli, "Medrese", 330.

³⁶Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza, Allâme Alâeddin el-Esved ve Cemal Mehmed b. Mehmed'den ders almıştır. Mısır'a gidip oradaki âlimlerden ders alıp, Anadolu'ya dönmüştür. *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâ'i*, Unmûzecu'l-'Ulûm önemli eserleri arasındadır (Taşköprülüzâde, 54 v.d).

³⁷Mehmet İpşirli, "Osmanlı Ulemâsı", *Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, VIII, 74; Akyüz, 83-84; Mehmet İpşirli, "İlmiye", *DİA Yayınları*, İstanbul, 2000, 22, 142.

³⁸II. Bayezid, kendi kullarından Zamirî'yi Semân medreselerine müderris olarak atadı. Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi bu kişinin medresede müderrislik yapamayacak biri olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Sultan: *el-Kâfiye*'nin mutavassıt şerhini okutsun. İnşallah onu okutabilir diye karşılık vermiştir (Taşköprülüzâde, 542).

³⁹"Mülâzemetler dahi yolu ile verilmeyip, satılmaya başlayalı voyvoda ve subaşı katipleri ve avam-ı nasdan niceleri beş- on bin akçe ile mülâzım olup ba'dehu zaman-ı kalilde müderris ve kadı olup, sahn-ı ilm cehele ile dolup eyü, kem belirsüz oldu. Ekseriya zulm ü taaddi edüp nam-ı ulemâyı keşide kılan o makule cehele ve ecnebilerdir, yoksa tarik-i ilme hüdmet etmiş ve yolu ile ezile gelmiş ulemâ haşa ki hakdan udül ede." (Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Haz. Yılmaz Kurt), Ankara, 1994, 41-42).

emriyle Ebussuûd Efendi mülâzemet sistemini düzen koymak için birtakım düzenlemeler yapmıştır.⁴⁰

Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600), medreseler ve ilim çevrelerinde ilim seviyesinin düştüğünü, bunun sebepleri ile ilgili olarak da müderrislerin yetersiz olduklarını ve ilim öğrenmeye meraklı talebelerin bulunmadığını şöyle ifade etmektedir: “...müderris vardır ki, ayda bir kere medreseye varmaz. Nice varsun ki? Tahsil-i ulûma kabil dânişmend zümresi bulunmaz. Bulınsa dahi kendüsü ders virüp ifade-i ulûm itmeğe kâdir olmaz”⁴¹ Ona göre rüşvet, iltimas ve kayırma ilme olan talebi azaltmıştır.⁴² Medreselerde aklî ilimlerin ihmal edilmesinden şikayet eden Kâtip Çelebi (ö. 1657) ise, Fatih Sultan Mehmed’in ders programlarına koydurduğu Haşîye-i Tecrid⁴³ ve Şerhü’l- Mevâkıf⁴⁴ derslerinin daha sonra kaldırıldığını,⁴⁵ böylece “Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tutmuş” ifadeleriyle bu durumu dile getirmiştir.⁴⁶

Osmanlı medreselerinde bozulmaların devam ettiği XVII. yüzyılda bir de Kadızâdeliler hareketi⁴⁷ adıyla bir akım doğdu. Medrese-tekke ayrılığını körükleyen bu ayrılık hareketinin başında bulunan Kadızâde Mehmed Efendi (1582-1635)

⁴⁰ “... ‘ulemâdan her pâyeye ta’yîni ‘aded mülâzemetve müste’idân için yedi senede bir nevbet...” düzenlemesi ile ‘ulemânın her birine ne kadar mülâzım verileceğini tespit etti ve kabiliyetli adaylar için yedi yılda bir umumi nöbet usûlünü getirdi (Nevizâde Atayî, Zeyl ü Şakayık li- Atayî, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1268, 184); Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, 4, 661; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (Haz. Sevim İlğürel), TTK Yayınları, Ankara, 1998, 204.

⁴¹ Gelibolulu Mustafa Âli, 79.

⁴² “ilme rağbet yok, cahil-i maldârın ri’ayeti ashab-ı feza’ilden artuk...Cemi’-i menâsib layık u münasibine virilmez, belki artucak rişvet sayup arz-ı dinar iden ragıbına virilür..” (Gelibolulu Mustafa ‘Ali, 80).

⁴³ Haşîye-i Tecrid, ünlü matematikçi ve astronom Nasirüddin et-Tusî’nin (ö. 672/1273) Tecridü’l-İtikad veya Tecridü’l-Kelam eserine Seyyid Şerif diye bilinen, Ali b. Mahmud el- Cürcanî (ö. 816/1413) tarafından yapılan haşiyedir.

⁴⁴ Şerhü’l-Mevâkıf, İlhanlılar zamanında yaşamış Kadı Adudüddin el-İci’nin (ö.756/ 1355) el-Mevâkıf adlı eserinin Seyyid Şerif el-Cürcanî tarafından yapılan şerhidir.

⁴⁵ Muallim Emin Bey, “Tarihçe-i Tarik-i Tedris”, 647.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, Mizanü’l- Hak fî İhtiyarî’l- Ahak, (2. Baskı), Haz: Orhan Şaik Gökyay, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, 9.

⁴⁷ Bu hareket ilk olarak XVI. yüzyılda Birgivî Mehmed Efendi (1522-1573) ile temsil edildi. İbn Teymiyye’nin (1263-1328) fikirlerinden etkilenen Birgivî Mehmed Efendi, etkileri günümüze kadar gelen bir İslam anlayışı ve yorumunu ortaya koymuştur. Bu anlayışın temeli, İslam’ın ana esaslarında mevcut olmayıp sonradan halk arasında ortaya çıkan bazı dinî anlayış ve uygulamalara (bid’at) karşı mücadele ve bunları temizleyerek dinî aslı yapısına döndürmek idi. O, bu bid’atlardan sufileri, tarikatları ve vakıf sistemi ile onlara bu imtiyazları bağışlayan ve imkanlar sunan devleti, bunları caiz gören ulemâyı sorumlu tutuyordu. Buna karşılık ulemâ da Kadızâdelilere karşı risaleler yazmaktaydı. Örneğin, Kadızâdelilerin eleştirdiği tarikat erbabından Halvetî Şeyhi Sivasî Efendi (1563-1639) de onlara cevaben risaleler yazmıştır (Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, DİA Yayınları, İstanbul, 2001, 24, 100).

adındaki vâiz,⁴⁸ tasavvufu eleştiriyor ve halkı tarikatlara karşı kıskırtıyordu. Ayrıca akli ilimlerin caiz olmadığını savunuyordu.⁴⁹ Medrese kökenli Kadızadeliler ile tekke kökenli Sivasilerin yaptıkları tartışmalar, her iki tarafın da cami vâizliği yapması sebebiyle camilerde gerçekleşmiş ve toplumda büyük infiallere yol açmıştır. Ayrıca medreselilerle tarikatçılar arasında meydana gelen bu tartışmalar bilim adamlarını karşılıklı fikir çatışmalarına sevk etmiş ve görevlerini yerine getiremez hale sokmuştur. Naima'ya göre XVII. yüzyılda bilim adamları arasında aranan özellikler okuma-yazma bilmekten ibarettir.⁵⁰ Bilim adamlarının uğraştıkları konulara bakıldığında tam bir skolastik zihniyet içerisinde oldukları görülmektedir.⁵¹

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde görülen siyasî, ekonomik ve toplumsal etkenlerin sebep olduğu bozulmalar medreselerde de kendinî hissettirmeye başladı. Başta tımar sisteminin bozulması, uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar ile Avrupa'da yaşanan ekonomik değişimler olmak üzere pek çok sorun Osmanlı maliyesini olumsuz etkiledi. Amerika'nın keşfinden sonra Osmanlı topraklarına gelen bol miktardaki gümüş, fiyatların aşırı derecede yükselmesine neden oldu ve hazine açık vermeye başladı. Bu sebeple avarız ve cizye vergilerinin sürekli arttırılması ve bunların toplanmaya çalışılması reaya arasında huzursuzluklar başlattı. Tımarlı sipahilerin halktan yeni vergiler istemesi ve mevcut vergilerin miktarlarını arttırmaları üzerine reaya, toprağını terk edip şehre göç etmeye başladı.⁵² *Çift bozan, garip, levent* denen işsizler gürûhu, büyük şehirlere göç edip güvenlik ve huzuru sarsmaya başladılar.⁵³ Ekonomik sıkıntı yaşayan aileler, çocuklarını medreselere göndererek hem eğitim almalarını ve yükselmelerini hem de maddi ihtiyaçlarını karşılamalarını istediler. Bunun sonucu olarak medreselerde bir yığılma

⁴⁸Cengiz Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivasiler-Kadı-zadeliler Mücadelesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, III, 40.

⁴⁹Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XIX (1-2), Ankara, 1979-1983, 217.

⁵⁰1638'de yapılan bir imtihanda kadılara sorulan sorular şunlardır: "Evvelki mesele imân cevher midir, a'raz midir ve makûlat-ı aşerenin ne makûlesindendir? Biri dahi ekl-i lahm terkine kase eden balık yemekle hânis olur mu? Sa'ir efendiler kitaba mürâca'at edelim..."(Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Nâ'imâ*, 2. Baskı, Haz. Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara, 2014, III, 864).

⁵¹Zeki Arslantürk, *Na'ima'ya Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017, 139.

⁵²Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, I, 59-60; Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, 13-14.

⁵³Akyüz, 85.

yaşandı. Yine tımar sistemi aracılığıyla askerî sınıfa geçiş kanalının kapanmasıyla beraber Müslüman halk için statü değişme kanalı olarak eğitim yoluna yönelim de medreseler önündeki yığılmanın bir diğer sebebidir.⁵⁴

Medreselerin malî açıdan dayandığı vakıflar da, zamanla devletin yaşadığı ekonomik krizlerden etkilendi ve medrese-vakıf ilişkileri bozulmaya başladı. Zürrî vakıfların büyümesine karşılık kamu vakıflarının küçülmesi, eğitim sistemi üzerinde de etkili oldu. Çünkü zürrî vakıflar, kamu vakıflarına oranla gelirlerinin çok az bir kısmını eğitim kurumlarına harcamaktaydı. Ayrıca vakıflarda yaşanan rüşvet olayları, insanların müsadereye kaçmak için vakıf kurması ve hayır yapma yerine neslini koruma düşüncesinin yer alması gibi sebepler vakıf sisteminin kendi içinde bozulmasına neden oldu. Böylece iç ve dış etkenler sebebiyle bozulan vakıf sistemi, Osmanlı eğitim sistemini de olumsuz etkiledi.⁵⁵

Medreselerde yaşanan bozulma tek başına bir çözülme olmayıp, devletin diğer müesseseleri ile beraber oluşan bir bozulmadır. Rüşvetin, iltimasın, adam kayırmanın ve benzeri iyi olmayan davranışların yaygınlaşması bu kurumun halk nezdindeki itibarını düşürmüş ve medreseler gittikçe daha verimsiz bir hale gelmiştir.⁵⁶

a.c. Medreseleri Islah Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde bozulan medreselerin ve talebelerin ıslahı için ilk teşebbüs III. Murad (1574-1595) döneminde yapılmıştır.⁵⁷ Ancak ıslah fermanı olarak bilinen, geniş kapsamlı ve tarihi belli olmayan bir ferman daha vardır. Bu fermanın II. Selim'e ait olduğu düşünülmektedir. Bu fermanda müderrislerin talebelere, okuna gelen kitapların tamamını okutmaları, bütün konuları ilkeleri ve delilleriyle kavrayana kadar okutmaları, talebelere haftada dört dersi tam olarak okumaları ve ders kaçırmamalarına değinilmekteydi. 1575-76 III. Murad

⁵⁴ Yunus Koç, "Osmanlı'da Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum" *Bilig*, 35, 2005, 239; Ünal, 131.

⁵⁵ Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2008, 27.

⁵⁶ Rahmi Tekin, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devlet Teşkilâtında Görülen Çözümler ve Sunulan Öneriler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 2016, 359.

⁵⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, 256.

dönemindeki ferman da Sahn-ı Seman'dan önceki tahsilin üç yıldan az olamayacağı ifade edilmektedir ki bu da, bozulan medrese tahsilinin süresinin de resmen kısaltıldığını göstermektedir. 15 Ekim 1577 yılında III. Murad daha sonra bir ferman daha çıkararak Fatih Sultan Mehmed'in kanununa göre öğretim yapılmadığından şikayet edip mevcut nizamlara uyulmasını emretmiştir. Bunda, medreselerin tahsil süresinden söz edilmeyip yalnız yapılan suiistimallerden, haksız kayırmalardan, haksız yere müderrislerin terfi ettirilmesinden bahsedilmiştir.⁵⁸ 25 Mart 1579'da bir Hümayunnâme de çıkarılarak özellikle Anadolu'daki talebe isyanlarının bulunduğu yer kadılıklarına birer sureti gönderilmişti. Bunda da yeni bir nizam getirilmemişti. Yapılan ıslahatlarda eski nizama uyulması sık sık emrediliyordu. Bunun yanında yeni aksaklıklar varsa onlara karşı da eskiye ilave olarak hükümler ve cezalar konuyordu.⁵⁹ III. Murad döneminde üç defa kanun ve fermanın çıkması ve hemen ardından gelen III. Mehmed'in ilk zamanlarında da oldukça geniş kapsamlı bir kanunnamenin çıkmasına ihtiyaç hissedilmesi, medreselerin ıslah çalışmalarının başarıya ulaşmadığını göstermektedir.

Medreselerin ıslah edilmesi konusunda en ciddi ve ayrıntılı kanunname III. Mehmed'in çıkardığı 1598 tarihli kanunnamedir. Mevaliden oluşan bir heyet, medreselerin ıslah edilmesine dair bir rapor hazırlayarak padişaha sunmuştur. Ferman haline getirilen rapor, kazaskerlere bildirilerek uygulanması emredilmiştir. Medrese ve müderris nizamının bozukluğunu ve buna karşı alınan tedbirleri içeren bu ferman⁶⁰ da bir çözüm getirememiş ve medreselerin durumu düzeltilememiştir.

III. Mehmed dönemindeki başarısız girişimden sonra Koçi Bey, meşhur risalesini IV. Murad'a sunmuştur. İdarenin bozukluğunun medreselere tesir ettiğine, ilim ve kadılık mensuplarına iltimas yapılmamasına ve hak edenlere mülâzemet verilmesi gerektiğine değinen Koçi Bey, aksaklıkları düzeltme adına çözüm önerilerine değinmiştir.⁶¹ III. Ahmed (1703-1730), medreselerin ıslahı için uğraşmış ise de başarı sağlayamamıştır.⁶²

⁵⁸ Hüseyin Atay, “ Medreselerin Islahı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 1981, 6.

⁵⁹ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Atay Yayınları, İstanbul, 2018, 224 v.d.

⁶⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 255-256.

⁶¹ Koçi Bey, 41 v.d.

⁶² Mübahat Kütükoğlu, “Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi”, *DİA Yayınları*, İstanbul, 1993, 8, 507.

Medreselerin ıslah işi I. Mahmud (1730-1754), döneminde de ele alınmıştır. Anadolu Kazaskeri Murtaza Efendi (1694-1758), Şeyhülislamlığa getirilmiş ve veziriazam vasıtasıyla şeyhülislama gönderilen fermanla müderrislik ile mülâzemet makamlarının iltimas ve rüşvetten temizlenmesi, ehil olanların tayin edilmesi istenmişti.⁶³ Fakat yapılan tüm bu ıslah çalışmalarında başarılı olunamamış, mevcut sorunlar sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

a.d.Eğitim-Öğretim Programları

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde medreselerde görülen derslerin nasıl bir sıra takip ettiği, sınıf ve devre sistemlerinin var olup olmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak bu devirde medreselerde okutulan derslerin, İslâm aleminde aşağı yukarı aynı programla yürütüldüğü ve aynı metod ile ders verildiği bilinmektedir.⁶⁴

Orhan Gazi döneminden itibaren medreselerde okutulan dersler daha çok dinî ilimlere tahsis edilmişti.⁶⁵ Bu nedenle medrese eğitiminde temel olan tefsir, fıkıh ve hadis gibi ilimlerinin (ulûm-ı 'âliyye) yanı sıra bu ilimleri öğrenmeye vasıta olan mantık, belagat, sarf ve nahiv ilimlerine (ulûm-ı âliyye) yer verilmiştir. Bunun yanında “cüz'ıyyat” veya “koltuk dersleri” denilen matematik, hey'et (astronomi), hendese ve felsefe ilimleri de bir müddet medreselerde okutulmuştur. Bu ilimler, dayandıkları kaynak bakımındanaklî ilimler ve naklî ilimler şeklinde sınıflandırılabilir.⁶⁶

Fatih Sultan Mehmed dönemi, Osmanlı medrese eğitiminin dönüm noktası ve geleneksel Nizamiye sisteminden daha kapsamlı bir kurum modeline geçişi içermektedir. Ali Kuşçu, medresede matematik ve astronomi öğretilmesi usûlünün resmi hale geldiği Semerkand geleneğini Osmanlı Devleti'ne getirmiştir.⁶⁷ Bu

⁶³ Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevârih*, I, Haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, 155; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 263; Tahsin Özcan, Seyyid Murtaza Efendi, *DİA Yayınları*, İstanbul, 2009, 37, 72.

⁶⁴ Uzunçarşılı, 47; Baltacı, 44.

⁶⁵ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982, 15. V.d.

⁶⁶ M. Akgündüz, 71-72; İpşirli, “Medrese”, 328; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 8; Kazıcı, 34.

⁶⁷ Kurucuları arasında Osmanlı ilim hayatını teşkilâtlandıran Molla Fenarî'nin öğrencilerinden Kadızâde-i Rumî'nin de bulunduğu Semerkant matematik-astronomi okulunun mensupları Osmanlı coğrafyasına gelmeye başladı. Özellikle Fethullah eş-Şirvânî, Ali Kuşçu ve Bircendî gibi âlimler ve

dönemde medreselerde aklî ve naklî ilimler beraber okutulmuştur.⁶⁸ Osmanlı medreselerindeki bu değişim Kanuni Sultan Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye medreselerinde daha açık hale gelmiştir.⁶⁹

Osmanlı medreseleri aklî ilimlerde Türkistan bölgesinden, naklî ilimlerde ise daha çok Mısır, İran ve Irak bölgelerinden beslenmiştir. Osmanlı bilim adamları özellikle XVII. yüzyıla kadar yoğun olarak Horasan ilim çevrelerinde yetişmiş olan Fahreddin Razi'nin fikirlerinden etkilenmişler ve genel olarak bu ekolün izinden gitmeyi tercih etmişlerdir.⁷⁰

Medreseler, sınıf esasına göre değil okunan kitap üzerine taksim edilmişti. Bir ilim aşağı medreselerde muhtasaratı (özet), yukarıya doğru mufassalatı (ayrıntı) öğreten kitaplar ile takip edilirdi. Genel olarak müderris, derslerini kendi bilgisine uygun bulduğu bir şerh veya haşiyeye göre takrir ederdi. Örneğin kelimadan Haşiyeye-i Tecrid'i okuyan Şerhü'l-Mevakıf'a geçer, belagatta Miftah⁷¹ şerhinden sonra Mutavvel'e⁷² geçilirdi. Medreselerin geliri genellikle vakıflar tarafından karşılandığı için, vakfiyede belirtilen derslerin okunması gelenek halini almıştı.⁷³

Medreselerde dersler sabah ve ikinci namazından sonra olmak üzere iki devre olurdu. İcazete esas olan dersler sabah dersleriydi.⁷⁴ Öğleden sonra okunan dersler, ya sabahki derslerin tekrarı ya da bu derslerin ileri seviyesindeki muadilleriydi.⁷⁵ Medreselerde XV. yüzyılda günde dört ders, XVI. yüzyılda ise beş ders okutulurdu. Dersler arasında talebelerin kitap ve defter gibi malzemelerini almak, bazı ihtiyaçlarını karşılamak için bir müddet teneffüs yapılırdı.⁷⁶

Medreselerde dersler her ne kadar kendi binalarında yapılıyor olsa da camilerde de sık sık ders yapılırdı. Bu dersi herkes izleyebilirdi. Dersiâm denen

öğrencileri Osmanlı ilim hayatını besledi (İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar/Düşünce Hayatı ve Bilim", DİA Yayınları, İstanbul, 2007, 33, 549).

⁶⁸Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *DİA Yayınları*, İstanbul, 2008, 35, 533.

⁶⁹İhsanoğlu, *Medreseler Neydi, Ne Değildi?*, 117.

⁷⁰Bu ekole ait Necmeddin Ömer Nesefî (ö. 1142), Kadı Beyzavî (ö. 1291), Sadeddin Taftazani (ö. 1395), Kutbettin Razî (ö. 1364), Seyyid Şerif Cürcanî (ö. 1413) gibi alimler, eserleri ve fikirleri ile asırlarca Osmanlı medreselerinde etkilerini devam ettirmişlerdir(Ahmet Yaşar Ocak, "Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, XI, 21).

⁷¹Miftah, Teftazani'nin (ö. 792/1390) el- Mutavvel ale'l-Miftah'ının şerhlerindendir.

⁷²Mutavvel, Teftazani'nin, Sekkakî'nin (ö. 626/1228) Miftahu'l- Ulum adlı eserine İbn Hacıb'in (ö. 646/1246) Telhisü'l- Miftah adıyla meydana getirdiği hülasasının şerhidir.

⁷³M. Akgündüz, 72.

⁷⁴İpşirli, "Medrese", 331.

⁷⁵Fahri Unan, *Osmanlılarda Medrese Eğitimi*, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, 5, 157.

⁷⁶Baltacı, 44.

hocalar büyük camilerde “cami dersleri” adıyla herkese açık dersler verirlerdi. Cemaat, hocaanın etrafında halka olup anlatılanları dinlerdi. Genelde ikinci namazını müteakip yapıldıkları için “ikinci dersleri” denilmekteydi.⁷⁷

Medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinde takip edilen ölçme ve değerlendirme uygulamalarına bakıldığında ise bunun en önemli yönünün sadece bilişsel davranışlar değil, beceri ve ahlaki davranış yapılanmasını da içine alan bütüncül bir derleme süreci olduğudur. Medrese eğitim geleneğinde müderris eksenli bir ölçme-değerlendirme pratiği mevcuttur. Bireysel öğretim stratejisine uygun akademik yapılanma, yine bireysel nitelikli bir ölçme ve değerlendirme ile eklemlenmiştir. Sınıf sisteminin olmadığı medreselerde talebeye ayrıntılı bilgiler içeren ve müderrisler tarafından düzenlenen diploma niteliğinde icazetname verilirdi.⁷⁸

Medreselerdeki öğretim metodunda daha sonraları birtakım değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Tecrübe, müşahade, tetkik ve tenkide yer vermeyen, sadece ayetler ve hadisler ile diğer metinlerin Aristo mantığına göre şerh ve tefsirinin yapıldığı bir yönteme dönüşmüştür. Manadan çok lafza kıymet veren skolastik bir nitelik kazanmıştır.⁷⁹ Medreselerde asıl kaynakların yerine bunların şerh ve haşiyelerinin çok fazla okutulması, talebelerin zihinlerinin fazla yorulmasına, belirli konularda sıkışıp kalmalarına ve ilmî verimin düşmesine de neden olmuştur. XVIII. Yüzyıl alimlerinden Saçaklızâde Mehmed bin Ebu Bekir (ö. 1732-1733), medreselerdeki ilmi verimin düşme sebebini şerh ve haşiyelere fazla yer verilmesine ve bu programların talebeler için ağır yük olmasına bağlamaktadır. Ona göre, önceki yıllarda dersler ana kaynaklardan okutulurken daha sonra bunların yerini şerh ve haşiyeler almış ve böylece talebelerin yükü de artmıştır. Sonuçta bazı ilimlerin tedrisinden vazgeçilip, kitapların da yarısı veya üçte biri ancak okutulur hale gelmiştir. Ayrıca, öğretimde basitten zora doğru yani tedricilik usûlü terkedilmiş bu da ilmî verimin düşmesine sebep olmuştur.⁸⁰

⁷⁷Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselerde Ders Programı, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2003,157.

⁷⁸Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, Ulusal Yayınları, İstanbul, 1997, 428-429.

⁷⁹Taşdemirci, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreseler*, 530.

⁸⁰*Muhbir*, “Maârif”, No: 5, 9 Ramazan 1283 (15 Ocak 1867).

a.e.Eğitim-Öğretim Unsurları

a.e.a. Müderris

Osmanlı medreselerinde eğitim- öğretim faaliyetlerinin tepesinde müderris⁸¹ yer alır. İslam dünyasında teşekkül eden ve gelenek olarak Osmanlılara geçen bir anlayış ile medrese bir kurum olarak önem taşımamakta, burada ders veren müderris ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple icazetnamelerde medrese adı yerine müderrislerin ve onlardan alınan derslerin, kitapların adına değinilir.⁸² Medrese tahsili yaparak icazet alanlar müderris adayı olabilirdi. Rumeli veya Anadolu kazaskerinin defterine kaydolup sırasını bekler, mülâzemetdönemine girmiş olurdu. Sırası gelince en aşağı derecedeki Haşiye-i Tecrid medresesi müderrisliklerinden birine günlük 20-25 akçe gelir ile atanırdı. Terfi edince günlük 30-35 akçe gelirli Miftah medreselerinden birine, daha sonra da Kırklı, Hariç Elli medreseleri müderrisliğine yükselirdi. Hariç Elliden tefri eden müderrisler Dahil müderrisi olurdu. Dahil medreseleri içinde en önemlisi Fatih'in yaptırmış olduğu Tetimme medreseleri idi. Müderris kabiliyetini göstererek Sahn-ı Seman medreselerinden birine terfi edebilirdi. Oradan da Altmışlı sonra da Süleymaniye medreselerinden birine geçilirdi.⁸³ Tek dershaneli medreselerde bir, Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri gibi birden fazla dershanesi olan medreselerde her dershanede bir müderris bulunurdu.⁸⁴ XVI. yüzyıl sonlarına kadar müderris tayinleri kazaskerlerin teklifiyle yapılırdı. Daha sonraları Haşiye-i Tecrid, Miftah ve Kırklı müderrislerin tayinleri yine kazasker tarafından, daha üst derecedekilerin tayinleri Şeyhülislamın teklifi, Sadrazamın Padişaha arzı ile yapılmıştır.⁸⁵ Bir müderris, ilk rütbeden son rütbeye kadarki ilmiye yolunu 25-30 yılda alırdı. Buna, “kat-ı meratib” denir. Müderrisin medreselerdeki aşağıdan yukarıya doğru dolaşmasına ise “devr-i medaris” denirdi.⁸⁶ Müderrisler, Haşiye-i Tecrid müderrisliğinden itibaren en son müderrisliğe kadar herhangi bir müderris derecesine göre bir kadılığa da geçebilirdi.⁸⁷

⁸¹Okumak, anlamak, bir metni öğrenmek için tekrar etmek anlamındaki ders kökünün tef'îl kalıbından türemiş bir kelimedir (Nebi Bozkurt, “Müderris”, *DİA Yayınları*, Ankara, 2020, 31, 465.

⁸² Mehmet İpşirli, “Müderris”, *DİA Yayınları*, Ankara, 2020, 31, 468.

⁸³ Uzunçarşılı, 65. V.d.; Ünal, 126-127.

⁸⁴ Baltacı, 26.

⁸⁵ İpşirli, “Müderris”, 468; Uzunçarşılı, 68.

⁸⁶Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul, I, 1997, 44; Ünal, 127.

⁸⁷ Uzunçarşılı, 75.

Herhangi bir medresede boşalan bir kadro olursa oraya atanacak kişide önce ahlakî ehliyet daha sonra ise liyakat aranırdı. Başvuran sayısının çok olduğu ve vasıflarının aynı olduğu durumlarda ise imtihan yapılırdı.⁸⁸ Yapılan imtihanda başarılı olan kişi medreseye atanırdı. Bu imtihanlar Şeyhülislam tarafından yapılırdı.⁸⁹ İmtihanların kazaskeriniçinde bulunduğu bir heyet tarafından halka açık camilerin birinde yapıldığı da görülmektedir.⁹⁰

Müderrislerin görevleri aslî ve geçici olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Asli görevi, medresede ders vermek ve talebelerle ilgilenip onları ilme teşvik etmektir. Ayrıca medresede asayişin ve çalışma ortamının sağlanması da onun görevlerindendir. Derslerin gerekli şartlara uygun yapılıp yapılmadığı ve yolsuzluk gibi konularda şikayet olursa müderrisler kadılar tarafından teftiş edilirdi. Müderrislere asli görevleri dışında devlet tarafından zaman zaman teftiş, hakemlik, bilirkişi gibi görevler verilmekteydi.⁹¹

Müderrislerin emekliliğe ayrılmaları, almakta oldukları son akçe üzerinden olurdu. Müderrisler, kendilerini tayin edilen makamlarca şu durumlarda görevlerinden alınabilirdi: Şer'î özürü olmaksızın görevini terk etmek, muîdlik ve mülazımlığı satmak, âmirlerine çirkin davranmak, edep dışı sözler söylemek.⁹² Müderrisler idam edilemezdi. Fakat Molla Lütî idam edilmiştir.⁹³

a.e.b. Talebe

Medrese talebelerinden aşağı seviyelerdeki tahsil görenlere suhte veya softa, Sahn-ı Seman ve Süleymaniye gibi yüksek seviyedekilere de danişmend denilirdi. Farsça'da "yanmış tutuşmuş" manasına gelen suhte kelimesi medrese talebelerinin

⁸⁸ "...medrese-yi mezbur müteveffa-yı merkurumun mahlûlatından lede'l-imtihan istihkâkım nümâyan oldukda bu kullarına tevcih buyurulmak bâbında..." (BOA. C.MF.80/3985).

⁸⁹ "Ma'lum-ı hümayunları buyurulduğu üzere mülâzımın bendeleri semâhetlû Şeyhü'l-islâm Efendi dâ'ileri ma'arifetiyle imtihan olunmağın bilâ-imtihan istihkâkları nümâyan olan mülâzımîne tevcih olunacak medâris-i 'ilmiyyeyi müşâru'n-ileyh semâhetlû Şeyhü'l-İslâm Efendi dâ'ileri işâret idub göndermeleriyle mücerred..." (BOA. HAT. 203/10525).

⁹⁰ Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, 72-73.

⁹¹ İpşirli, "Müderris", 468.

⁹² Baltacı, 30-31.

⁹³ Molla Lütî, Bursa, Edirne ve Fatih'in Sahn medreselerinde müderrislik yapmıştır. Dinî ve müsbet ilimlerde geniş bilgisi ve eserleri vardır. Şeyhülislam İbn Kemal'in de hocasıdır. Molla Lütî, döneminin 'ulemâsı ve müderrislerinin bilgisizliğini alaya alır, sözünü ve iğneli taşlamalarını sakınmazdı. Dinin vicdanî yönlerine daha fazla önem vermektedir. 'ulemâ kendisinden rahatsız oluyordu. Ayrıca geniş bilgisi ve Sahn'a tayini de kıskançlığa yol açıyordu. Sonunda dinsizlikle suçlandı ve Haşiye-i Tecrid yazarı Hatipzade adında kendisine düşman bir müderris, öldürülmesine fetva verdi. II. Bayezid onayladı. (Akyüz, 76-77).

ilim aşkıyla yanmış tutuşmuş olmalarına izafeten kullanılmıştır. Zamanla softa şeklini alan bu tabir,⁹⁴ XVI. yüzyıldan devletin yıkılışına kadar kullanılmıştır.⁹⁵ Sıbyan mektebini bitiren bir talebe 12-15 yaşlarında medrese öğreniminin ilk basamağı olan Haşiye-i Tecrid medreselerine girerek medresedeki öğrenim hayatına başlamış olurdu. Bu talebelere suhte denildiği gibi Sahn-ı Seman medreselerine talebe yetiştiren Tetimme medreseleri talebelerine de suhte denilmekteydi. Suhteler, Sahn medresesi talebeleri olan danışmentlerden ders görmekteydiler. Yine Farsça bir kelime olan danışmend de bilgili, ilim sahibi anlamına gelip büyük medreselerin özellikle icazet alma seviyesine gelen talebeleri için kullanılmıştır. Danışmendler, medresede oda sahibi olup, statüleri genellikle okudukları medreselerin vakfiyelerinde belirlenmiştir. Kendilerine orta öğretim seviyesinde bulunan talebelere ders verme yetkisi tanınan danışmendler, bir taraftan ders alırken diğer taraftan da ders vererek öğretim kabiliyetlerini geliştiriyorlardı.⁹⁶

Müderislere eğitim-öğretim ve disiplin ile ilgili işlerinde yardımcı olan muîd denilen talebeler vardı. Muîdler, müderrisin taktir ettiği derslerin talebeler tarafından daha iyi anlaşılması için tekrar yaparlardı.⁹⁷ Sahn medreselerindeki öğrencilerin yetenekli ve çalışkan olanları arasından seçilen⁹⁸ muîdler, müderrisin kontrolünde öğretime katkıda bulunup,⁹⁹ medresede okunması gereken kitapları talebelere defalarca okutup, ders öncesi ve sonrası verdiği hizmet sebebiyle dersin pekiştirilmesini sağlardı.¹⁰⁰ Bu usûl ile öğrenilen konular pekiştirilir, öğrenciler fikirlerini tartışma fırsatı bularak aktif bir şekilde öğretim ortamına katılırlardı.

Genel olarak her medrese odasında oda-nişin ve çömez denilen iki talebe kalırdı. Bunlardan oda-nişin, dersi ilerlemiş kıdemli biri olup, oda ona tahsis

⁹⁴ Mustafa Alkan, “Softa”, *DİA Yayınları*, 2009, 37, 342.

⁹⁵ Osman Ergin, softa kelimesinin Osmanlı lugatçıları tarafından suhteden getirildiğini, suhte kelimesinin de Farsça’da yanmak manasına geldiğini, medrese talebelerinin ilim uğrunda yanmış yakılmış kimseler diye adlandırıldıklarını, ancak medrese talebelerinin gerek zihniyet, gerek ders okuyuş ve öğreniş itibarıyla öyle kolayca yanıp tutuşacak nesnelerden olmadığından bunların bu suretle adlandırılması sebeplerinin başka yerlerde aranması gerektiğini ifade eder. Softa kelimesinin Yunanca sofist tabirinin kısaltılması ile oluşturulduğunu, bunun da safsataçı, mugalataçı anlamına geldiğini ifade etmektedir. (Ergin, I, 98).

⁹⁶ Mehmet İpşirli, “Danışmend”, *DİA Yayınları*, 1993, 8, 464.

⁹⁷ Sâmi es-Sakkâr, “Muîd”, *DİA Yayınları*, Ankara, 2020, 31, 86; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, 11; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 7, Ünal, 128.

⁹⁸ Pakalın, II, 572.

⁹⁹ Muallim Emin Bey, “Tarihçe-i Târîk-i Tedrîs”, 645.

¹⁰⁰ Mefail Hızlı, “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, XI, Ankara; İzgi, I, 49.

edilmişti. Çömez ise oda-nişinin rızası ile odada kalan ve sarf mollası denilen talebe idi. Çömez, oda-nişinin işlerini görür, sabahları derse giderdi. Akşamları ders çalışırken de oda sahibi onun derslerini teftiş eder ve müzakere ederdi. Medreselerin kapılarını açıp kapatan ve odaları teftiş eden bevvab (kapıcı) denilen bir görevli de bulunurdu. Boşalan odaların anahtarlarını saklardı. Ayrıca medrese ile ilgili diğer özel işlere bakıp yolsuzluk olduğu durumlarda müderrise haber verirdi. Kemer olarak seçilmiş talebe ise her sabah imaretlerden kendi medresesindeki talebe sayısına göre tahsis edilen fodlayı alıp odalara dağıtırdı.¹⁰¹ Medreselerde hizmetli kadrosunda kütüphane memuru (hâfız-ı kütüb), temizlikçi (ferrâş), hela temizleyicisi (kennâs-ı helâ) ve kandileci (sirâci) gibi elemanlar da bulunmaktaydı. İdareci kadrosunda ise mütevellî (nazır) ve ona bağlı kâtib, câbi (medreseye ait vakıf mallarının vergilerini toplayan), câbi kâtibi, mutemed ve noktacı gibi memurlar bulunmaktaydı.¹⁰²

Medrese odalarından birinde kalmak için, her talebe bulunduğu medrese içinden birini veya başka bir medresede ya da benzer kurumlarda görevli güvenilir bir kişiyi kefil olarak göstermek zorundaydı. Bu kefil; müderris, dersiâm veya muîd, mülazım, bevvab gibi medrese çalışanlarından biri olabileceği gibi, imam-hatip, müezzin gibi bir din görevlisi de olabilirdi. Hatta, aynı medrese odalarında kalanlar da birbirine kefil olabiliyorlardı. Bir talebenin herhangi bir medresede hücre sahibi olabilmesi için kefilli olması yeterli değildi, onun aynı zamanda kurallara riayet eden, derslerini takip eden, kimseye zarar vermeyen, iffet ve namusuna düşkün biri olması gerekiyordu.¹⁰³

Osmanlı medreselerine, daru'l-hüffazlarda, sıbyan okullarında veya evde okuma-yazma öğrenmiş ve ergenlik çağına gelmiş gençler kabul edilirdi. Hiç okuma-yazma bilmeyenlerin de medreselere alındığı görülmektedir.¹⁰⁴ Medreselerde öğrenim görmek için belli bir yaş ortalaması yoktu. Baba-oğul, dayı-yeğen veya amca-yeğenin bir odada kalarak öğrenimine devam ettiği görüldüğü gibi, “hace” lakaplı birçok kişinin de medresede olması, bunun yanı sıra 7-12 yaş grubundaki

¹⁰¹ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, 77; Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 7.

¹⁰² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstilahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, 17, 1983, 56 v.d.; İzgi, I, 41; Ünal, 129.

¹⁰³ Ejder Okumuş- Ahmet Cihan-Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk Modernleşme*, Özgü Yayınları, İstanbul, 2006, 20-21; Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3, 2008, 358.

¹⁰⁴ Ergin, I, 97-117.

çocukların da aynı yerde öğrenim görmesi standart bir yaş ortalamasının olmadığını kanıttır.¹⁰⁵

Talebelerin tatil günleri, XV. yüzyılın ilk yarısına kadar Salı ve Cuma olmak üzere iki gündü. Ancak daha sonra buna Pazartesi günü de eklenmiştir. Molla Fenârî, talebelerin Teftazani'nin eserlerinden faydalanabilmeleri ve bunları yazıp çoğaltabilmeleri için vakte ihtiyaç duymuş ve Pazartesi'nin de tatil olmasını sağlamıştır.¹⁰⁶ Tatil günleri bu üç gün ile sınırlı değildi. Bu günler dışında Bayram günleri, kandiller ve Ramazan ayı da tatil oluyordu.¹⁰⁷ Özellikle Ramazan ayı olmak üzere üç aylarda talebeler, bazı köy ve kasabalara giderek buralarda vaaz ve irşat hizmeti yapıp, çocukların yetişmesine yardımcı olurlardı. Cerre çıkma olarak nitelendirilen bu faaliyet ile başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki dinî ve kültürel gelişmeler halkın ayağına götürülmüş,¹⁰⁸ böylece talebeler hem staj yapmış hem de halkla bütünleşmiştir. Ayrıca talebelerin bu hizmetine karşılık halk da kendilerine para, yiyecek ve giyecek yardımında bulunmaktaydı.¹⁰⁹ Böylece fakir talebeler bir yıllık ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.

Talebeler beslenme ihtiyaçlarını imarethaneden temin etmekteydiler. İstanbul'daki medreselere talebe sayısına göre karşılığı hazineden karşılanmak üzere yaz aylarında kar ya da buz dağıtımı yapıldığı, hatta bazı medreselerin belirli bir pirinç ödeneğine sahip oldukları görülmektedir. Yine İstanbul'daki medreselere her yıl Kurban Bayramı'nda kurbanlık koyun veriliyordu.¹¹⁰ İstanbul'dan taşraya giden talebelerin seyahat esnasındaki beslenme giderleri ile diğer yol masrafları ise hazinece karşılanıyordu. Kıyı bölgelerine gitmek isteyen talebeler gemi ile seyahat edip onların güvenli bir şekilde gidecekleri yere ulaşması için gemi kaptanlarına sorumluluk yüklenirken, iç bölgelere gidenlerin ise yol boyunca emniyet ve güvenlikleri güzergâhtaki kadılara bırakılmıştı.¹¹¹

¹⁰⁵ Ejder Okumuş-A. C.-M. A., 22-23.

¹⁰⁶ Taşköprülüzâde, 62; İpşirli, "Medrese", 331.

¹⁰⁷ Unan, Osmanlılarda Medrese Eğitimi, 156.

¹⁰⁸ Mehmet İpşirli, "Cer", *DİA* Yayınları, 1993, 7, 388.

¹⁰⁹ Pakalın, I, 279.

¹¹⁰ Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen Osmanlı Medreseleri*, 25.

¹¹¹ Ejder Okumuş-A. C.-M. K., 27.

a.f. Talebe Taşkınlıkları

Medrese talebeleri, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde başlayan asayişsizlikten faydalanarak çok çeşitli suçlara karışmışlardır. Daha çok ekonomik sebeplere dayandığı anlaşılan suçlar içerisinde, adam öldürmeden soyguna kadar çeşitli suçlar bulunmaktadır. Celali isyanlarının yoğun olarak yaşandığı yıllarda talebelerin diğer isyancı gruplar ile birlikte kitlesel eylemlere de karıştıkları görülmektedir.¹¹²

Talebeler, kitlesel hareketlere girişmeden önce daha rahat hareket edebilmek amacıyla önce belli bir yerde toplanıp ardından çeşitli eşkıyalık olaylarına karışmaktaydılar. Belli bir yerde toplanan talebelerin düzenli hareket edebilmek amacıyla kendi aralarından bir lider seçtikleri görülmektedir. Medrese talebesi olmadıkları halde kendilerini talebe gibi gösterip onlar gibi giyinerek eşkıyalık türü faaliyetlere girişenler de olmaktaydı. Bu kişilerin talebe görüntüsüne bürünmelerinin altında yatan sebeplere baktığımızda ise medrese talebelerine gerek halk gerekse devlet tarafından gösterilen hoşgörü ile talebelerin cerre çıkma, sadaka toplama ve imaretlerden ücretsiz beslenme gibi haklara sahip olmaları idi. Talebeler adına kanunsuz hareketlere girişenler, halktan zekât ve sadaka toplayıp imaretlerden beslenme gibi haklardan yararlanıyorlardı. Böylece hem kendilerini gizlemiş oluyorlar, hem de talebelerin adını kötülüyorlardı.¹¹³

XVI. yüzyılın ortalarında talebelerin isyanlara karışma oranı fazla iken III. Murad devrinde artık sorun olmaktan çıkmıştır. Alınan sert tedbirlerle medreselerde asayiş sağlanmaya çalışılmıştır.¹¹⁴ Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise talebelerin giriştiği suç olaylarında kendilerine sert cezaî yaptırımlar uygulanıp, tedbirler alınmıştır. Hapis cezaları sıklıkla uygulanıp, sürgün, ölüm gibi cezalara çarptırılan talebeler de olmuştur. Ancak devlet, medrese talebelerine karşı ölüm cezası uygulamayı pek tercih etmeyip, ehl-i ilmin bir parçası olarak değerlendirilen medrese talebelerine daha ihtiyatlı yaklaşmıştır.¹¹⁵

¹¹² Karademir, 35.

¹¹³ Karademir, 48.

¹¹⁴ Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(4), 1949, 362 v.d.

¹¹⁵ Karademir, 79 v.d.

B. XIX. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı topraklarında Orhan Gazi'den itibaren yapılan medreselerin önemli bir kısmının çeşitli sebeplerle ortadan kalktığı görülmektedir. İstanbul'un fethinden XIX. yüzyıla kadar İstanbul'da beş yüzden fazla medrese yapılmışken, bu sayının 1869'da yapılan bir tahrirde 166'ya kadar düştüğü tespit edilmiştir. Medreselerin genellikle deprem, yangın gibi afetler sonucu yıkıldıkları görülmektedir.¹¹⁶ Bu sebepler dışında özellikle İstanbul'da yapılan yol düzenlemelerinde pek çok medrese devlet tarafından mecburen yıkılmıştır. Fuad Paşa (1815-1869)'nın sadrazamlığı dönemindeki yangından sonra (1827), sokakların düzenlenmesi ve caddelerin genişletilmesi için yola denk gelen medrese ve türbeler halkın tepkisine rağmen yıktırılmıştır.¹¹⁷ Çeşitli sebeplerle yıkılan medreselerin tamiri ya da yeniden inşasına devlet tarafından büyük önem verilmiş, mali bakımdan Evkaf Nezareti'ne bağlı olan medreseler, bu nezaretin onay ve görüşü alınarak tamir veya inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecid (1839-1861), İstanbul'un Odunkapısı semtindeki Hoca Hayreddin Medresesi ve Cami'nin tamiri için gereken "...Evkâf-ı hümâyundan ve ebniye-i hassa müdiri efendi tarafından keşf ve mu'âyene ile ta'mirleri bir yük elli altı bin beş yüz yirmi sekiz gurus ma'arifetle vücuda geleceği takdim olunan..." masrafın hazineden karşılanmasını emretmiştir.¹¹⁸ Ayrıca Ayasofya Medresesinin yeniden inşası hususu ile ilgili olarak "...medrese-i mezkurenin müceddeden inşasına emr u ferman" veren Sultan Abdülaziz'e "...müsâ'ade-i seniyyeden dolayı teşekkür-i iltâf-ı celile..." müderrislerin teşekkür arzuhalini takdim edilmiştir.¹¹⁹

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde medreselerin tamirine önem verilmiş, "*Fatih Cami'-i şerifi civarında Karadeniz tarafında ka'in medresenin müşerref harabolması cihetiyle hadem olunarak tecdiden inşası musammim olduğu...*" halde yıkılıp yeniden yapılması gerekirken "...hey'et-i kadimesine halel getirilmeyerek ka'imen ta'mir ve tahkimi..."ne karar verilmiş "...medrese-yi mezkûrenin iktizâiden mahallerinin matlûba muvafık olmak üzere mükemmelen ta'mir ve tahkimi rayiç akçe ile bir yük yedi bin iki yüz otuz bir gurus sarfiyla"

¹¹⁶ Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 1976-77, 278.

¹¹⁷ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, 87.

¹¹⁸ BOA, İ. DH. 76 / 3756.

¹¹⁹ BOA, İ. DH. 676 /47075.

masrafı için “...hazine-i evkâfî hümayundan tesviyesine” gidilmiştir.¹²⁰ 1894 depreminde harap olan İstanbul medreselerinde ikamet edenlere Sultan II. Abdülhamid tarafından ihsan edilen para ile barakalar yapıp, hasar gören medreseler tamir edilmiştir. “...hareket-i arzdan musâb olub fakr ve ihtiyaçları bulunan yahud hastalanan talebe-i ulûm ile târik-i ‘ilmiyeye mensub zevât-ı sâ’ireden hanesi rahnedâr ve diğer suretle musâb olarak muhtaç-ı i’âne bulunanlar için...” yardımda bulunulmuş, “ahşab medârisden elli bir bâb medresenin seksen iki bin dört yüz doksan yedi gurus masraflatermihâtı kabil olduğu hazine-i evkâfî hümayun canibinden...” karşılanması istenmiştir.¹²¹ Şura-yı Devlet’tede medrese tamiri ile ilgili kararların yer aldığı görülmektedir ki, “Şehzade Cami’i havlusundakâ’in medresenin muhtâc-ı ta’mîr olan mahalleriyle kurşunlarının keşfi...” burada görüşölüp karara bağlanmış ve Sultan II. Abdülhamid’in iradesiyle işe başlanması emredilmiştir.¹²² Bu yüzyılda medreselerin onarım ve tamirine hükümdarlar tarafından önem verilmiş ve gereken ihtimam gösterilmiştir. Ancak medreselerdeki bozulmanın önü alınamamış, bir yandan ıslah çalışmaları devam ederken bir yandan da Batı tarzı okulların açılması yoluna gidilmiştir.

b.a. Batı Usûlü Eğitim Kurumlarının Kurulması

II. Mahmud (1808-1839), medreseleri olduğu gibi bırakıp Avrupaî tarzda bir Maarif sistemi kurulmasına teşebbüs etmiştir.¹²³ Bu dönemde Tıbhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure (1827), Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834), Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838), Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839) açılmıştır.¹²⁴ Tanzimat ile birlikte Batı tarzında bir bürokrasi oluşturmak için devlet memuru, subay, öğretmen vs. yetiştirmek için bunlara yönelik okullar açılmaya başlandı. Öğretmen yetiştirmek üzere Dârü’l-muallimîn (1847) açıldı. Bunu Dârü’l-maârif (1849) takip etti.¹²⁵ 1857’de Meşihat dışında Maarif Nezareti resmi bir hükümet dairesi haline geldikten sonra medresenin karşısında aynı yetkiye ve belki siyasîlerin desteğiyle daha çok

¹²⁰ BOA, İ. DH. 849 /68163.

¹²¹ BOA, Y. MTV, 104/75.

¹²² BOA, İ. ŞD. 54 / 3057.

¹²³ Enver Ziya Karal, “Mahmud II”, *İA*, MEB Yayınları, VII, 169.

¹²⁴ Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, 688; Ünal, 133; Akyüz, 145 v.d.

¹²⁵ Ünal, 133.

yetkiye sahip bir teşkilat oluştu. Maarif Nezareti tarafından Mekteb-i Mülkiye (1859) açıldı. Açılma gerekçesi iyi ve bilgili idareci yetiştirmekti.¹²⁶ Maarif Nezareti'nin ikinci önemli teşebbüsü Hukuk Mektebi (1874)'ni açmasıdır.¹²⁷

Daha önce Mühendishane-i Bahr-i Hümayun (1773) ve Mühendishane-i Berr-i Hümayun (1796)'un kurulmasıyla bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden önemli ölçüde mahrum kalan medreseler; Tıbhane'nin kurulmasıyla tıp tahsilinden, Avrupai mekteplerin ve ardından mülkiyenin kurulup devlet imkanlarıyla donatılması sonucu da fikrî ve idarî alandan uzak kalmıştır. Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla malî imkanları daralmış, Nizamiye mahkemelerinin teşkili ve Hukuk Mektebi'nin ortaya çıkmasıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış sadece din hizmetlerini yerine getiren bir konuma gelmiştir.¹²⁸

b.b. Medrese-Mektep İlişkisi

II. Mahmud döneminde başlayan Batılı usûllere göre eğitim veren okullar kurulması düşüncesi, Tanzimat döneminde devam etmiş ve mekteplerin sayısı hızla artmıştır. Böylece Osmanlı eğitim sisteminde eski-yeni çatışmasını temsil eden mektep-medrese ikiliği doğmuştur. Ancak yeni kurulan mekteplerin ders programı ve öğretim kadrosunda yine medresenin tesiri görülmektedir. Medreselerde asırlardır okunan Arap dili ve grameri, yeni metodlarla takviye edilerek mekteplerin temel dersleri arasına girmiştir. Ayrıca ulûm-ı dinîye, akaid ve kalam dersleri de medresede okunandan daha basit bir haliyle mekteplerde okutulmuştur.

Medreseler; devlet tarafından gerekli desteği görmediği halde, masraftan kaçınılmayarak yapılan mekteplerde verilen eğitimi bazı yönleriyle geçebilmişti. Medreseler, çok köklü bir geçmişe sahipken, mektepler Avrupa'ya hemen ayak uydurma telaşıyla aceleci bir tavırla açılmışlardı. Böyle olunca mektepler kendilerinden beklenenleri yerine getirememişlerdi. Halkın kendine daha yakın gördüğü medreseler karşısında mektepler üstünlüklerini kabul ettirememişlerdi. Medrese görülen derslere benzer konuları yine müderris veya dersiâm denen hocalardan gören talebeler, eski gelenekten kopamayan bir zihin yapısına da sahip

¹²⁶ Akyüz, 170; Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 249.

¹²⁷ Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, 250.

¹²⁸ İpşirli, "Medrese", 332.

olmuşlardır.¹²⁹ Sultan II. Abdülhamid de hatıralarında, Mekteb-i Mülkiye'ye felsefe dersleri koydurduğu için talebe "bizi gavur yapmak istiyorlar" diye karşı çıkınca, dersin adını "hikmet" olarak değiştirdiğini söyler.¹³⁰ Bereket-zede İsmail Hakkı'nın Mülkiye'de okurken Fatih Camii'ndeki sabah ve ikindi derslerine de devam etmesi, Mülkiye'de okuyan talebelerin medrese anlayışına sahip olduklarına bir örnektir.¹³¹

Medrese ve mektep arasındaki ilişkiyi XIX. yüzyıldaki Osmanlı modernleşmesi açısından değerlendirmek gerekirse, aynı yüzyılda modernleşmeye başlayan Rusya ve Japonya kendi millî kurumlarını yabancı uygulamalarla uyumlu hale getirirken, genellikle dış baskılar sonucu yenilik yapan Osmanlı Devleti yerli kurumlarını yıkarak toptan bir değişimi öngörmüştü. Bu da geleneğe bağlı kalan halkın tepkisini çekmişti.¹³² Millî bir kurum olan medreseyi bulunduğu yüzyılla uyumlu hale getirmek yerine Avrupa taklidi olan mektepler kurma yoluna gidilmiştir. Aceleyle açılan mektepler de medresenin biraz modernleşmiş hali olmaktan öteye geçememiştir.

Yeni kurulan mektepler karşısında medrese tahsilinin üstün olduğu bazı yönler de dönemin aydınları tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan biri olan Muallim Cevdet, medreseyi savunma amacıyla yazdığı *Hayati İhtiyaçlar Karşısında Medrese ve Mektep* adlı makalesinde, medreselerin hayatın ihtiyaçlarına uymadığı ve millî şuuru yok ettiği şeklindeki yanlış hükümlerin dört sınıftan geldiğini söylemektedir. Bunlar dinsizler, ifrata sapan dindarlar, halis medreseliler ve mekteplilerdir. Bu yanlış hükümlerin aksine Türkçe'yi tekkelerle el ele vererek koruyan ve bütün İslami ilimleri halkın anlayacağı bir dille yazan yine medrese camiasıdır. Ayrıca devlet dairelerinde Türk dilini kullananların çoğu medreseden yetişen katiplerdir. Hayatın zorluklarına katlanma ve kendi işini görme bakımından da medreseliler mekteplilerden üstündür. Mektepler programdaki bütün derslerin görülmesini esas alırken, medresede ders ve hoca seçimi serbest bir şekilde talebeye bırakıldığı için kendi seçimiyle bir hocanın dersine devam eden talebe sevmediği dersi de dinlemek zorunda olan mektepliden daha rahat konumdadır. Medresede

¹²⁹ M. Akgündüz, 136 v.d.

¹³⁰ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Pınar Yayınları, 1985, 84.

¹³¹ Bereket-zade İsmail Hakkı, *Yad-ı Mazi*, (Haz.: Mümtaz Habip Güven), İstanbul, 1997, 37-38.

¹³² Kemal Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev.: Ceren Elitez), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, 83-84.

dersler en zaruri konulara ayrılarak talebeye hazırlanması için bol vakit bırakılırken mekteplerde haftada 30 saat ve 10 çeşit dersle talebe gereksiz bilgi yükünün altında eziliyordu. Halka yakınlık açısından da medreseliler mekteplilerden çok ileri idi. Çünkü her yıl üç aylarda medrese talebeleri Anadolu ve Rumeli'nin köylerinden Kafkasya'ya kadar yayılarak halkı bilgilendirirlerdi.¹³³ Bu anlamda medrese talebeleri halk ile daha fazla temasta bulunduklarından mekteplilerden daha rahat bir konuma sahiptiler.

Namık Kemal (1840-1888), tahsili düzenli olmadığı ve rağbet görmediği halde medresenin en çok devletin işine yarayan adam yetiştirdiğini söylemektedir. Müderrislerin, devlet memurlarına kıyasla en bilgili kişiler olduğuna değinmektedir.¹³⁴ Mehmed Âkif ise sahipsiz kalan medreselerin hiç olmazsa halkın din hizmetlerini karşılayan imam, hatip, vâiz ve kadı yetiştirdiğini, ama bir sürü yeni mektebin fen ve teknik konularında bizi Avrupa'ya muhtaç olmaktan kurtaramadığına değindiği şiirinde, Batıcı yönden gelen düzenleme önerilerine karşı bir medreseliyi ise şöyle konuşturur:

*“İslah-ı medâris” mi ne? Bir şey dediniz / O’nu anlar gibi olduksa da izah ediniz / Acaba hangi zaruret sizi sevk etti buna? / Ya fesad olmalı meydanda ki ıslah oluna / Bunu bir kere kabul eylemeyiz, reddederiz / Sonra biçare medâris o kadar sahipsiz ... ”*¹³⁵

XIX. yüzyılda dönemin aydınları her ne kadar medreseleri eleştirseler de, mektepler yanında yine de iyi tahsil verdiğini ifade etmekten kaçınmamışlardır. Ayrıca XIX. yüzyılda medreselerin devlet tarafından ihmal edildiği ve ıslahına çalışılmadığı konusu da sık dile getirilmiştir. Medreselerin ıslahı konusunda bu yüzyılda resmi bir teşebbüse rastlanmasa da, devrin devlet ricali ve ulemâsı tarafından çeşitli teklifler sunulmuştur. Buna dayanarak, bu dönemdeki Osmanlı aydınlarının medreselerin sorunlarına karşı duyarsız kalmadığı söylenebilir.

¹³³ Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, (Haz.: Erdoğan Erüz), Çınar Yayınları, İstanbul, 1978, 23 v.d.

¹³⁴ “Bizim lisanımıza virdolmuş; hocalar mutaassıp, hocalar Arabi ile ifna-yı ömr eder, yine bir şey anlamaz, hocaların okuduğu şeyde dünyaya yarar ne var? Der dururuz. Pek güzel, biz ne biliriz? Bizim bildiğimiz şeylerden dünyaya yarar ne var? Hocaların elinde bugün fıkıh var ki Bâb-ı Âlice malumat sayılan dört buçuk Fransızca sohbet ve o mübarek kitabet, yanında zerre bile değildir. Vükelamızın en malumatlısına müracaat olunsun; mesela usûl-ı meşveret gibi devletin esbab-ı hayatiyesinden ma’dud olan bir mesele hakkında en edna bir müderris kadar beyan-ı rey edemez. Çünkü biri karihadan söyleyecek, öteki sözünü kaideye tatbik edecek. (Hürriyet, “Memurlara Dair”, nr. 19, (17 Receb 1285/ 2 Kasım 1868).

¹³⁵ Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat*, (Haz.: Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1991, 372-373.

Tanzimat Fermanı'nda eğitime dair bir hüküm olmadığından, ne medreseler ne de mekteplerin ismi geçmemişti. Medreselerin ıslahını ihmal etmeleri, Tanzimat ricalinin büyük hataları arasında görülmüştür.¹³⁶ Tanzimat dönemi idarecileri Osmanlı toprakları içinde köylere kadar yayılan medreselerde köklü bir düzenleme yapmayı göze alamadıklarından, mektepler açmaya yönelmişlerdi. Bu nedenle Tanzimat ricali, medreseleri ıslah çareleri aramak yerine buldukları gibi bırakmışlardır. Halkın medreselere olan bağlılığından çekindikleri için de tamamen kaldırmaya cesaret edememişlerdi.¹³⁷

Medreselerde yetişenler, hem halkın dinî ihtiyaçlarını hem de kadılık yaparken dünyevî ihtiyaçlarını karşıladıkları için halkla yakın ilişkilerde bulundukları için bu kurumlarda yapılabilecek bir düzenlemenin karışıklığa sebep olmasından korkulmuştu. Bu nedenle medresenin karşısına Batılı eğitim sistemine göre kurulmuş mektepler çıkarılarak zaman içinde etkisizleştirme yoluna gidildi.¹³⁸ Enver Ziya Karal'a göre ise, Batılılaşma hareketlerini devletin ana kanunu olan şeri'atla uzlaştırmak gerektiğinden, yeni kurulan batılı eğitim kurumlarının yanında dinî bir müessese olan medresenin devamına göz yumulmuştu.¹³⁹

Tanzimat ricalinin içinde bulunduğu bu durumu Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), şu şekilde tahlil etmektedir:

*“1826'dan beri taşrada kurulmaya çalışılan yeni maarif teşkilatının yanı başında eski medrese olduğu gibi yaşıyordu. Hulasa, en ehemmiyetli müesseselerde Tanzimat, ne eskinin tabii bir istihale ile yeni icaplara göre gelişmesini sağlayabilmiş, ne de onu ordu meselesinde olduğu gibi tamamıyla ortadan kaldırabilmişti. Bu surette millî hayat hangi tehlikeli mıntikalara kadar gideceği bilinmeyen bir zihniyet mücadelesine terk edilmiş gibiydi. Halkta eski zihniyet olduğu gibi devam ediyordu. Satha ait yenilikler şöyle böyle istenilmiyordu.”*¹⁴⁰

¹³⁶ *Sırat-ı Müstakim*, “Medreselerin Islahı”, 28 Safer 1328 (11 Mart 1910), 5-6.

¹³⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, 220.

¹³⁸ Bekir Karlığa, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat*, Mahya Yayınları, İstanbul, 2013, 75.

¹³⁹ Enver Ziya Karal, “Müslüman Memleketlerinde Kültür Değişmeleri”, Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, 499.

¹⁴⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı*, Çağlayan Yayınları, 1988, 137.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, devlet ricali medreseler ile ilgili yeni düzenlemeler yapıp halkın tepkisini çekmektense bulundukları halde bırakmayı tercih etmişlerdir.

b.c. Medreseleri Islah Teşebbüsleri

Osmanlı Devleti, bünyesindeki bozulmaların açıkça hissedildiği dönemde batılılaşma hareketlerine girişmiştir. III. Selim (1789-1807) döneminin önemli bilim adamlarından olan Tatarcık Abdullah, padişaha sunduğu bir reform projesinde Batılı bilim metodunun alınmasını önermiştir. Ona göre müderrislik rüşvetle, şefaitle ve başka yollarla elde edilmekte, mülâzemetpara ile alınıp-satılmakta, imtihanlar usûlsüz yapılmakta, diplomalar elden ele satılmakta ve ruus usûlsüz verilmektedir. Bütün bu bozulmalara tedbir olarak mülâzemetlerin kanun-ı kadime göre verilmesini, dışardan bir kimseye imtihan olunmaksızın asla ruus verilmemesi, kayırmalardan uzak imtihan yapılması ve işe yaramayan medreselerin ilmiye sınıfından çıkarılmasını önermiştir.¹⁴¹

Tanzimat döneminde isdevletin yaptığı bir ıslahat teşebbüsü olarak 1855'te Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi'nin gayretiyle Süleymaniye'de kadı yetiştirmek için açılan Muallimhane-i Nüvvâb'ı ele alabiliriz. Modern usûllerle eğitim veren bir medrese olarak düşünülebilecek bu müessese, Osmanlı Devleti'nde kadılık yapacak kişilere iki yıllık bir tahsil vermekteydi.¹⁴² Böylece medrese eğitiminin kadılık için yeterli olmadığı da yine medreseliler tarafından kabul edilmiş oluyordu.

Sultan Abdülaziz döneminde 1867'de aralarında Ders Vekili Halil Fevzi Efendi'nin de bulunduğu 15 kişilik bir ulemâ heyeti, tarik-i tedrisin ıslahı için bir rapor hazırlayarak Meşihat Makamına sunmuştu. Raporun girişinde, bir süreden beri medrese talebelerinin şerh ve haşiyeler ile uğraşmaktan zihinleri gereksiz bir bilgi yükünün altında ezildiği için ders okuma şekillerinin yeniden ıslahının gerektiği

¹⁴¹Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 124-125; Osman Özkul, "Osmanlı İlmiye Sistemine İçerden Bir Eleştirisi: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla'nın Layihasının Analizi", *Tarih Okulu Dergisi*, XXXIV, 2008, 240 v.d.; Mehmet İpşirli, "Tatarcık Abdullah Efendi", *DİA Yayınları*, İstanbul, 1988, 1, 99.

¹⁴²İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", *DİA Yayınları*, Ankara, 2019, Ek-2, 240; Atay, *Osmanlılarda YüksekDin Eğitimi*, 248.

bildirilmişti.¹⁴³ Ulemânın hazırladığı bu ıslah teklifinin medrese tahsilinde etkisi olacaktır ki, 1872’de meşihat makamına geçen Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi, medrese dersleri arasında bulunan haşiyeleri kaldırarak programları düzeltmiş ve kolaylaştırmıştır.¹⁴⁴ 1877’de Meşihat içinde kurulan ilmi bir meclis tarafından hazırlanan, talebe-i ulumun İstanbul ruusuna nailiyeti hakkındaki Usûl-ı Tedris Nizamnamesi de ıslahat gayretlerindendir. Sultan II. Abdülhamid’in iradesiyle resmileşen bu nizamname ile müderrislik ruusunu kazanma şartları belli bir düzene sokulmak istenip,¹⁴⁵ medreselerin öğretim kadrosunu düzeltme amacı taşıyordu.

Sultan II. Abdülhamid döneminde medreselerin düzenlenmesi için Kırımîzâde Mehmed Efendi bir layiha sunmuştur. Mehmed Efendi medreselerde yaşanan sorunlarla ilgili olarak şunları dile getirmektedir:

“...Dersaadette vürûd eden ve talebe silkine dahil olan nüfusun mikdarı geçen sene 12 bin raddesine baliğ olmuş ve bu sene ise mevcud-ı mezkurun üzerine 6-7 yüz nüfus daha inzimâm eylemiştir... talebe-i muma ileyhimin hey’et, hendese ve hesab gibi ilâ yevmina hâzâ tahsîl-i kâideden hali bulunmayan ulûmu öğretmeye dahi mecburiyetleri var ve bunların ulûm-ı maruziyeyi tahsill yolunda çalıştıkları derkâr ise de esef olunur ki içlerinde ilm-i hey’etten bir seyyarenin suret ve hareketini ve hendeseden bir şeklin nasıl çizildiğini ve hesabdan iki kere ikinin kaçâ bâliğ olduğunu fen dairesinde isbat ve ta’yin eden bir kimse mevcud değildir... 12 bin nüfusu mütecâviz talebe-i ulûmdan ancak üç senede bir kere ale’t-tahmin 40-50 nüfusu icâzet istihsâl edebilip bunlardan ba’de’l- imtihan beher sene on beşi tadrîs için ruhsât-ı resmiyye nâil olmaktadır... askerlik vazifesinden sıyrılmak üzere dersaadete vürûdlarının önü alınamadığı takdirde birkaç seneye kadar talebe-i mevcûde miktarının bir misli daha tezayüd edeceği...”¹⁴⁶

Bu problemlerin çözümlenmesi konusunda çözüm önerileri olarak; medreselerin ıslahı için alınacak tedbirler şunlardır: Programlar yenilenmelidir. Ayrı medreselerin hocaları ayrı talebeleri imtihan etmeli, dersi başaramayan kalmalı, yine kalırsa askere alınmalıdır. Öğrenciler medreselerdeki

¹⁴³ Takvim-i Vekâyi, “Tarik-i Tedrisin Ber Vech-i Ati Islah ve Tesviyesine İhtiyacın Sebebi Beyanındadır”, nr. 1570, 15 Safer 1290/ 14 Nisan 1867; Hüseyin Hatemi, “19. Yüzyılda Medreseler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, 502.

¹⁴⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, 270.

¹⁴⁵ Ceride-i Havadis, “Havadis-i Dahiliye”, nr. 3432, 17.06.1294 (29 Haziran 1877).

¹⁴⁶ BOA, Y. PRK. MŞ. 3/6.

dershanelerde eğitim almalı, camideki kalabalığın arasına götürülüp o gürültüde eğitim verilmemeli, medreselerin iâşelerinin başkaları (özellikle Arnavutlar) tarafından alınıp pazarda fakirlere satılması önlenmeli, ehil olmayan ve Ayan elinde olan medreselere el atılmalıdır. Zira bu medreselerde hocalar çok ucuza çalışmakta, medrese binaları harap hale gelmektedir. Cahillere ilim dünyasında görev verilmemeli ve ehl-i ilmin maaşları arttırılmalıdır.”¹⁴⁷ Kırımîzâde’nin ifade ettiği medreselerdeki sorunlar, XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki sorunlarla aynı olup bu problemlerin XIX. yüzyılda dahi devam ediyor olması medreselerle ilgili çalışmaların başarılı olamadığını ortaya koymaktadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminin başlarında Sadrazamlık yapan Tunuslu Hayreddin Paşa (1826-1890) padişaha takdim ettiği ıslahat layihasında, Şeyhülislamlık içinde ulemâdan on kişinin katılımıyla oluşturulmasını istediği şer’i meclisin vazifeleri arasında, medreselere ilmî yönden üstün kişilerin atanması, müderrislerle talebelerin görevlerinin tam olarak belirlenmesi, her ilimde okunacak kitapların derecelerine göre düzenlenmesi gibi hususlara yer vermiştir.¹⁴⁸ Ahmed Lütfi Efendi de, vaaz ve nasihat hizmetine eski medrese ilimleri yeterli olmadığından, yeni kurulacak olan “Darü’l-Mev’ize” adlı medresede tarih, hey’et, coğrafya, hendese, ticaret, ziraat, sînâ’at ve ahlak gibi derslerin okutulmasını tavsiye etmekteydi.¹⁴⁹ Ahmed Lütfi’nin bu tavsiyesi daha sonra 1912’de Evkaf Nezareti’ne bağlı olarak açılan Medresetü’l-Vâizin ile bir bakıma gerçekleşmiştir.¹⁵⁰

Medreselerin ıslahı için yapılan teklifler içerisinde Hoca Muhyiddin Efendi’nin eserine de yer vermek gerekir. *Medreselerin Islahı* adlı eserinde, medrese programlarına dinî ilimler yanında Türkçe, coğrafya, hesap, cebir, hendese, fizik, kimya ve Fransızca gibi derslerin konulması¹⁵¹ gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Ders Vekilinin Doğu ve Batı ilimlerine vâkıf olması ve kırk âlimden oluşan bir bilim heyetinin kurulmasını, haftalık bir ilmi gazete çıkarılıp gazetede Avrupa ve Amerika’daki ilmi gelişmelere yer verilip bu gazetenin cüz’i bir ücretle taşra

¹⁴⁷ BOA, Y.PRK.MŞ, 3/6.

¹⁴⁸ Karlığa, 160-161.

¹⁴⁹ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, (Haz.: Münir Aktepe), TTK Yayınları, Ankara, XIV, 1991, 7-8.

¹⁵⁰ Zeki Salih Zengin, “Osmanlılarda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 36, 2016, 41.

¹⁵¹ Muhyiddin Efendi’nin teklif ettiği ders programı 1914’te Darü’l-Hilafeti’l-Âliyye Medreseleri’nde uygulanmış, Ders Vekaleti ise süregelen durumunu devam ettirmiştir (M. Akgündüz, 109).

medreselerine ve İslam ülkelerine gönderilmesini, Ders Vekaleti azalarından on kişinin Avrupa'ya tahsil için gönderilmelerini önermekteydi.¹⁵²

1910'da neşredilen *Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi* ile bütün medreselerin teşkilât ve tedrisât bakımından bir düzene konulması amaçlanmıştır. Nizamnâmede, bütün medreseler için tasdikli defterler tutulması; müderris, bevvâb, kemerlerin görevleri, talebelerin kayıt ve kabulleri ile uymaları gereken kurallar, tedris ve imtihan şekilleri gibi hususlar ayrıntılı olarak açıklanmıştır.¹⁵³

Osmanlı eğitim sisteminin önemli bir parçası olan medreseler, XV. ve XVI. yüzyıllarda ulaştığı noktayı koruyamamış devletin siyasî, askerî ve ekonomik alanlardaki bozulma ve gerilemesinden yukarıda ayrıntılarına yer verildiği üzere nasibini almıştır. Medreselerdeki bozulmayı önleme adına birçok ıslahat çalışması yapılmış bir başarı sağlanamamıştır. Batı tarzı açılan mektepler ile beraber varlığı bir müddet devam eden medreseler, Cumhuriyet'in ilânından sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1924'te kabul ettiği Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği kaldırılmıştır.

¹⁵² İzgi, I, 111.

¹⁵³ Düstur, II. Tertib, İstanbul, 1330, 127-138.

1. XIX. YÜZYIL MEDRESELİ OLAYLARI VE SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (21 ARALIK 1853)

1.1. XIX. Yüzyıl Medreseli Olayları

1.1.1. Medreselerde Düzeni Sağlamaya Yönelik Faaliyetler

XIX. yüzyılda medrese talebelerinin sayısı arttığından bu dağınık topluluk üzerinde otorite kurmak zorlaşmıştı.¹⁵⁴ İngiliz Büyükelçiliği'nde çalışan Charles White, 1843'te İstanbul'da beş bine yakın talebe olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁵ Mübahat Kütükoğlu da 1869 yılında medrese talebelerinin sayısının 5369 olduğuna değinmektedir.¹⁵⁶ Şerif Mardin'e göre Osmanlı ekonomisinin yıkımı, devlet memuriyetine talebi arttırmış bu durum medrese talebelerinin sayısını arttırmıştı. Böylece medrese talebesi, gitgide itaatsiz bir unsur haline gelmişti.¹⁵⁷ Sultan II. Abdülhamid döneminde talebelerin toplu bir şekilde, belirli bir bölgede toplanması uygun görülmediğinden kura' imtihanları¹⁵⁸ kaldırılıp¹⁵⁹ bütün medrese talebelerinin askerlikten muaf olduğu ilan edilmişti. Bu sebeple askerden kaçmak isteyenler medreselere sığınmış,¹⁶⁰ böylece medreselerde talebe sayısı artmış ve medreselerin denetimini sağlamak da zorlaşmıştır.

Talebeleri kontrol edebilmek için XIX. yüzyılda çeşitli tarihlerde medreselerde kalanların tahrîri yapılmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde bizzat

¹⁵⁵Charles White, *Three Years in Constantinople*, London, 1846, II, 217.

¹⁵⁶Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 28.

¹⁵⁷Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (13.Baskı), (Çev. Mümtazer Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, 189.

¹⁵⁸Medrese talebelerinin askerlikten muafiyetleri için girdikleri "kur'a imtihanları" vardı. 1846'da çıkarılan Kur'a Kanunnamesi'nin 42. bendine göre, talebe olduklarını iddia edenlerin 20-21 yaşlarında olanlar İzhar'dan, 22-23 yaşındakiler Kafiye'den, 24-25 yaşında bulunanlar ise Molla Cami ve Fenârî kitaplarından tarafsız bir şekilde imtihan edileceklerdi. Başarılı olanlar ayrılmış muafiyet sebepleri kur'a defterine yazılacak, diğerleri ise mensup oldukları ordulara göre askere alınacaktı. Bu imtihanda başarılı olanlar tahsiline devam ederken başarısız olanlar da askere alınacaktı (BOA, A. DVNS. KNA. d., nr. 7, 37). Böylece medrese talebeleri ders çalışmaya sevk edilmiş oluyordu. Kur'a imtihanlarını yapmak üzere Şeyhülislam'lık bünyesinde "Meclis-i İmtihan-ı Kur'a" adlı bir kurul da oluşturulmuştu (İlhami Yurdakul, Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, 216).

¹⁵⁹II. Abdülhamid, 26 Safer 1310 (19 Eylül 1892)'de yayımladığı irade-i seniyye ile kur'a imtihanlarını bir yıl sonraya ertelemiş, bu erteleme işlemi her defasında uzatıldığından on altı yıl boyunca gerçekleşmemiştir (Hasan Yıldız, Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2020, 1076).

¹⁶⁰Ergin, 108.

Sultan'ın emriyle, "... *dersa'adet ve bilâd-ı selâse'de*¹⁶¹ *vâki' medâris-i şerîfede mevcûd olan talebe-i 'ulûm tahrîrve taht-ı nizâma idhâl olunarak bundan böyle mürûr ve ubûd ve iskânları ve dahil ve hariçlerinin mahallâtı hakkında cari olan nizâmı vecihle...*" medreseye giriş ve çıkışların belli bir düzene sokulması kararlaştırılmıştır.¹⁶² Bunun için Sadrazam Raûf Paşa, Mansûre Defterdârı'na gönderdiği Safer 1253 (Mayıs 1837) tarihli buyrulduda, tahrîr işiyle görevlendirilen dokuz kâtibe beşer yüz kuruş maaş verilmesini ve âmirleri olan İstanbul Sermukayyidi olan Hasan Efendi'nin "... *bu hususda hüsn-i hidmet ve istikâki meşhûd olarak şehriye-yi kadîmi olan iki bin gurusun üç binbeş yüz guruşa...*" çıkarılmasını emretmektedir.¹⁶³

Sultan Abdülmecid döneminde Cerîde-i Muhasebe Kalemi tarafından yapılan başka bir tahrirde, Şevval 1263 (Ekim 1847)'den Şevval 1264(Eylül 1848)'e kadar bir yıl içinde İstanbul medreselerine yeni kayıt olan talebelerin isim ve lakapları, doğum yerleri ve medreseye giriş tarihleri belirtilmiştir. "*Bâlâda muharrerü'l-esâmi bin dört yüz kırksekiz neferin nizâmı mucibince ceride-i mahallâtda kayd...*" olunarak medreselerdeki talebe sayısındaki artış görülmüştür.¹⁶⁴ Busıkı tahrîr işlemlerine rağmen devletin merkezi olan İstanbul'daki medreselerde tam bir kontrolün sağlanamadığı görülmektedir.

1860 yılında ise, "...*dersa'adet ve bilâd-ı selâse'de kâ'in medâris ve tekâyâ ve hanlarda talebe ve derviş hey'etinde bir takım serseri ve meçhûlu'l-ahvâl eşhâs tekessür edip ikâmet etmekte bulunmasıyla...*" bu mahallerde tahrîr yapılması uygun görülmüş ve talebelerin kefalet ve senede bağlanması istenmiştir.¹⁶⁵ Bu dönemde başıboş, serseri olarak adlandırılabilir kişiler tekke ve hanların yanı sıra medreselere de sızmış olması medreselerdeki güvenlik ve huzurun tehdiidi açısından önem arz etmektedir. Burada kefalet sisteminin tam manasıyla uygulanmasının gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Kefaletle medreseye alınan talebelerin şehir dışına çıkmaları veya izinli olarak memleketlerine gitmeleri de sıkı kurallara bağlıydı. İzine gidecek veya

¹⁶¹İstanbul'a bağlı üç kazadan Galata, Üsküdar ve Eyüp için kullanılan özel bir ilmiye tabiridir (Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", *DİA Yayınları*, İstanbul, 1992, 6, 151).

¹⁶²BOA, HAT, 1321/51603.

¹⁶³BOA, C. MF. 124/6177; BOA, HAT, 1337/52166.

¹⁶⁴BOA, C. MF. 4/168.

¹⁶⁵BOA, İ. MVL. 428/18789.

şehirden ayrılacak talebe, öncelikle bağlı bulunduğu müderristen bir izin pusulası almak zorundaydı. Bu pusulayı aldıktan sonra Defter Nazırı'na gidip herkes gibi *mürûr tezkiresi* alıp şehirden ayrılabilirdi. Men-i mürûr¹⁶⁶ ile ilgili gönderilen emir ve fermanlarda medrese talebelerinin uymak zorunda oldukları kurallara da yer veriliyordu.¹⁶⁷ Böylece medrese talebelerinin yer değişim süreçlerinin belli şartlar içinde ve nizâmı bozmayacak usulde yapılmasına dikkat edilmekteydi.

XIX. yüzyılda medreselerde düzeni sağlamak amacıyla birtakım tedbirler alınıp, kurallar çerçevesinde medreselerin nizâmı devam ettirilmeye çalışılsa da, bu durum tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu nedenle medrese talebeleri ve müderrisler bir takım bireysel ve kitlesel suçlara karışmışlardır.

1.1.2. Bireysel Suçlar

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar medrese talebelerinin bireysel olarak adi suçlara karıştıkları görülmektedir. XIX. yüzyılda talebeler, önceki dönemlerde olduğu gibi adam yaralama, kavga etme, silah taşıma gibi farklı bazı suçlar içinde yer almışlardır.

27 Şubat 1808 (29 Zilhicce 1222)'de Tetimme Medresesi'nde olup daha önce Rumeli'de “...dağlılar ile harâmîlik etmiş eşkiyâdan ve şimdi dahi edepsizlik itmekde olduğu...” anlaşılan talebe, tutuklanmak istendiğinde silah ve cephane ile Sultan Mehmed Cami'ine kapanarak zabıtâna kurşun atıp bir yeniçeriye öldürmüş, bir kaçını yaralamıştır. Ardından çıkan çatışmada yaralanmış, kaçmak isterken şiddetli darp nedeniyle ölmüştür.¹⁶⁸

Ekim 1820'de İstanbul'da silahlı gezen dört talebeden biri “...çarşıda ehl-i ırz hatuna tasallut...” edip olay çıkarmış, tahkikat sonucu bu talebenin isminin Selim olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁶⁹ Bu dört talebe Rodos Adası'na kal'abend cezası ile sürgün edilmiş, haklarında yapılan tetkiklerle “...bu dört nefer suhteler yobaz makulesinden olup ehlinden dahi bu yolda güzer takımından mıdır?...” diye araştırılıp

¹⁶⁶ İlk defa XVI. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelen ve daha sonraki yüzyıllarda da başvurulmuş men-i mürûr uygulaması XIX. yüzyıl boyunca da geçerli olmuştur (Mehmet Demirtaş, “XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler”, *Belleten*, 73(268), 2009, 742.

¹⁶⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, 97.

¹⁶⁸ BOA, HAT, 1355/53055.

¹⁶⁹ BOA, HAT, 463/22686.

“...merkumların me'lûf oldukları...” bu tür kötü işleri huy edindikleri ortaya çıkmıştır.¹⁷⁰ Yapılan tahkikat sonucu bu talebelerden Bostancı başı Medresesi ahalisinden olan Emin’in “...yedi-sekiz aydan beri yobazlıkta güzer...” şarap içen bir fasık olduğu, Tetimme Medresesi’nden olan Osman’ın “...Sultan Mehmed yobazlarına müstenid...”bir fesatçı olduğu ve yine Bostancıbaşı Medresesi sükânından olan diğer Osman ve Selim’in “...yobaz ta’ifesinden olmayub bu yolda güzer takımından olmadığını haber verdikleri...” görülmüştür.¹⁷¹ Bu dört talebeden “...Bostancıbaşı Medresesi’nden Eminve Tetimme Medresesi’nden olan Osman dahi vacibü’l-izâle eşkiyâdan...”oldukları için idam edilmeleri Rodos Mutasarrıfı’na emredilmiştir.¹⁷² İdam olunacak bu talebelerin “...isimlerinde sehv ve hata olmamasına dikkat kılınması...” istenmiş ve burada hapis bulunan Osman adında iki talebenin bulunduğu “...i’damı mukteza-yı idare-i seniyye-yi şahânelerinden olan Genç Osman olduğu...” bildirilmiştir.¹⁷³

XIX. yüzyılda İstanbul’da talebelerin bireysel olarak işledikleri suçlara baktığımızda bunların genelde bıçaklama olayları olduğu görülmektedir. 1853 yılında, “...Sinan Medresesi sakinlerinden olub ba’zı kimesnelere bıçak çekerek su’ikasde ictisârına mebni...” Pazar köylü Mehmed ve Şehrî Süleyman adındaki talebeler Bursa’ya sürgün edilmişlerdir.¹⁷⁴ 1858’de yaşanan bir başka bıçaklama olayında ise, Fatih civarında meydana gelen kavgada “...Kalkandereli Abdullah Efendi bıçak ile darb olunmasından dolayı müte’essiren vefat etmiş olduğundan...” bu olaya karışan iki talebenin yakalanıp, gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹⁷⁵ 1861 yılında Fatih Cami’i avlusunda Osman’ın kahvesinde gece saat üç civarında Mehmed Ağa Medresesi talebesinden Ahmed Efendi firarî bulunan arkadaşı Mehmed Efendi ile beraber, talebeden Salih Efendi’yi “...aralarında vuku’ bulan kavgadan dolayı bıçak ile cerh eylediği tahkikat-ı vâkı’a ile...” ortaya çıkması üzerine bu suçuna karşılık Ahmed Efendi’ye “...bir haftadan bir seneye kadar hapis veyahut buna bedel bir mecidiye altınından beş mecidiye altınına kadar akçe alınub...” yaralı olan talebeye verilmesi ya da “...üç mâh müddetle habis olunub

¹⁷⁰ BOA, HAT, 295/17553.

¹⁷¹ BOA, HAT, 337/19292.

¹⁷² BOA, HAT, 507/24949.

¹⁷³ BOA, HAT, 319/18735.

¹⁷⁴ BOA, A. DVN, 83/76.

¹⁷⁵ BOA, A. MKT. NZD, 272/96.

kendisinden üç mecidiye altın alınarak mecruha verilmesi...”ne karar verildi. Firarî Mehmed Efendi’nin de bulunup sorgulanması istendi.¹⁷⁶

1867’de Ayasofya-yı Kebîr Medresesi talebelerinden Bolulu Mustafa ve Boyabadlı Hasan, Süleyman’ı kandırarak odalarına getirip “...*fi’l-i şen’i icra eyledikleri...*” sebebiyle Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye’nin kararı üzerine üçer yıl Kütahya’da kal’abend edilmişlerdir.¹⁷⁷

1893 yılında Tabahhane Medresesi talebesinden Mehmed Efendi, Halid Efendi ile kavga etmiş ve bunun ardından, “...*gelecek Muharrrem’de talebenin memleketlerine gönderileceğini ve kendisi şimdiden eşyasını satub bir tarafa savuşacağını ve kendilerinin başlarının çaresine bakmasını ifade idub bu söz talebe beyinde şâyi’a olmasıyla...*” kargaşaya sebep olmuş ve bu durumun tetkik edilmesiyle Mehmed Efendi memleketine gönderilmiştir.¹⁷⁸

Medrese talebelerinin bu yüzyıldan hırsızlık yaptığına dair örnekler de mevcuttur. Çiftebaş Medresesi’nden Molla Mehmed adlı talebe bu medresenin müderrisi olan “...*Hafız Seyyid Hüseyin Efendi’nin iki def’a odasına duhul ile...*” altıyüz elli altınını çalmıştır.¹⁷⁹ Bu örnekten de görüldüğü üzere talebe, müderrisin malını dahi çalmaya cesaret edecek bir duruma sahiptir.

XIX. yüzyılda medrese talebeleri almış oldukları eğitim gereği kendilerinden beklenmeyen farklı birtakım adi suçlara karışmaları sebebiyle bu suçların karşılında hapis, sürgün gibi cezalara çarptırılmışlardır.

1.1.3. Kitlesele Suçlar

Osmanlı medreselerindeki talebelerin XIX. yüzyılda karıştıkları bir kısım olaylarda kitlesele hareketlenmelere karıştıkları genel anlamda birbirleriyle kavga ettikleri bazen de müderrisler ile birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra farklı kitlesele olaylara da girişmişlerdir.

İstanbul’daki bazı medrese talebeleri silahla gezmeyi adet haline getirmişlerdi. Çeşitli sebeplerle medreselerden ihraç edilen talebeler, sonradan etraflarına başka suçlu ya da firari talebeyi toplayarak zorla yeniden medreseye kabullerini sağlamak amacıyla silahlandıkları görülmektedir. Örneğin 1813 yılında

¹⁷⁶BOA, A. MKT. MVL, 126/13.

¹⁷⁷BOA, C. MF. 5/212.

¹⁷⁸BOA, C. ZB., 350/9.

¹⁷⁹BOA, C. MF. 42/2060.

İstanbul'da daha önce yaşanmış bir kavgadan dolayı kal'abend cezası alan, ancak firar ettiği için cezası uygulanamayan *yobaz sergerdesi(elebaşısı)*" olarak nitelendirilen Tosyalı Sarı Mustafa ve etrafına topladığı diğer firari talebeler ile birlikte silahlı olarak İstanbul'da atılmış olduğu Çarşamba pazarındaki Zekeriya Medresesi'ne gelerek "...cebren ve kerhen ahire verilen odasına duhûl eylediği..." sırada bevvinin Yeniçeri Ağasına haber vermesi üzerine, Ağa gelmeden arkadaşlarıyla oradan firar etmiştir.¹⁸⁰ Kaçan talebelerin yakalanmaları için resmi makamlara haber gönderilmiş, "...eşkıya-yı merkumeye hiçbir cihetle tecemmu'una mahal verilmeyerek külliye def' ve tefriklerine bakılması..." istenmiştir.¹⁸¹ Yaşanan bu durum talebelerin nüfûzlarının hâlâ ne kadar önemli sayıldığının bir göstergesidir.

Yine 1820 tarihinde talebeler, İstanbul'da kısa süreli de olsa bir tedirginlik yaşanmasına sebep olmuşlardır. Sultan Mehmed Medresesi talebelerinden "...on beş kadar yobaz müsellaḥ(silahlı) olarak Balat kolluğunun önünden mürûr ve Eğri kapıdan hurûc ile Eyüb'de kâ'in Yazılı Medrese'ye varub..." buradaki talebelerle alaylı konuşup tartışmış ve Sultan Mehmed Medresesi'ne geri dönmüşlerdir. Ayrıca bu medrese talebelerinin bir kısmında da silah olduğu görülmüştür. Bu durum Şeyhülislam'a bildirilince olay araştırılmış ve bir yıl önce Sultan Mehmed Medresesi'nden atılan iki talebenin yanlarına on kadar talebeyi alarak zorla kendilerini tekrar kayıt ettirmeye çalıştıkları ortaya çıkmıştır. Bu talebeler daha sonra Ayak Medresesi'ne gitmişlerdir. Yapılan incelemeler sonucu "...hocalardan beş-altı kimesneyi celbile keyfiyeti lede'l- beyan hocalar o makule silahlı gezen ve edepsizlik eden medreselerde odası olmayub serseri keşt ü güzâr eden..." talebelerin kim oldukları ortaya çıkmış ve mu'teber birkaç müderris medreseye gönderilerek talebelere silahla gezmemeleri ve edep dışı hareketlerde bulunmamaları tenbîh edilmiştir. Talebelerin ileri gelenleri de uyarılarak derslere devam etmeleri istenmiş, bu olayın tekrarlanması halinde derhal tutuklanacakları söylenmiştir. Sultan, sadrazama ithafen yazdığı Hatt-ı Hümayunda, talebelerin silahla gezmelerini eleştirmiş, bu durumu Hristiyan elçilerin görmesinin ne denli olumsuz bir hava yaratacağına, "...düvel-i nasara elçileri ehl-i İslam arasında bu şikâki görüp ne dimezler talebe-i ulumdanım diyen adamın silahla gezmesi ne demekdir bunlar asker

¹⁸⁰ BOA, HAT, 465/22767; BOA, HAT, 465/22777.

¹⁸¹ BOA, HAT, 463/22666.

*midir ki esliha ile gezerler...*¹⁸² sözleriyle değinmiştir. Bu durumla ilgili olarak ilgilileri ikaz etmiştir.

Ancak bu talebelerin müderrislerle yaptıkları anlaşmalara rağmen bu olayın hemen kapanmadığı anlaşılmaktadır ki, zira sadrazamın Sultan'a yazdığı telhiste, Şeyhülislam'ın evinde bu konu ile ilgili bir şûrâ toplandığı ifade edilmiştir. Burada talebelerin söz verdikten sonra kötü söz ve harekete girişmedikleri, ancak olaylara sebebiyet vermemeleri için teftiş edilebilecekleri, teftiş sırasında medrese ehlinin onları koruyacakları ve bazı kötü huylu talebelerin kötü söz ve harekete cesaret edebilecekleri açık olduğundan, şimdilik talebelerin taşraya çıktıkları Recep ayına kadar bu durumun olduğu gibi bırakılması, ancak yine de “...*ta'ahhüdlerinin hilafı harekete ibkâ edenler olur ise üslûb-ı hakimâne ile te'dîb olunmaları...*” rica edilmiştir. Sultan da, suça göz yumulmasını istemiş, aksi halde bu durumun gittikçe kötü bir hal alabileceğini belirtmiştir. Ayrıca, talebelerin Recep ayı gelip ortalık sükûnete kavuşunca teftiş edilmeleri ve eğer bu tür olaylar tekrar ederse elebaşlarının yakalanması için Recep ayının beklenmemesini emretmiştir.¹⁸³

Talebelerin çıkardıkları bu tür olayların önü tam olarak alınamamış ve şehirde bir korku ortamı oluşmuştur. Olayların büyümemesi için Şehzade Cami Medresesine ulemâdan Uzun Ali Efendi suhtelere gönderilmiş, suhteler olaylara içlerinden bazı yobaz olanların sebep olduğunu söyleyerek kolluk kuvvetlerinin kendilerine kötü muamele yapmamasını istemişlerdir. Daha sonra “...*talebe-i 'ulûma hürmet ve ri'ayet olunacağına ta'ahhüd verilerek...*” talebelerin derslerine devam etmeleri konusunda anlaşılmış, “...*daha önce rahle ve minderlerini cümleten kaldırmışlar ise de şimdi getirüb mahallerine vaz' iderek yarın derslerine bed'e edeceklerini ve bundan böyle bir gûne su-i hareketleri olmayacağını ta'ahhüd etmişlerdir...*”¹⁸⁴ Talebelerin medreselerdeki huzursuzluklarını ilginç bir şekilde sembolize ettikleri bu belgeden anlaşılmaktadır. Askerîn silah çatması, yeniçerilerin kazan devirmeleri gibi talebeler de medreselerdeki minder ve rahlelerini kaldırarak muhalif duruşlarını sergilemişlerdir. Bu yaşananların ardından talebeler derslerine devam edip kötü

¹⁸² BOA, HAT, 464/22735.

¹⁸³ BOA, HAT, 463/22671.

¹⁸⁴ BOA, HAT, 463/22676.

fiillere yeltenmeyeceklerine, resmi makamlar da Ağa Kapısı'na giden talebeleri zabitanın darp etmeyeceğine dair söz vererek bu olayın yatışması sağlanmıştır.¹⁸⁵

Yine 1820'de İstanbul Dua Meydanı'nda,¹⁸⁶ çarşı içinde “...*dört nefer talebe-i 'ulûm bir ehl-i irz hatuna tasallut...*” etmiş ve bu olay birden büyümüştür. Bölgedeki bazı dükkân sahiplerinin nasihatlerine rağmen yola gelmeyen talebeler yakalanıp Ağa Kapısı'na götürülürken “...*on nefer kadar müsella suhteler karşılarına çıkub tutulan dört nefersuhtelerin üçünü kurtarmıştır...*” Olay yerine yeni gelen kolluk kuvvetleri kaçırılan üç talebeyi geri alamasa da bu olaya karışan başka üç talebeyi tutuklayıp Ağa Kapısı'na götürmüşlerdir.¹⁸⁷ Bu olay XIX. yüzyılda talebelerin gücünü ve güvenlik kuvvetlerinin zaafiyetini gösteren bir örnektir.

1821 tarihinde yaşanan başka bir medreseli olayında ise, Dersiâm Ahışalı Ahmed Efendi'nin (ö.1862/63) sürgün edilmesinden dolayı bazı talebelerin medreseleri dolaşarak “...*sabah biz nerede cem' olur isek bizimle beraber olun...*” diye onları kanunsuz şekilde toplanmaya çağırdıkları öğrenilmiştir. Bu toplanmayı önlemek adına nüfuzlu hocalar çağırılarak, bunların talebelere tembih ve nasihat etmeleri ile bu olayın önüne geçilmek istenmiştir. Talebelerin toplu halde Şeyhülislam'ın konağının önüne gitmeleri engellenmiş, olay kısmen yatıştırılmış ve böylece Sultan Mehmed, Sultan Bayezid, Süleymaniye ve Şehzade Camilerinde derslere aksamadan devam edilmiştir.¹⁸⁸ Olay yatıştıktan sonra Şeyhülislam'ın “...*hocaların söz anlarlarına celb ederek iktiza eden tedbirine...*” bakılması istemiş ve bu tedbirler geciktirilmeden uygulanmıştır. Bu olay, diğer talebelere yayılmadan ve sayıları 30-40'ı geçmeden önlenmiş, çömez suhteler için de olay iyice yatıştıktan sonra gerekli tedbirin alınacağı bildirilmiştir. Burada *çömez* olarak adlandırılan suhtelere rastlanmaktadır ki çömez, müderrisler ve henüz icazet almadan seviyesi ve dersi yükselmiş olan talebelerin yetiştirdikleri öğrencilerdir.¹⁸⁹ Ayrıca bu olayda “...*tebdil-i casuslar dahi akşam üzeri gelib haber vermiş olduklarından derhal*

¹⁸⁵ BOA, HAT, 464/22747.

¹⁸⁶ İstanbul'da Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı'nda esnafın her sabah dükkanlarını açmadan önce toplanıp dua ettikleri meydandır. Mısır çarşısı'nda bir tane, Kapalı Çarşı'da ise iki tane dua meydanı vardır. Biri Sandal Bedesteni'nde diğeri de arşiv belgesinde olayı gerçekleştiği meydan olan Zenneciler ve Feraceciler sokağının kesiştiği kavşaktır (Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Dua Kubbesi”, *DİA Yayınları*, İstanbul, 1994, 9, 539).

¹⁸⁷ BOA, HAT, 463/22663; BOA, HAT, 463/ 22686.

¹⁸⁸ BOA, HAT, 465/22778. Aynı şekilde İstanbul'da bazı medreseleri gezerek fesat çıkarma niyetinde olan ve bu girişimi başarılı olmayan bir suhte için bkz: BOA, Y. PRK. AZJ. 2/89).

¹⁸⁹ Pakalın, I, 381.

keyfiyet Efendi-i da'ilerine ihbâr..”¹⁹⁰ ifadelerinden de anlaşıldığı üzere devlet, casuslar kullanarak talebelerin nerede toplandıkları ve konuştukları gibi bilgilere ulaşmıştır.

1839 yılında, “*Sultan Mehmed Cami 'inde seheri dersler okunur iken taşradan bir çömez varub suhtenin birisine geçen gün Sultan Mehmed'de bakkal dükkânında mum kavgasıyla tekevvün eden hadiseye sebep olub bir neferi mecruhâ, medresesinde hasta olan ve ve diğer Bursa'ya nefy ve icla olunan iki nefer...*” hakkında konuşulanları aktararak Bursa'ya sürgüne gönderilen suhtelerin idam edildiklerini söylemiş ve bu şâyi'a diğer talebeler arasında yayılınca, bunlar Şeyhülislam'a durumu sormak için ayaklanmışlardır. Ders hocaları kendilerine nasihat edip onları engelleyerek, bu durumu Şeyhülislam'a bildirmişlerdir. Şeyhülislam, talebelere durumu açıklamak üzere görevliler göndererek bu haberlerin aslının olmadığı açıklanmış ve olayı yatıştırmıştır.¹⁹¹ Bu yaşananlar, talebelerin arkadaşları suça karışsa bile ağır bir şekilde cezalandırılmalarına razı olmadıklarını ve bunun için ayaklanmayı bile göze aldıklarını göstermektedir.

Medrese talebelerinin İstanbul'da silahla gezmelerine bir örnek de 21 Ekim 1858 yılında Fatih civarında yaşanan bir olay gösterilebilir. Bu olayda suhteler, “*...üzerlerinde kamavesâ'ir silah bulunduğu halde ba'zı nisvân ve şâbb-ı emred*”¹⁹² makulelerine sarkındılık itmekde ve birbirleriyle kavga ve döğüşden hali olmamakda...” iken kendilerine karşı koymaya çalışan karakol kuvvetlerine silahla karşılık vermişlerdir. Suhteler çarşıda aynı türden hareketlere devam ederken Şehremini Hüseyin Bey'le karşılaşmış ve bu hareketleri önlenmiştir. “*...öyle silah ile talebe kıyafetinde uygunsuzlukları görülen eşhâsın her ne suretle olur ise olsun derhal ahz ve giriftleriyle silahları alınarak memleketlerine def'i muvafık...*” görülmüştür.¹⁹³ Burada bazı kimselerin suhte kıyafeti giyerek medreselerde barınmaya çalıştıkları görülmektedir ki bu da eski bir sorunun varlığının devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra suhtelerin İstanbul'da silahla geziyor olmalarına rağmen eşkıyalık, yağma türü olaylara cesaret edemedikleri görülmektedir.

¹⁹⁰BOA. HAT. 65/22778.

¹⁹¹BOA, TS. MA.e. 712/100.

¹⁹²Henüz bıyık ve sakalı gelmemiş delikanlı (Şemseddin Sami, Kamûs-ı Türkî, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1318, 166).

¹⁹³BOA, A. MKT. NZD, 266/67.

XIX. yüzyılda medreselerin ve medrese talebelerinin genel anlamda ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya geldikleri geldiklerine dair 16 Mart 1888’de, “...*Bayezid meydanında kâ’in Jandarma Dairesi civarında Bayezid ‘İmareti’nde talebe-i ‘ulûma nân-ı ‘azîz tevzi’ ve taksîm olduğu sırada...*” yaşanan yirmi beş suhtenin kavgaya tutuşması bir örnektir. Bu ekmek dağıtımı sırasında meydana gelen kavganın ardından hemen oradaki karakoldan gelen destek ile olayın büyümesi önlenmiş “...*darb ve cerh gibi bir gûne uygunsuzluk vukû’unameydan verilmemiş...*” ve talebeler karakola teslim edilmiştir.¹⁹⁴ Talebelerin başkentte, temel bir gıdanın dağıtımı sırasında kavgaya tutuşmaları dikkate değer bir olaydır.

Genel anlamda talebelerin işledikleri suçlar için sürgün, hapis gibi caydırıcı sert tedbirler alınmış ancak, bazı durumlarda devlet tarafından daha esnek davranılmıştır. Bu dönemde *hüsn-i tedbir* ile el geçirilmeleri şeklindeki ifade de bunu yansıtmaktadır.¹⁹⁵ Yine talebelere karşı harekete geçilmeden önce bazı hocaların aracılığı ve nasihatçı olarak gönderilmeleri, sorunların aracılar ile çözülmeye çalışılması, kimi zaman sadece uyarı cezası verilmesi bu hassasiyeti ortaya koymaktadır.

1.1.3.1. Kitlesel Siyasî Suçlar

Medrese talebeleri, kitlesele olarak birtakım adi suçlara karışmalarının yanı sıra XIX. yüzyıldan itibaren çeşitli siyasî suçlara da girişmişlerdir. Örneğin, medrese talebeleri 1801 yılında Rusya, İsveç ve Sicilya elçileri, eşleri ve zabıtları, İstanbul’da Süleymaniye Cami’i’ni gezerken “...*birkaç nefer suhte mersûmlar üzerine hücum-ı birle gerek elçi-i mersûmu ve gerek zevcesini vesa’ir okçiyalleri*¹⁹⁶ *darb ve bir nefer okçiyalin başını cerh...*” etmiştir. Bu olay üzerine derhal sorumluların yakalanması için harekete geçilmiştir. Ayrıca Rus elçisine taltif edici merasim düzenlenerek “*elçi-i mersûma iki bin beş yüz gurus kıymetli ve zevcesine dahi kezalikol mikdar kıymetli birer ‘aded bohça...*” verilip hediyeler ile gönülleri alınmak istenmiştir.¹⁹⁷ Başlangıçta Rus elçisi alınganlık göstermiş ancak bizzat en yetkili resmi makamların (Şeyhülislam, Sekbanbaşı, Tercümanlar) olay ile yakından ilgilemesi ve suhtelerin yakalanıp cezalandırılması sayesinde elçinin gönlü alınmıştır.¹⁹⁸ Rus elçisi, İsveç ve Sicilya elçilerinin bu olayı abartarak kendi memleketlerine haber etmemeleri ve daha

¹⁹⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 45/11.

¹⁹⁵ BOA, HAT, 465/22778.

¹⁹⁶ Subay, asker.

¹⁹⁷ BOA, HAT, 264/15309.

¹⁹⁸ BOA, HAT, 35/1750.

hafif cümlelerle yazmaları için Osmanlı resmi makamlarını uyarmış, kendince Rus Devleti'nin itibarının zedeleneceği düşüncesi ile böyle hareket etmiştir. Bu olay basit bir talebe olayının ne denli büyüyebileceğini ve medrese talebelerinin Osmanlı siyasetinde ne denli büyük bir etki yapabilecek potansiyelde olduğunu göstermektedir. Talebelerin neden Rus elçilik heyetine saldırdıkları da aşikâr değildir. Ancak XIX. yüzyılda Osmanlı-Rus siyasî ilişkilerinin sorunlu olması bir sebep olarak gösterilebilir.

Bir diğer siyasî suç da medreselilerin Kuleli Vak'asına¹⁹⁹ karışmalarıdır. Bayezid Medresesi müderrisi Şeyh Ahmed, "...saltanat-ı seniyye 'aleyhinde ika-yı fitne ve fesad kasdiyle bir ittifak-ı havi teşkil etmiş..." ancak bu durum "...haber alınmakla bulundukları mahallerden birer ikişer celp ve Kuleli kışla-yı hümayununa nakil ve tevkif..." edilmişlerdir.²⁰⁰ Saltanat darbesini amaçlayan bu cemiyette,²⁰¹ Fatih Medresesi hocalarından Nasuhî Efendi ve Hezargradlı Şeyh Feyzullah Efendi²⁰² ve Şeyh İsmailde bulunmaktadır.²⁰³ Sinekli Medresesi talebesinden Harputlu Bekir bu ittifakın *muhafaza-i şeri'at* ismini taşıdığını aynı medrese talebesinden Mehmed de Şeyh Ahmed'in "*icra-yı şeri'at vesilesiyle halkı toplayıp Şeyh Şamil gibi bir cemiyet teşkil etmek*" istediğini beyan etmişlerdir.²⁰⁴ Cemiyetin tutuklanan kurucularının "...din ve devleti ve mülk ve milleti şer'i âzim ve fesâd-ı cesimlerinden muhafazaten ve siyaseten 'i'damları..." istenmiştir. İdam cezaları Sultan Abdülmecid tarafından müebbed kal'abendlığe çevrilmiştir.²⁰⁵ Daha sonra Şeyh Ahmed'in cezası kal'abendlikten sürgün cezasına dönüştürülmüş ve uzun yıllar Magosa'da kalmıştır. Hoca Nasuh Efendi'nin de cezası sürgüne çevrilerek

¹⁹⁹Sultan Abdülmecid'in padişahlığına son vermek amacıyla kurulan cemiyetin 1859'da giriştiği başarısız bir darbe girişimidir (Zekeriya Türkmen, "Kuleli Vak'ası", *DİA Yayınları*, Ankara, 2002, 26, 356).

²⁰⁰BOA. C. DH. 209/10405; *Ceride- Havadis*, "Havâdis-i Dahiliyye", nr. 961, (21.04.1276/17.11.1859); *Takvim-i Vekâyi*, "Vukûât-ı Resmîyye", Sayı: 574, (02.05.1276/30.11.1859).

²⁰¹Kurucusu Şeyh Ahmed olan bu cemiyete ilk girenler bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâ Reisi Hüseyin Dâim Paşa, Arnavut Caferdem Paşa, Tophane Müftüsü Bekir Efendi, İmalat Meclisi âzasından Binbaşı Rasim Efendi ve Tophane katiplerinden Arif Bey idi (Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, II, 95; Türkmen, "Kuleli Vak'ası", 356).

²⁰²Şeyh Feyzullah Efendi, 1000 kadar müridi ile yardımda bulunacağını vaad etmiştir (Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK Yayınları, Ankara, 1937, 30).

²⁰³Cem Düzen, "Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak'ası", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 2017, 116.

²⁰⁴İğdemir, 34.

²⁰⁵BOA, C.DH. 209/10405; BOA, A. VKN. 1/20; Türkmen, "Kuleli Vak'ası", 357.

memleketine gönderilmiştir.²⁰⁶ Ayrıca Kuleli Vak'ası'na karışan Acımusluk Medresesi talebelerinden Hafız Ahmed Efendi, Niş'e sürülmüştür.²⁰⁷

XIX. yüzyılda birtakım siyasi suçlara karışan medreseliler, bu yüzyılda çeşitli isyan faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. İlki Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşen isyanı, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerindeki isyanlar takip etmiştir.

1.2. Sultan Abdülmecid Dönemi Medreseli İsyanı (21 Aralık 1853)

Sultan Abdülmecid devrinde birtakım adi ve siyasî suçlara karışan medreseliler, bu dönemde ayrıca isyan hareketine de girişmişlerdir. XIX. yüzyılda medreselilerin çıkardığı bu ilk isyanda; Osmanlı-Rus çatışması ve yaşanan siyasi gelişmeler, medreselilerin Rusya karşıtlığı ile devlet adamları arasındaki iktidar mücadeleleri etkili olan sebeplerdendir.

1.2.1. İsyanın Sebepleri

1.2.1.1. Siyasi Sebepler

Osmanlı Devleti, Mısır ve Boğazlar Sorununu çözümledikten sonra (1841), on iki yıl sürecek bir barış dönemine girdi. Avrupa'nın 1848 ihtilalleriyle uğraştığı bir dönemde, Osmanlı hükümeti daha çok içişlerindeki meselelerle uğraştı. Bir taraftan Suriye ve Lübnan'da meydana gelen isyanları²⁰⁸ bastırmaya çalışırken, diğer taraftan Eflak-Boğdan İsyancıları²⁰⁹ ve bu isyanlar sonucunda Avusturya ve Rusya ile

²⁰⁶İğdemir, 38.

²⁰⁷BOA, A. MKT.UM. 382/85.

²⁰⁸Şark Meselesi'nin bir konusu olarak ele alınan Lübnan isyanları, Fransa ve İngiltere'nin de karışmaları sebebiyle devleti uzun yıllar uğraştırdı. Fransa, kendisini Katolik olan Marunilerin hâmesi sayıyor ve Lübnan'da Fransız nüfuzunu kuvvetlendirmek istiyordu. İngiltere ise Mehmed Ali Paşa isyanı ile beraber Suriye ve Lübnan ile ilgilenmeye başladı. Bu bölgeler, İngilizleri siyaset bakımından ilgilendirdiği kadar ticaret bakımından da ilgilendiriyordu. Çünkü Suriye ve Lübnan, Hindistan'a giden ticaret yollarının üzerindeydi ve Doğu Akdeniz'deki ticaretinin kilidiydi. İngiltere, Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'ye yerleşmemesi için Osmanlı Devleti'ne yardım etti. Bu sorun çözüldükten sonra da bu düşünce ile Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da nüfuzunun yayılmasına engel olmaya çalışıyordu. İngilizler, Protestanlık propagandasına başladılar ve bölgedeki Dürziler, bu mezhebe girmeye başlayarak aynı zamanda İngiltere'nin himayesine de girdiler. Maruniler ve Dürziler arasındaki egemenlik yüzünden çıkan karışıklıklar 1846'da yapılan düzenlemeler ile tam olarak çözülmese de 1860'a kadar Lübnan'a bir barış ortamı sağladı. Fransa ve İngiltere'nin Lübnan problemine karışması, 1852 yılında Rusya'nın Ortodokslar lehine imtiyazlar istemesinde işine yaramıştır (Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, I, 211 v.d.).

²⁰⁹Osmanlı Devleti ile yönetimi altında yarı özerk bir konuma sahip olan Eflak ve Boğdan arasında XIX. Yüzyılın ortalarına kadar önemli bir sürtüşme meydana gelmemiştir. Fakat zaman zaman

aralarında ortaya çıkan siyasî çatışmalarla mücadele etti. Bu sıkıntıların yanı sıra Macar Mültecileri Sorunu²¹⁰ da bir diğer problemi oluşturmaktaydı. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı-Rus ilişkilerinin tekrar sertleşmesine sebep oldu. Osmanlı-Rus ilişkilerinin gerginleşmesi, Osmanlı kamuoyunda ve medrese talebeleri arasında Rusya karşıtlığını ön plana çıkardı. Bir başka ifadeyle bozulan Osmanlı-Rus siyasî ilişkileri ve Rusya karşıtlığının revaçta olması talebeleri isyana götüren sebeplerden birini teşkil edecektir.

Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a girmesi ve Macar mültecilerini Osmanlı Devleti'nden geri istemesi, buna karşılık İngiltere'nin mülteciler konusunda Osmanlı'yı desteklemesi, donanmasını Çanakkale Boğazı önlerine göndermesi Rusya ile İngiltere'nin arasını açtı. İngiltere kamuoyu Ruslar aleyhine dönmeye başladı.²¹¹ İngiltere'nin bu düşüncesine karşın, Çar I. Nikola, İngiltere ile Osmanlı toprakları üzerinde görüşmeye karar verdi. Çar, 9 Ocak 1853 günü İngiliz elçisi Sir George Hamilton Seymour'a düşüncelerini şu şekilde açıkladı: "Kollarımız arasında hasta bir adam var. Çok hasta. Size açıkça söyleyeyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük felaket olacaktır".²¹² Rus Çarı "hasta adam" olarak nitelendirdiği Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için İngiltere ile

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaş alanı haline gelmiş ve Rusya, bu beylikler üzerinde belli bir oranda nüfuz elde etmişti. 1848 İhtilallerinin etkisiyle, Eflak-Boğdan'ın bağımsız ve tek bir devlet halinde birleşmesi amacıyla ayaklanmalar çıktı (B. Н. Виноградов, Международные отношения на Балканах. 1830–1856 гг. Москва "Наука", 1990, 67).

²¹⁰1848 İhtilallerinin etkisi sonucu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hâkimiyetindeki Macarlar ayaklanarak bağımsız bir Macar Cumhuriyeti ilan ettiler. Avusturya, Macarlarla başa çıkamayınca Rusya'dan yardım istedi. Rusya, Macaristan'a büyük bir ordu gönderip Macar İhtilalini kanlı bir biçimde bastırdı. Bunun üzerine bağımsızlık taraftarı Macarların bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığındı. Ayrıca Lehistan'da çıkan bağımsızlık hareketi Rusya tarafından bastırıldığından bazı Lehliler Osmanlı'ya sığındı. Osmanlı Devleti'ne sığınan bu mültecilerin Rusya ve Avusturya tarafından geri istenmesi "Mülteciler Sorunu"nun sebepleri oldu. Osmanlı Devleti'nin kendisine sığınanları iade etmeyeceğini açıklaması üzerine Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne ultimatom vererek mülteciler iade edilmezse siyasî ilişkilerin kesileceğini bildirdiler. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, kendisine dayanak bulmak için mültecilere Müslüman olmayı önerdi. Birçoğu bu teklifi kabul edip Osmanlı uyruğuna geçti ve özellikle orduda görev aldı. Bu durum Avusturya ve Rusya'nın hoşuna gitmedi ve Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını arttırdılar. İngiltere ve Fransa da, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alıp, tutumunu desteklediklerini açıkladılar. Böylece "Mülteciler Sorunu" devletlerarası bir sorun haline geldi. Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması sebebiyle Avusturya ve Rusya, İstanbul hükümeti ile kesilmiş olan siyasî ilişkileri yeniden kurmaya yöneldiler. Rusya ile yapılan anlaşma gereği Leh ve Macar mültecilerden isteyenler ülkelerine dönebilecek ve geri kalanlar da Osmanlı hükümeti tarafından Rusya ile Avusturya sınırlarından uzak yerlere yerleştirileceklerdi. Mülteciler sorunu bu şekilde çözümlenmiş oldu (N. Iorga, *Osmanlı Tarihi*, (Çev.: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1948, V, 418-419).

²¹¹ Karal, I, 221.

²¹² Hayrettin Bey, *Kırım Harbi*, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, t.y., 169; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, 243.

anlaşmak istiyordu.²¹³ İngiltere ise, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir politika izlediği için, Rusya ile anlaşmaya yanaşmadı. Çar I. Nikola, 20 Şubat 1853 günü İngiliz elçisiyle tekrar görüştü.²¹⁴ Eflak ve Boğdan'ın fiilen himayesi altında bulunduğunu, Bulgaristan ile Sırbistan'ın da Osmanlı'dan ayrılıp Rus himayesine girebileceklerini, buna karşılık Mısır ve Girit'in de İngiltere himayesi altına alınabileceğini söyledi. İngiltere hükümeti, Çar'ın bu tekliflerini reddetti.²¹⁵ Çar da, bunun üzerine hasta adamın mirası üzerinde tek başına tedbirler almaya girişti. Bunun için de Kutsal Yerler Sorunu'nu gündeme taşıdı.²¹⁶

Rusya'nın Kutsal Yerler Sorunu'nu ele alarak, Osmanlı Devleti'ne birtakım yaptırımlarda bulunmak istemesi ve özellikle gayri Müslimlere birçok hak tanınmasını istemesi kamuoyu ve talebelerin tepkisini çekmiştir. Rusyabu anlamda amacına uygun faaliyetlerde bulunup gerilimi tırmandırmıştır.

1.2.1.1.1. Prens Menşikov'un İstanbul'a Gelişi ve Kamuoyunun Hoşnutsuzluğu

Çar I. Nikola, Avrupa'nın içinde bulunduğu ortamı uygun bulup, Osmanlı Devleti'ni koruyuculuğu altına alabilmek amacıyla Prens Menşikov'u (1787-1869)²¹⁷ olağanüstü yetkili Büyükelçi olarak İstanbul'a gönderdi.²¹⁸ İmparator Yaveri,

²¹³E.П. Кудрявцева, Внешнеполитические Успехи И Поражения Николая I (По Воспоминаниям Современников), Вестник МГИМО-Университета. 2017. 4(55), 7-24.

²¹⁴Л.В. Выскочков Император Николай I: человек и государь. СПб.:Издательство С.Петербургского университета, 2001, 145

²¹⁵ Bilal N. Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler* (Ankara 13-14 1985), TTK Yayınları, Ankara, 1994, 77-78.

²¹⁶Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olan Kutsal Yerler (Kudüs ve çevresi)'de Katolik ve Ortodokslar daha fazla ayrıcalık elde etmek amacıyla sürekli birbirleriyle çekişme halindeydiler. 1740 kapitülasyonu ile Fransızlara yani Katoliklere yeni ayrıcalıklar tanınmıştı. Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi (1798-1802) esnasındaki siyasî gelişmelerden de istifade eden Ortodokslar, Kutsal Yerler'de daha üstün bir duruma geçtiler. Fakat Katolikler önceki durumlarının devamını istemeye başladılar. Bu durum da, Kutsal Yerler Sorunu'nun doğmasına sebep oldu. Fransa, 1850'de Osmanlı Devleti'nden, 1740 Kapitülasyonları ile verilmiş olan ayrıcalıkların tam olarak uygulanmasını istedi. Bu da, Katoliklere Ortodokslar aleyhine yeni hakların verilmesi anlamına geliyordu. Bu gelişme karşısında Ortodoksların koruyucusu olan Rusya da, Osmanlı Devleti'nden 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın şartlarına saygı gösterilmesini istedi. Rusya ve Fransa arasında bir anlaşmazlığa girmek istemeyen Osmanlı Devleti, Kutsal Yerler'de mezhepler arası düzeni sağlamak amacıyla bir problemi Osmanlı Devleti'ni parçalama amacına ulaşmada bir araç olarak kullanma düşüncesindeydi (Uçarol, 242-243).

²¹⁷ Rusya'nın olağanüstü büyükelçisi Aleksandr Sergeyeviç Menşikov'un adı Osmanlı ve Türk kaynaklarında genellikle Mençikof olarak yanlış yazılmaktadır. Osmanlı arşivlerinde elçinin adının daha doğru bir şekil olan Menşikof olarak yazıldığı durumlar olmasına rağmen çoğu kez Mençikof olarak yazılmıştır.

²¹⁸BOA, A.AMD, 50/56; BOA, İ. HR., 327/21182.

Amiral, Donanma Bakanı, Finlandiya Genel Valisi unvan ve rütbelerini taşıyan Prens Menşikov, kalabalık bir heyetle 28 Şubat 1853'te İstanbul'a geldi.²¹⁹ Savaş gemisiyle gelen Menşikov, bir elçiden ziyade bir general gibi binlerce Ortodoks tarafından karşılandı.²²⁰ Prens Menşikov, İstanbul'u etkisi altına alacak hareketlerde bulunmaya başladı. Protokol kurallarını hiçe sayıp sivil kıyafetiyle Sadrazam Damad Mehmed Ali Paşa'yı ziyaret etmek için Bâb-ı Âli'ye gitti. Sadrazamdan sonra diplomatik kaideler gereğince Hariciye Nazırı Fuat Efendi'yi ziyaret etmesi gerekirken, bunu yapmadı. Ayrıca görüşme niyetinde olmadığı da bildirdi.²²¹ Bu durum üzerine Hariciye Nazırı Fuat Efendi istifa etti ve yerine Rıfat Paşa atandı.²²²

Rus elçi, bu başarısından sonra, 19 Mart 1853'te Osmanlı hükûmetine Rusya'nın isteklerini bildirdi.²²³ Bu istekler; Rum Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Yerler Sorunu'ndaki isteklerinin kabul edilmesi ve Ortodoks Kilisesinin ayrıcalıklarının bir senetle belirlenmesi idi. Bu istekler aslında, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ortodoksların Rusya'nın koruyuculuğuna verilmesini esas alıyordu.²²⁴ Ancak asıl önemli olan, gizli isteklerdi. Menşikov'un önerisi; Ruslar ve Osmanlılar bir ittifak yapacaklardı. Buna göre, Osmanlı Devleti Batılı devletler ile savaşacak olursa Rusya, kara ve deniz kuvvetleri ile Osmanlı'ya yardım edecekti. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki Ortodoksların koruyuculuk hakkı Rusya'ya verilecekti. Bu öneriler ile Rusya, Osmanlı Devleti'nin tamamını koruyuculuğu altına almak istiyordu. Bu sayede Rusya, 1833 Hünkâr İskelesi

²¹⁹ Александр Сергеевич Меншиков в Крымской войне. Дневники. Письма. Воспоминания. Ч. 1 / сост. А. В. Ефимов. Симферополь : ООО «Антиква», 2018, 10-13.

²²⁰ Karal, I, 227-228; Armaoğlu, 244.

²²¹ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları" 79; Salih Hayri, *Kırım Zafernamesi (Hayrâbât)*, (1. Baskı), (Haz.: Necat Birinci), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, 22; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 72; Iorga, V, 455. Fuat Efendi, 1849 krizinde Macar mültecileri himaye ettiği için Rus İmparatoru tarafından sevilmiyordu ve Fransız taraftarı olarak biliniyordu (Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, 71).

²²² BOA, İ. DH., 280/17578.

²²³ Бутенин А. В. А. С. Меншиков — Государственный Деятель, Царедворец и Человек. «Из глубины времен». СПб, 1995. Вып. 5-й. s. 112—122.

²²⁴ Олег Викторович Анисимов, Проблема Святых мест Палестины во Франко-Русских Отношениях 1848-1853гг. Санкт-Петербургский Государственный Университет, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 2011, 1-18.

Antlaşması'yla Osmanlı Devleti üzerinde elde ettiklerinden çok daha fazlası elde edecekti.²²⁵

Osmanlı hükümeti, Menşikov'un isteklerini İngiliz ve Fransızlara bildirdi. İngiliz elçisi Lord Stratford Canning, Kutsal Yerler hakkındaki isteklerin adalete uygun bir şekilde incelenmesini, ancak Ortodoksların, Rusların himayesine girmesi isteğinin kabul edilmemesini tavsiye etti.²²⁶ Bu arada İngiliz donanması Malta'dan Karadeniz'e doğru harekete geçti.²²⁷ 1853 Nisan ayı içinde Fransız ve İngiliz elçileri ile Menşikov arasında Kutsal Yerler Sorunu görüşülerek, tarafları memnun edecek şekilde sonuçlandırıldı.²²⁸ Fakat 5 Mayıs 1853 günü Menşikov, Bâb-ı Âli'ye bir ultimatoom vererek Osmanlı Devleti içindeki Ortodoksların koruyuculuğu hakkının kendilerine tanındığını belirten bir senedin verilmesini istedi ve bunun kabul edilmesi için de beş günlük süre tanıdı.²²⁹ Bu süre sonunda Osmanlı Hükümeti, Menşikov'a cevap verdi ve Rus isteklerinin kabul edilmediğini bildirdi.²³⁰ Ayrıca Rıfat Paşa resmi cevabında, Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla dostça münasebetleri sürdüreceğini, "...gerek *teb'asından olan Rum milletinin ve gerek sâ'ir sunûf-ı teb'asının imtiyâzât-ı kadime-i mezhebiyyelerinin 'ale'd-devam-ı muhafazası...*" üzere ayrıcalıkların devam edeceğini vurguladı.²³¹ Menşikov ise 11 Mayıs'ta başka bir ultimatoom göndererek 14 Mayıs'a kadar cevap verilmesini istedi. Bu arada Menşikov, Sultanı da ziyaret ederek Hariciye Nazırlığı'na Rıfat Paşa'nın yerine Mustafa Reşid Paşa'nın getirilmesini sağladı. Osmanlı Devleti'ne sadık yüksek rütbeli Rumların kendisine yaptıkları telkin sonucu Menşikov, bu yola başvurmuştu.²³² Ancak Reşid Paşa, Rusya'dan ziyade İngiltere ve Fransa'nın

²²⁵ Uçarol, 244; Iorga, 456.

²²⁶ Karal, I, 229; Hüner Tuncer, *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, 54; Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (Çev. Can Yücel), TTK Yayınları, Ankara, 1959, 174.

²²⁷ Bunun üzerine Fransa donanması da harekete geçmiştir. "...İngiltere donanmasının Malta'dan hareketle bahr-ı sefid boğazına doğru 'azimeti havadisinin Paris'e gelmesi üzerine Fransa donanmasının dahi Toulon'dan Akdeniz'e hareket ve 'azimeti kararlaştırılmış..." (BOA,A.AMD, 43/469.

²²⁸ Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih*, Der Yayınları, İstanbul, 2019, I, 245.

²²⁹ Mehmed Salahaddin, *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasîyesi*, (Haz.: Meliha Nur Çerçinli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, 63.

²³⁰ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 79; Badem, 73-74; Iorga, 459.

²³¹ BOA, HR. SYS., 1188/7.

²³² Ali Fuad Türkgeldi, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, (Haz: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, 12-13; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu (1774-1923)*, (1. Baskı), (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 140.

tarafıydı. Ayrıca Rusya'nın Osmanlı hükümeti ile ilişkilerini kesmeye kadar varabilecek korkutmalarını da kesin bir savaş işareti kabul etmiyordu.

Reşid Paşa, Menşikov'un ultimatoma cevabını bildirerek, "...imtiyazat-ı mezhebiyye gibi bir madde-i nazikeye malumat-ı kâfiye kesb etmeksizin cevab-ı sarîh vermek mümkün olmayıp fakat Rusya devlet-i fahimesiyle olan her dürlü münasebât-ı dostanenin muhafazası..."²³³ arzalandığı için beş-altı gün mühlet istedi. Bu arada Paşa, Londra elçisi Kostaki Musurus'tan bir mektup almıştı. Musurus, İngiltere'den Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık haklarını koruma adına teminat aldığını bildirmişti.²³⁴ Berlin'deki maslahatgüzar Ali Efendi de Prusya siyasetinin kayıtsız şartsız Rusya yanlısı olmadığını ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yaptığı tekliflerin haksızlığını rapor ediyordu.²³⁵ Daha önce Paris büyükelçisi Veli Paşa da Menşikov'un davranışına karşı Fransızların tepkisini bildirmişti.²³⁶ Bu haberler Reşid Paşa'ya cesaret veriyordu.

Reşid Paşa, 17 Mayıs 1853'te ulemâdan ve devlet adamlarından oluşan kırk altı kişiden oluşan bir meclis kurdu. Rus tekliflerine, kırk üç kişinin onayı ilered cevabı verildi. Rusya, bu durumu ilişkileri kesme için bir neden olarak kabul etti.²³⁷ Menşikov, 19 Mayıs günü, Osmanlı hükümeti ile Rusya arasında diplomatik ilişkilerin kesildiğini halka açıkladı. Fırtına sebebiyle iki gün daha İstanbul'da beklemek zorunda kaldı.²³⁸ Bu süre zarfı içinde diplomatik faaliyetler yine devam etti. Ancak Menşikov, isteklerinden vazgeçmedi. Bu arada Reşid Paşa, oğlu Salih Bey'i Menşikov'a gönderdi. Salih Bey, son Osmanlı notasını elden verdi ve Menşikov'un İstanbul'dan ayrılma kararından üzüntü duyduğunu bildirdi. Fakat Büyükelçi, karardan dönmedi ve 21 Mayıs 1853'te elçilik personeliyle beraber

²³³ BOA, HR. SYS.,1188/8.

²³⁴ "...Devlet-i 'Aliyye'nin muhâfaza-i hukuk-ı istiklâliyesi hakkında İngiltere Devleti tarafından ibrâz olunante'minatı müş'ir-i Londra sefiri Kostaki'nin buraya gelen bir kıt'a tahrîrâtı..."(BOA, A. AMD., 44/81).

²³⁵ "... Rusya sefirinin der-meyân ittiği teklifât-ı mezhebiyyenin haksızlığı..." (BOA, A. AMD.,44/82).

²³⁶ "...Fransa Devleti gerek Kudüs mes'elesinde ve gerek Devlet-i 'Aliyye'ye 'a'id olan husûsât-ı sâ'iredelibgâne durmayacaktır..."(BOA, İ.HR. 327/21188).

²³⁷ Karal, I, 230; Anderson, 141.

²³⁸ A. С. Меншиков в Крымской войне. Ч. 1. Дневники. Письма. Воспоминания. / сост. А. В. Ефимов. — Симферополь: АнтикВА, 2018. — 288 с.

İstanbul'dan ayrıldı.²³⁹ Bu nedenle, Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi.

Menşikov'un gemisinin Karadeniz'e açılmasından bir gün sonra Rusya Büyükelçiliği'nin kapılarındaki ve önündeki kartallı arma, orada toplanan Rumların heyecanlı bakışları karşısında yerlerinden indirildi ve olaydan sonra asıl elçilik heyeti, Rusların işlerinin izlenmesi yetkisini Prusya Elçiliği'ne verip 26 Mayıs 1853 günü İstanbul'dan ayrıldı.²⁴⁰ Bu arada Fransa ve Britanya filoları Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Beşike Koyu'na gelmişlerdi.²⁴¹

Menşikov'un İstanbul'dan ayrılmasından sonra 31 Mayıs 1853'te Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nesselrode,²⁴² bir diplomasi görevlisi ile Reşid Paşa'ya bir mektup gönderdi. Bu mektupta Menşikov'un davranışını haklı bulduğunu, Rus ordularının birkaç hafta içinde Osmanlı sınırlarını geçeceklerini bildiriyor ve Menşikov'un İstanbul'u terk etmesinden önce Bâb-ı Âli'ye bıraktığı notanın imzalanmasını istiyordu.²⁴³ Bu nota, Odesa'da bekleyen Menşikov'a ulaştırılacaktı. Ancak Osmanlı Hükümeti, bu öneriyi de reddedince Rus görevli İstanbul'dan ayrıldı.²⁴⁴

Bu gelişmeler üzerine Bâb-ı Âli, Hristiyan ve Yahudi tebaasını memnun edecek ve Rus şikâyetlerine mahal vermeyecek yeni bir ferman üzerinde çalışmaktaydı. 7 Haziran'da Rum patrikliğine Bâb-ı Âli'nin Ortodoks tebaasının haklarını ve imtiyazlarını eskiden olduğu gibi teminat altına alan bir ferman çıkarıldı.²⁴⁵ Daha sonra Reşid Paşa, 16 Haziran'da Rus Başbakanı Nesselrode'a cevaben yazdığı mektupta, Rusya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinden Bâb-ı Âli'nin derin üzüntü içinde olduğunu belirtti. Menşikov'un isteklerinin Osmanlı

²³⁹ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 80-81.

²⁴⁰ Uçarol, 245.

²⁴¹ Badem, 76.

²⁴² Kont Karl Vasilievich Nesselrode veya Karl Robert von Nesselrode-Ehreshoven, Alman Kökenli Çarlık Rusya devlet adamı olarak bilinmektedir. Nesselrode, 1780'de Lizbon'da doğmuştur. 1816-1856 yılları arasında Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun Dış İşler Bakanı olarak görev yapmıştır. 40 yıl devam eden Dış İşler Bakanlığı görevini Çar I. Aleksandr, Çar I. Nikola ve Çar II. Aleksandr döneminde sürdürmüştür. Dış politikasında Avusturya ve Prusya ile yakınlaşmanın destekçisi, devrimci hareketlerin ve liberal reformların muhalifi, Kutsal İttifak'ın organizatörlerinden biri olarak bilinmektedir.

²⁴³ А.Н. Сахаров (ответственный редактор), История внешней политики России: В 5 т. Т. 3. Первая половина XIX века (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.). Москва, Академический проект; Парадигма, 2018, s.13

²⁴⁴ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 83; Tuncer, 56.

²⁴⁵ Lane-Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, 184; Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 84.

Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşmadığını ve Rum Ortodoks kilisesinin eskiden beri yararlandığı ayrıcalıklarının, haklarının ve dokunulmazlıklarının Sultan Abdülmecid'in son fermanıyla yeniden teyid edildiğini bildirdi. Rusya'nın Osmanlı topraklarını işgal kararını, yumuşak bir dille kınadı ve bu durumun Rus Çarı'nın barış güvencesiyle bağdaşmadığını belirtti. Rusya'ya karşı düşmanlık niyeti taşımayan Bâb-ı Âli'nin, Rusya ile eski ilişkilerin yeniden kurulmasını arzuladığını, Saint-Petersburg'a elçi gönderip müzakerelere girişmek ve Rusya'yla bir anlaşmaya varmak düşüncesinde olduğunu bildirdi. Yapılacak anlaşmanın, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine ve bağımsızlığına zarar vermeyecek nitelikte olması gerektiğini belirtti.²⁴⁶ Reşid Paşa, Nesselrode'a yazdığı mektupta yumuşak bir üslup kullanmış ve gerginliği yatıştırmaya çalışmıştı. Ayrıca Rusya ile uzlaşma yollarını da arıyordu.

Rus Dış İşler Bakanı Nesselrode, bu mektubun Rus tekliflerinin reddi demek olduğu belirtti ve Sultan Abdülmecid'in tek taraflı yayınladığı Rum Ortodoks kilisesinin hak ve ayrıcalıklarını yeniden teyid eden bu fermanını da yeterli bulmadı.²⁴⁷ Ortodoks kilisesine verilen tavizlerin uluslararası anlaşma gücünde olacak bir belgeyle perçinlenmesini istiyordu. Osmanlı Devleti de böyle bir belgenin Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde Rus himayesinin kabul anlamına geleceği ve bunun ileride devletin varlığını tehlikeye koyacağını biliyordu.²⁴⁸ Bu noktada anlaşmazlık da çözümlenemedi.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki anlaşmazlığın devam etmesi üzerine, 22 Haziran 1853'te Ruslar Eflak-Boğdan'ı işgal ettiler.²⁴⁹ Rusya, işgal sonrası bir bildiri yayınlayıp bu durumun bir savaş ilanı olmadığını ve geçici olarak yapılan bu işgalin Ortodoks kilisesi ile ilgili isteklerin kabul edilmesi, Çanakkale Boğazı'ndaki İngiltere ile Fransa gemilerinin geri çekilmesi şartıyla sona ereceğini bildirdi. Osmanlı hükümeti, işgali protesto edip, bu durumu Avrupa devletlerine resmen

²⁴⁶ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 84.

²⁴⁷ Николай Николаевич Лисовой, Русское духовное и политическое присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в XIX - начале XX в. Институт российской истории РАН, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, 2007, 1-39.

²⁴⁸ Şimşir, "Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları", 85.

²⁴⁹ Salih Hayri, 27.

bildirdi.²⁵⁰ Bâb-ı Âli bir yandan da Rusya ile yaşadığı sorunlar sebebiyle Avrupa'nın desteğini alma çabası içindeydi.

Bu protesto kararından sonra Sultan Abdülmecid, halkın da bu durumdan haberdar olması için Ceride-i Havadis'te bir açıklama yayımlattı.²⁵¹ Sultan Abdülmecid bu açıklama ile Rusların İstanbul'dan elçisini geri çektiğini ve savaş arzusunda olduğunu belirtti. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri alması gerektiğini, Rusların Ortodoks hakları ile ilgili olarak imtiyaz sahibi olmak istediğini, bundan dolayı Osmanlı'nın red cevabı verdiğini ve gerekenin yapılacağını bildirdi. Ancak bu açıklamada Rusya ile kesin bir savaş yapılacağına değinilmemiştir.

Prens Menşikov'un İstanbul'a gelişi, protokol kurallarını hiçe sayıp bir hükümdar gibi davranması ve Osmanlı Devleti'nden gayri müslimler için ayrılacaklar talep edip, devletin bağımsızlığını zedeleyecek isteklerde bulunması kamuoyunda büyük hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Hükümetin siyasî faaliyetlerini yakından takip eden medrese talebeleri de Rusya ile yaşanan bu krizin çözümü için savaştan yana bir tutum içerisine girmişlerdir. Bu anlamda Bâb-ı Âli'nin politikalarını yakından takip etmişlerdir. Hükümetten ılımlı bir yaklaşım sezilince bu duruma karşı önce gösterilerle başlayan tepki daha sonra isyana evrilecektir. Talebelerin Rusya'ya karşı tavır geliştirmesinde, arka planda yatan bir sebep de devlet adamlarının çıkar çatışmaları ve bu çatışmada talebeleri araçsallaştırmalarıdır.

1.2.1.2. Mustafa Reşit Paşa ile Damat Mehmet Ali Paşa Arasındaki Rekabet ve Bu Çekişmenin Talebelere Yansıması

1850'li yılların başlarında Mustafa Reşit Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasında şiddetli bir rekabet görülmektedir. Bu durum, devlet içinde iki başat siyasî gücün çatışmasıydı. Mustafa Reşit Paşa, gücünü yaptığı idarî ve politik reformlardan alan yeni bürokrat grubu temsil ederken Mehmet Ali Paşa ise silahlı kuvvetleri

²⁵⁰ "...Eflak ve Boğdan'a Rusya 'askerinin duhûlünden dolayı devletlere resmen tebliğ olunan protestonâme..." (BOA, HSD, AFT, 1/51; BOA. HR. SYS. 1188/11).

²⁵¹ "Ba'zı hususdan dolayı Devlet-i 'Aliyye ile Rusya Devleti beyninde muvâfakat hasıl olamaması cihetiyle Rusya Devlet-i 'Aliyye ile münasebât-ı resmîyesini kat' itmiş ve Dersa'adetten sefareti dahi kaldırmış olduğundan ve devlet-i müşarîin ileyhanın berri ve bahri tedârikât-ı külliyesi dahi meydanda bulunduğundan saltanat-ı seniyyenin dahi sarf-ı ihtiyatı ve tahaffuzu olmak üzere ba'zı tedâbir-i 'askerîyye ve istihkâmiyyeye teşebbüsbuyurduğu bundan mukaddemce takvim-i vekâyi'de i'lan kılınmışdı. Rusya Devletiyle münâza'ât-ı hâliyenin sebeb-i hukukisi Rum kiliselerinin ve ruhbanlarının imtiyâzât-ı mezhebiyyesini Rusya Devleti bir nev'i ta'ahhüde rabt itmek isteyub Devlet-i 'Aliyyenin dahi bi-hakkın razı olamaması kaziyesidir." (Ceride-i Havadis, "Havâdis-i Dahiliye", nr. 634, (27.10.1269/03.08.1853); Takvim-i Vekâyi, "Vuku'at-ı Resmîyye", Sayı: 491, (08.11.1269/13.08.1853).

kontrolünde tutan, Saray ile bağlantıları sonucu güçlü ve etkin bir grubun politikacısıydı.²⁵² Bürokrat Grubu ve Saray Grubu arasındaki devlet içi iktidar mücadelesi 1853 Medreseli isyanında temel dinamiklerden biri olacaktır.

II. Mahmud devrinde yeni bir ordunun kurulmasından sonra seraskerler her zaman saray bağlantılı gruptan atanmaktaydı. Bunlar, kişisel anlamda sultana bağlıydılar ve güçlü bir sultanı savunmaktaydılar. Bu gelenek, Sultan Abdülmecid'in hükümdarlığı sürecinde de devam etti. Tanzimat döneminin ilk yarısı boyunca vezirlikler, arasında en üst üç askerî mansıbı oluşturan Serasker, Kaptan-ı Derya ve Tophane Müşiri makamları *Saray Grubu* tarafından kontrol edilmekteydi. Bu grubun ortak noktası, sultanın yetkilerine ve kendi iktidarına karşı yeni bürokrasiyi tehlikeli görmeleri ve onlara karşı güvensizlik hissetmeleriydi. Saray grubu, Reşid Paşa'nın yükselişini büyük bir endişe ile izliyordu. Onların gözünde Mustafa Reşid Paşa özellikle onunla aynı düşünceleri paylaşan, Onu bir rehber olarak kabul eden müntesiblerine dayanan ve bağımsız iktidarı sebebiyle bir tehdit unsuruydu.²⁵³

Reşid Paşa'nın giderek artan gücünden rahatsızlık duyan Saray Grubu, ondan kurtulmak adına fırsat kollamaktaydı. Serasker Damad Mehmed Said, sultana Reşid Paşa'nın cumhuriyeti ilan edebileceğini ve saltanatının gidebileceğini iddia etti ve bundan etkilenen Sultan Abdülmecid, Reşid Paşa'yı görevinden aldı (1848).²⁵⁴ Daha sonra tekrar sadrazamlık görevine getirilen Reşit Paşa, düşmanlarının entrikaları sonucu bu görevinden iki defa azledildi. Damad Mehmed Ali Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi kendisine beklediği fırsatı verdi ve Mustafa Reşit Paşa'yı başkentten uzaklaştırmaya koyuldu. Edirne'ye vali olarak atanan Reşit Paşa, bu durumu reddetti.²⁵⁵ Ali Paşa ve Reşid Paşa arasında giderek artan bu rekabet, devlet kademelerinde de kutuplaşmaya sebep olup, iki tarafın da tayin ve azillerinde belirleyici bir unsur oldu. Bu durumun önüne geçmek isteyen Sultan, Mehmed Ali

²⁵² Н. А. Дулина, Материалы К Биографии Мустафы Решид-Паши (1800—1858), Академия Наук Ссрр Ордена Трудового Красного Знамени Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1978, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1984, 46-68

²⁵³ Butrus Ebu Manneh, “Ali ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)”, (Çev.: Fatih Yeşil), *Tanzimat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, 480 v.d.

²⁵⁴ Ercümen Kuran, “Reşid Paşa”, İA, MEB Yayınları, İstanbul, 1978, IX, 703.

²⁵⁵ “... Mehmed Ali Paşa sadaret mevki'ine geçince Reşid Paşa'yı Edirne Valiliği'ne İstanbul'dan iade-iteşebbüs ve buna muvafak olamayınca...” BOA, HSD. AFT, 9/4; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 1982, I, 9.

Paşa'nın kız kardeşi ile Reşid Paşa'nın büyük oğlu Cemil Paşa'yı evlendirdi. Ancak "...bu suretle dearalarında husûl-ı ihtilâf kabil olmamıştı..."²⁵⁶ Kurulan akrabalık bağı da bu faaliyetlerin önünü alamadı. Mehmed Ali Paşa'nın sadareti boyunca süren ve Avrupa kamuoyunun da yakından izlediği iki Paşa arasındaki çekişmenin zirve noktasına çıktığı konulardan birisi de Cezayirlioglu Mıgırdiç meselesi idi. Ali Paşa'nın, Reşid Paşa'nın sarrafı olan Mıgırdiç'in hesaplarının incelenmesi ve hapsedilmesi ile başlattığı süreç, işlerin tersine dönüp kendisinin sarraftan rüşvet aldığı suçlamasıyla yargılanmasına kadar gitti.²⁵⁷ Damad Ali Paşa'nın, Karadağ'ı ele geçirme amacıyla bu bölgede faaliyet gösteren Ömer Paşa'ya olan desteği karşısında Reşit Paşa bunun devleti zor duruma düşüreceğini ve Karadağ sorununu çıkaracağını savunmaktaydı ki öyle de oldu.²⁵⁸

Damad Mehmed Ali Paşa, Reşid Paşa'yı saf dışı bırakma planları yaparken bunu bozacak bir gelişme meydana geldi. Rus Prensi Menşikov, Kudüs'te bulunan kutsal yerler ve Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan Ortodokslar üzerinde Rusya'nın hamilik iddialarıyla ilgili özel bir görevle 1853'te başkente geldi. Yeni Hariciye Nazırı Sadık Rıfat Paşa ve Menşikov arasındaki görüşmeler kötü gidince, elçi sultanla görüşerek Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'na getirilmesini istedi.²⁵⁹ Sultan Abdülmecid, 13 Mayıs 1853'te hükümeti değiştirdi ve Damad Mehmed Ali Paşa sadareten alınarak Serasker yapıldı. Reşid Paşa da Hariciye Nazırlığı'na atandı.²⁶⁰ Reşid Paşa, İngiltere elçisi Stratfort de Redcliffe'nin desteğini sağladıktan sonra, Osmanlı Ortodokslarını Rus himayesine altına koyacak olan Prens Menşikov'un talebine red cevabını verdi. Prens Menşikov, İstanbul'u öfke ile terk etti. Bu da iki ülke arasında savaş çıkacağının alametiydi.²⁶¹

²⁵⁶ "...daha sadarete nasbından evvel Reşid Paşa ile araları açılmasına mebni te'lîf-i beyinleri için Sultan Mecid tarafından Mehmed Ali Paşa'nın hemşiresi Reşid Paşa'nın büyük mahdumu Mehmed Cemil Bey'e tezvîc kılınmış..." (BOA, HSD. AFT, 9/4)

²⁵⁷ BOA, HSD, AFT, 9/4; Serap Sunay, "Mehmed Ali Paşa", *DİA Yayınları*, İstanbul, 2016, 2, 216; M. Selahaddin, 333 v.d.

²⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, 14; F. Aliye, 88-89.

²⁵⁹ Aslında Rus aleyhtarı olan Reşid Paşa'nın bu göreve getirilmesinin istenme sebebi onun Kudüs'te Hristiyanlarca kutsal sayılan yerler üzerinde hem Katoliklerin hem de Ortodoksların hak iddia etmesinden çıkan anlaşmazlığı kolaylıkla sona erdireceğini, bir Rum tercüman vasıtasıyla Rus Prensine duyurmuş olmasıydı (Kuran, "Reşid Paşa", 704).

²⁶⁰ BOA, HSD. AFT, 9/4; İnâl, I, 61; Türkgeldi, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 13.

²⁶¹ Kuran, "Reşid Paşa", 704.

Sultan Abdülmecid, Rusya ile savaş taraftarı değildi. Ayrıca saltanatı boyunca Rusya ile dostluğunu muhafaza etmek arzusundaydı.²⁶² Devlet ricali ise Rusya ile savaş konusunda ikiye bölünmüş durumdaydı. Bunlardan askerî kanatta olan ve Cevdet Paşa'nın "*sade-dilan-ı zamane*" olarak nitelendirdiği savaş taraftarı olup, dahası Petersburg'a kadar gitmeyi düşünen, hiç olmazsa Kırım'ı alma hayalleri kuran kimselerdi. Devletin, Rusya ile savaşacak güçte olduğunu ancak buna politik engeller öne çıkarıldığını savunan askerî kanat, bu durumdan Reşid Paşa'yı sorumlu tutuyordu. Ayrıca halk içinde Reşid Paşa'nın "savaşa engel oluyor" intibasını uyandırmaya çalışıyorlardı. Büyük oranda asker kökenli olan bu grubun başında Damad Mehmed Ali Paşa bulunuyordu.²⁶³ Osmanlı kabinesindeki nazırlarla görüşen Fransa büyükelçisi, Mustafa Reşid Paşa dışında neredeyse nazırların tamamına yakınının Rusya ile savaştan yana olduklarını, Mehmed Ali Paşa'nın Rusya'ya karşı büyük bir hınçla dolu olduğunu, savaşma konusundaki fikirlerini coşkulu bir şekilde savunduğunu hükümetine bildirdi. Mehmed Ali Paşa'nın savaş hazırlıklarına ve topladığı orduya güvendiğini, Rusya'ya karşı zafer kazanacaklarına dair inancının da tam olduğunu da ekledi.²⁶⁴

Reşid Paşa ise savaştan yana olmayıp meseleyi kalem ile halletmeye çalışıyordu. Âli ve Fuad Paşalar da onunla aynı fikirdeydiler. Bu nedenle hedef gösterilmesine karşın Reşid Paşa, bir taraftan savaş taraftarlarına Rusya ile savaşacak yeterli kuvvetin bulunmadığını ifade ederken diğer taraftan Rusya'ya karşı Avrupa Devletlerinin desteğini almaya çalışıyordu.²⁶⁵ Savaşa gidilen bu kritik dönemde taraflar birbiri aleyhinde davranmaktan hiç vazgeçmiyorlardı. Ahmed Cevdet Paşa bu durumu şöyle ifade etmiştir:

*"... elhasıl o zaman beyne'l-vükela mevcud olan muhasama Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti beyninde zuhura gelen adavetten az değil idi ve Reşid Paşa'nın birinci derecede hasmı Mehmed Ali Paşa olmağla birbirinin kanını içmeğe teşne idiler..."*²⁶⁶

²⁶² Hayrettin Bey, 157.

²⁶³ Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, 23; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40-Tetimme, 65.

²⁶⁴ Serap Sunay, *Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyon, 2015, 303.

²⁶⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, (Haz.: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara, 1953, 23; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40-Tetimme, 65-66.

²⁶⁶ Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40-Tetimme, 66.

Sadarettin azlinin intikamını almak isteyen Ali Paşa, “...*harb lehinde ve Reşid Paşa aleyhinde tahrikâta başlamıştır. Talebe-yi ’ulûm da bu tahrikâta kapılarak...*”²⁶⁷ savaş söylemine yönelmişlerdir. Zaten Rusya ile yaşanan krizden sonra savaşma arzusunda olan talebeler, Damad Mehmed Ali Paşa’nın siyasal amaçlarına hizmet etmeye müsait idiler.

1.2.1.3. İstanbul Kamuoyunun ve Medrese Talebelerinin Rusya Karşısı Tutumu

İstanbul’da Rusya karşıtı hissiyat doruktaydı. Hükümetin yatıştırıcı yaklaşımı da çok tenkit ediliyordu. Bu büyük ölçüde Rusya ile savaşa taraftar olan Osmanlı kamuoyunun baskısının sonucuydu. Damad Mehmet Ali Paşa gibi bazı nazırlar ve askerlerin bir kısmı da onlara arka çıkıyordu. Böylece talebeler camilerde kolayca örgütlendiler.

Berliner Zeitung gazetesine göre zafer beklentisi içinde olan halkın savaş taraftarı tutumu gün geçtikçe artmaktaydı. Ulemâ ve bazı fanatiklerin bu konuyu evlerde ve halka açık yerlerdeki Ramazan toplantılarında değerlendirmeleri halkın savaş taraftarlığını arttırıyordu. Bunun dışında halkı eğlendirmek maksadıyla düzenlenen tiyatro oyunlarında bir Türkün elindeki kılıçla binlerce Rus’u kestiği ve mağlup Rus Çarının padişahın ayaklarına kapanıp af dilediği sahneler gösteriliyordu. Müslümanların coşkuyla kutladıkları bayram sevincine dahi Ruslara olan nefretleri gölge düşürüyordu.²⁶⁸

Halk arasında Rusya’ya karşı hiddetin giderek artmasından endişe duyan Osmanlı Hükümeti, Hristiyanlara karşı taşkınlıkları önlemek için İstanbul’daki kontrol noktalarının sayısını attırdı. Ayrıca konuyla ilgili camilerde okutulan fermanda Padişah, Müslüman ahaliye ülkede kalan Hristiyanların Ruslar olmadığını, içlerinde Türklerin iyi dostları ve Rusların düşmanlarının bulunduğunu ve bu nedenle hiçbir hristiyanın sözlü veya fiilen incitilmemesini, aksi davranışların sert şekilde cezalandırılacağını belirtiyordu. Vilayet makamlarına da sükûnet ve düzenin muhafazası emri verildi. Valiler, Hristiyan tebaanın can ve mal emniyetini gözetmek,

²⁶⁷BOA, HSD, AFT, 9/4; Ali Rıza- Mehmed Galib, *XVIII. Asr-ı Hicride OsmanlıRicali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Haz.: Fahri Çetin Derin),Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul, 1977, 53-56; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 135; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12,23; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40-Tetimme, 66, İnal, I, 64, Fatma Aliye, 93.

²⁶⁸ Mustafa Gencer, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, *Savaşın Barışa*, 2007, Sempozyum Bildirisi,166.

Müslümanlardan gelebilecek Hristiyan karşıtı aşırılıkları ne pahasına olursa olsun önlemekle görevlendirildiler.²⁶⁹

Medrese talebeleri ve halkın bir kesiminde savaş yanlısı söylemler yükselip, kafiye karşı yapılacak savaş adına nümayişler yapılıyordu. İstanbul’da halkı savaşa teşvik eden beyannameler yayılıyordu. Ayrıca savaş ihtimaline karşı toplanan askerî birlikleri gözlerinde büyüterek Bâb-ı Âlî’ye ve Seraskerliğe mazharlar yazıp, ortalığı velveleye verdiler. Bu mazharlarda şu ifadeler yer verilmişti:

*“On iki bin askerimiz olduğu halde bütün küffârı âlemden mahv etmek kabil iken ve hamd olsun bunca asker hiçbir vakitte görülmüş şey değil iken niçin tereddüd ve tevakkuf olunuyor?”*²⁷⁰

10 Eylül 1853’te yüz elli kadar talebeyanlarına bazı hatırlı hocaları da alarak padişaha bir arzuhal sundular.²⁷¹ Arzuhal Âl-i İmrân Suresi’nin 149. Ayeti ile başlamakta idi.²⁷² Arzuhalde Kur’an-ı Kerim’den ayetler²⁷³ ve hadisler²⁷⁴ zikrederek *“Rusya Devleti’nin tekâlif-i vâkı’âsından ve memalik-i şahaneye tecâvüz ile nüfuz-ı ahd eylemesinden bahisle..”* Müslümanların imamının cihad ilan etmesi gerektiğini bildirdiler.²⁷⁵ Gerekli asker ve mühimmata sahipken cihadın terk edilmesinin caiz olmadığını bazı ayet ve hadisler örnek göstererek dile getirdiler. Özellikle gayri Müslimlerle dost olunmaması üzerinde durulup, cihad ilan edildiği takdirde Allah’ın yardımı ile Müslümanların galip geleceğine de işaret edilmiştir. Medrese mensuplarının savaş isteklerini şer’i hükümlere dayandıran bu hareketleri devleti sıkıntılı bir duruma sokmuştur. Ayrıca ‘ulemânın bu cüretkâr tavrı devletin içine düştüğü siyasî istikrarsızlığı da işaret etmektedir.

²⁶⁹ Gencer, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, 163-164.

²⁷⁰ BOA, HSD. AFT. 9/4; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 135.

²⁷¹ BOA, İ. MVL, 586/26350. Arzuhal verenerler arasında daha sonra talebe isyanında tahrikçi olduğunu itiraf eden Hoca Nasuh Efendi de vardır. Arzuhalde 36 kişinin ismi var ancak birinin mührü yoktur.

²⁷² “Ya eyyuhellezine âmenû in tufîllezine keferû yeruddûkum alâ a’kâbikum fe tenkalibû hâsirîn...” (BOA, İ. MVL., 586/26350) “Ey iman edenler! Siz eğer kafir olanlara uyarsanız sizi gerisin geriye (küfre) çevirirler de büsbütün hüsrana uğrarsınız” Kur’an-ı Kerim, 3/149 (Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayınladığı Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Me’ali).

²⁷³ Kur’an-ı Kerim 3/118; Kur’an-ı Kerim 5/51; Kur’an-ı Kerim 3/28; Kur’an-ı Kerim 2/195; Kur’an-ı Kerim 4/59; Kur’an-ı Kerim 47/7; Kur’an-ı Kerim 3/160.

²⁷⁴ “...Cihadı terk ettiğiniz zaman, Allah size zilleti musallat kılar”, “En hayırlı arkadaş (grubu) dört kişiliktir. En hayırlı askerî birlik dört yüz kişiliktir. En hayırlı ordu dört bin kişidir. On iki bin kişi, sayıca az diye mağlup edilemez...” (BOA, İ. MVL, 586/26350).

²⁷⁵ BOA, İ. MVL, 586/26350.

Londra'daki The Times gazetesi ise bu durumdan şöyle bahsetmekteydi: "...Arzuhal İslam'ın düşmanları ile savaşmaya dair Kur'an'dan çok sayıda alıntı ile kaleme alınmıştı ve şayet kulak verilmezse karışıklıklar çıkacağına dair üstü örtülü tehditleri içeriyordu. Üslubu aşırı derecede cüretkârdı ve neredeyse küstahçaydı. Önde gelen nazırlardan bazıları arzuhali sunanları ikna etmeye çalıştılar ama aldıkları cevaplar kısa ve hedefe yönelikti. "Bunlar Kur'an'ın ayetleridir. Şayet Müslümanmanız itaat etmek boynunuzun borcudur. Siz şimdi dinimizin düşmanı olan ecnebi ve kâfir elçilere kulak veriyorsunuz; biz Peygamberin evlatlarıyız, bizim bir ordumuz var ve o ordu gâvurların bize yağdırdığı hakaretlerin intikamını almak için savaş istiyor". Bu fanatikleri ikna etmek için yapılan her teşebbüste nazırların *Bunlar Kur'an'ın ayetleridir* cevabını aldıkları söyleniyor. Şimdiki nazırlar şu anki durumu bir ihtilalin başlangıcı olarak görüyorlar ve şimdiki uygunsuz zamanda savaşa mecbur kalmaktan korkuyorlar."²⁷⁶ Arzuhal, kutsal bir savaş çağrısında bulunup, Hristiyanlara daha fazla hak verilmesini gerektirecek bir politikayı da sert bir şekilde eleştirmekteydi.²⁷⁷

Arzuhalin bir nüshası Meclis-i Vâlâ'ya, bir nüshası Serasker Mehmed Ali Paşa'ya diğeri ise Sadrazama verildi.²⁷⁸ Ulemânın verdiği bu arzuhali görüşmek üzere on bir nazır ve yüksek memurlardan oluşan bir Meclis-i Meşveret, Sadrazam Mustafa Naili Paşa'nın yalısında toplandı. Rusya'nın Osmanlı topraklarına saldırması ve talebelerin şiddetle savunduğu savaş ilanını görüşmek için gerçekleştirilen müzakerelerdeki meclisin mazbatasına göre, "şu mes'elede bekâ-yı sulh ile beraber muhafaza-yı hukuk ve istiklâl kâbil olduğu halde asayiş-i 'umûmîyi bozmak ve bilâ-mucib muharebe gibi meçhulu'l-akıbe bir şeyin kapısını dahi açmak kâr-ı 'akıl olmamasıyla beraber..." o zamana kadar Rusya'ya savaş ilan etmemenin sebebi askerî hazırlıkların yetersizliği idi. Bu konu ile alakalı olarak sorulara Rumeli ordusu kumandanı, "kuvve-yi mevcûdeye daha kırk bin asker-i nizâmiye ilâvesine ve ancak birkaç mâh-ı müddette meydana gelebilecek köprülerin dahi hazırlanmasına mütevakıf olacağı..." cevabını vermişti. Seraskere göre Anadolu ordusu da benzer durumdaydı. Bâb-ı Âli, siyasî bir çözüm bulmaya çalışırken, şayet siyasî bir çözüm

²⁷⁶ The Times, Sayı: 21544, Londra, 27.09.1853 naklen Candan Badem, 87.

²⁷⁷ Ann Pottinger Saab, *The Origins of the Crimean Alliance*, University Press of Virginia, 1978, 83.

²⁷⁸ BOA, İ. DH. 1288/101342; BOA, İ. MVL.. 586/26350.

bulunmazsa o zaman savaşın kaçınılmaz olduğu aşikârdı. Nazırlar, kararlar oybirliği ile alındığı, başka devletlerin yardımını istemeye şeriat cevaz verdiği ve Şeyhülislam henüz resmen ilanını tasvip etmediği halde bazı hocaların asayiş bozan tavırlarının uygunsuz ve kanuna aykırı olduğunu öne sürdüler ve tedbir alınmasını isteyerek düşüncelerini şu şekilde ifade ettiler: *“Bunda asıl te’essüf edilecek ve nazar-ı dikkati celb eyleyecek madde halkın mesalih-i devlete müdahaleye cüret ve cesareti olup böyle şeyler ezman-ı salifede dürlü vukuat-ı müdhişeyi müntac olduğu halde bi-tevfik-i Teala saye-i kudretvaye-i Cenab-ı mülukânede pek çok vakitlerden beri görülmemiş bir hareket olarak bunun önü alınması pek ehemmm ve elzem...”* idi.²⁷⁹

Meclis, ulemânın önde gelen mensuplarını çağırmaya ve onlardan hükümetin siyasetinin yazılı onaylarını almaya karar verdi. Böylece halkın heyecanı azalacaktı. Müzakerelerde, arzuhale imza atan hocaların itaatsizliklerinin cezalandırılmasına da karar verildi. Bunun için devlet adamları ve önde gelen hocalar ile huzur-ı hümayun derslerine katılan hocalardan oluşan bir meclis Şeyhülislamlıkta toplanacaktı. Hocaların *“kâni’ oldukları halde kendilerinden sened alınarak sonra onların vasıtasıyla dahi iş bu ‘arzuhalî veren ve gerek onların emsâlî olanların ilzâm ve iskât ve hareket-i vakı’alarından dolayı kendilerinelisan-ı şer’le ba’zı tenbîhât ve tavsiyehât icrâ edilmesi...”* kararlaştırıldı.²⁸⁰ Arzuhali sunan hocalar sert bir dille ikâz edildiler.

Arzuhal günler süren bir zaman içinde hazırlanmış ve imza için dolaştırılmış olmasına rağmen polisin tedbir almadığı görülmektedir. Polis kuvvetlerinin her zamankinden daha çok uyanık olması gereken bir dönemde kayıtsız kalması gerçekten esef vericiydi.²⁸¹ Bu yüzden Zaptiye Müşiri’ne tetikte olması için şiddetle ihtar edilmeliydi. Ertesi gün Sadrazam mazbatayı arzuhal ile birlikte Sultan’a sundu, o da nazırların kararını onayladı.²⁸²

Arzuhalin verilmesinden sonra talebeler ve hocalar rahat durmayıp arzuhali mütâla’ ediyorlardı. *“...Fatih civarı medreselerinde hocalardan ve talebelerden beşer-onar adam tecemmu’ ve müzâkere itmekte oldukları...”* ihbâr edildi. Bunun üzerine Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa, zaptiyenin yapacak bir şeyi olmadığını vebu

²⁷⁹ BOA, İ. MVL, 586/26350.

²⁸⁰ BOA, İ. MVL, 586/26350.

²⁸¹ *“...böyle nâzik vakitlerde herşeyden ziyade polis me’murlarının müte’essir ve muktedir bulunması esası mesâlih-i mühimmeden ma’dud olmasıyla ...”* (BOA, İ. MVL, 586/2630).

²⁸² BOA, İ. MVL, 586/2630.

konunun Şeyhülislamlığa havalesini istedi. Buna rağmen sivil bir zaptiye Fatih Camii civarına gönderildi. “*HocaEfendilerin verdikleri ‘arzuâllerin te’sirâtı müşâhede olunamadığı cihetle bir mahzar-ı ‘umumi tertîb olunacağı sözleri dönmekte olduğu..’*” ve “*...nâsın ziyade ictimâ’ına bumahzar-ı ‘umûminin bir sebep olabileceğine...*” dair fısıltılar dolaşmaktaydı.²⁸³ Medrese hocalarının ve talebelerinin bu toplanmaları isyanın bir işareti idi.

11-12 Eylül’de İstanbul’da Rusya ile savaş lehine gösteri ve ayaklanmalar yapılmıyordu.²⁸⁴ Camiler aracılığı ile halk da savaşa teşvik edilmekteydi.²⁸⁵ Talebeler, Şehzadebaşı ve etrafına da ilanlar yapıştırdılar.²⁸⁶ Ayrıca “*...meçhulü’l-isim bir şahıs gece gece Sultan Bayezid Cami’i şerifi civarında Kökçüler kapısının köşesine yapıştırmış ale’s-sabah Zaptiye memuru tarafından...*” görülüp alınmıştır. Zaptiye Müşiri tarafından hemen bir jurnalle Sadarete, oradan da Sultan’a bildirilmiştir.²⁸⁷ Yaftada şunlar yazılıydı:

“*Ey Padişah-ı şevket-iktinah. Kaffe-i tebea’nız uğur-ı şahanenizde can ve mal ve evladlarını feda etmeğe hazır ve âmâdedirler. Siz de ecdad ve eslafınız gibi Eyyub-i Ensari hazretlerinde kuşandığınız seyf-i Muhammedî’yi kınından çıkarmak üzerinize vacib oldu. Bu babda vükelânızın vaki’ olan tereddüdleri bir zamandan berü izzet-i nefis illetine mübtela olmalarından neş’et etmiştir ve bu keyfiyet hafazan-Allah cümleyi bir tehlike-i müşkileye ilka etmek ihtimali vardır. Binaen alâ-zalik asakir-i nusret-mev’udunuz ve dâiyan kullarınız hukuk-ı sarihalarının müdafaa için gavgâ isterler Padişahım*”.²⁸⁸

Sultan Abdülmecid’i cihat ilan etmeye teşvik amacıyla yazılan yaftada talebeler, Sultan Abdülmecid’e cihadın vacib olduğunu hatırlatıp, savaşa hazır olduklarını da belirtmekteydiler.

²⁸³ BOA, İ. DH. 278/17487.

²⁸⁴ Anderson, 145.

²⁸⁵ Saab, 81.

²⁸⁶ “...bu sabahleyin Şehzâdebaşına bir varaka-yı müsenna’anın yapıştırıldığı Bâb-ı ‘Âli tarafından tahkik olunduğunun üzerine...” (BOA, İ. DH. 277/17410). Bu belgede ilânın içeriği hakkında bilgi verilmemiştir.

²⁸⁷ BOA, İ. DH. 281/17621; BOA. AYN. d. nr. 618, 60.

²⁸⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 24; Fatma Aliye, 94; Süleyman Kani İrtem, Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2007, 125. Bu varakada çarşı yazıcısı işi olduğunu gösterecek cümleler var idiyse de diğer cümlelerinden Bâb-ı Âli lisanını bilen bir üstadın tezgahından çıkış bir kumaş olduğu, birkaç yerinde yanlışlar olması bunu örtme maksadından ileri geldiği anlaşıyordu. Hükümetçe bunun mürettepleri her ne kadar araştırılmış ise de bulunamamıştı. (İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 126).

Medrese talebelerinin sebep olduğu karışıklıklar, bir fanatizm dalgası ile Hristiyanların topluca katledilmesinden korkan bazı Avrupalı diplomatları endişelendirdi. Fransa sefiri Edmond de la Cour bu endişelendirici haberleri hükümetine verdi ve Fransa Dışişleri Bakanı Edouard Drouyn de Lhuys da (1805-1881) haberleri telgrafla Londra'ya bildirdi. Lord Clarendon, Lord Stratford'dan yazı gelmesini beklemeksizin ona 23 Eylül'de Britanya filosunu İstanbul'a çağırma talimatını verdi. Bunun üzerine Londra'daki Rusya büyükelçisi Baron Filipp İ. Brunnov filoyu çağırmanın barış zamanında savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesini yasaklayan 1841 Boğazlar Antlaşması'nın ihlali olduğunu beyan etti. Bu protestoya Clarendon'un cevabı: “ İlk Rus askerinin Tuna prensliklerine girdiği andan itibaren Bâb-ı Âli barış içinde değildir” demek oldu. Lord Stratford bu kadar endişelenmemiştir. Filoyu çağırarak sanki onun takdirine bırakılmış gibi emri göz ardı ediverdi. Ancak yine de önlem olarak İstanbul'a birkaç vapur çağırdı. Fransa sefiri de birkaç vapur çağırdı. Stratford mektubunda şunları demektedir: “İyi ki her iki bakımdan da donanmayı çağırtmak için bir sebep yok ortada. Bir iki vapurdan ibaret bir yardımın şimdilik yeteceği kanaatindeyim... Hükümetimizin Çanakkale'yi vakitsiz geçmeden doğacak sıkıntılardan uzak tutulması için gayret sarfetmeyi bir ödev sayarım.”²⁸⁹ Stratford, bir yandan İngiltere'nin çıkarlarını korumaya çalışırken bir yandan da Rusya'yı tahrik etmemeye çalışıyordu.

İstanbul'da, medrese talebelerinin savaşı teşvik edici propagandaları halkı ve hükümeti etkiledi. 26 ve 27 Eylül 1853'te Mustafa Reşid Paşa'nın başkanlığında Çırağan Sarayı'nda savaş konusunu görüşmek üzere Serasker, nazırlar, memurlar ve ulemâdan oluşan 163 kişilik bir Meclis-i Umumi toplandı. Toplantıda bulunan Rauf Bey'in tanıklığına göre önce hocalardan görüş bildirmeleri istendi ve Vidinli Mustafa Hoca Efendi savaşın neden hala başlamadığını sordu. Mustafa Reşid Paşa, bu noktada müdahale etti ve meclise, devletin bu meselenin başında asker ve mühimmat bakımından savaşa hazır olmadığını anlattı.²⁹⁰

²⁸⁹ Lane-Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, 205 v.d.

²⁹⁰ Mustafa Reşid Paşa, büyük devletlerin sefirlerinin Avrupa'nın efkâr-ı umumiyesi açıklığı kavuşana kadar savaş ilan etmemeyi tavsiye etmelerine rağmen Osmanlı Devleti'nin kendi kararlarını vermekte serbest olduğunu ekledi. Bu yüzden devlet, ya tavsiyeye uyar ya da savaş ilan ederdi (Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, (2. Baskı), (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), TTK Yayınları, Ankara, 1987, (Zeyl:19, No: XIX), I, 315).

Ulemâ, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşıacak yeterli askerî güce sahip olup olmadığını Serasker Mehmed Ali Paşa'dan öğrenmek istedi. Serasker Paşa, devletin askerî gücünü anlattı ama bu gücün Rusya ile savaşmak için yeterli olup olmadığına dair kesin bir cevap vermekten kaçındı. Bazı paşalar da savaşmanın uygun olmayacağına dair ifadelerini dile getirdiler. Ancak hocalar bu fikirlere karşı çıktılar.²⁹¹

Meclis-i Vâlâ başkanı olan Rıfat Paşa, bu meselede bakılacak asıl hususun denizci devletlerle Osmanlı Devleti arasında ittifak ve dahilde devlet görevlilerinin oybirliği olduğunu söyledi. Eğer bunlar gerçekleşirse herşeyin çaresi bulunabileceğini ifade etti. Bir süre tartışıldıktan sonra Rıfat Paşa yüksek dereceli ulemânın fikrîni sordu. Bunun üzerine Meclis-i Vâlâ'nın müftüsü Arif Efendi soruyu fetva eminliğine yöneltti. Şeyhülislamlık dairesinden fetva emini bunu, şayet Müslüman ordularının kumandanı düşmana karşı çıkacak yeterli kuvvet olduğunu söylerse o takdirde savaşmak gerekir diye yanıtladı. Ayrıca Arif Efendi hocalara hitaben, *"hamd olsun bizler de ehl-i itikaddanız ve oldukça ahkam-ı şer'iyyeyi biliriz, öyle bila mülhaza halkı kavgaya sürüp de müminini telef etmeye Cenab-ı Hakkın rızası yoktur, benim hakkımda Sultan Mehmed'de söz söylemeyip burada söylemelidir"*²⁹² ifadeleri ile Menşikov ile yapılan görüşmelere katıldığı için medrese talebelerinin kendisi hakkında çıkardıkları dedikodulardan şikayet etti.

Bundan sonra Seraskere devletin emrinde yeterli kuvvet olup olmadığını soruldu. Serasker, yine devletin askerlerinin sayısını verdi ama bu miktarın Rusya ile savaşmak için yeterli olup olmadığı hakkında net bilgi vermedi. Serasker, şayet savaşın sonucu aleyhte olursa sorumlu tutulmamak için tekrarlanan soruya kesin cevap vermemiştir. Aynı soruya Dar-ı Şura-yı Askerîden bazı ferikler de müphem cevaplar verdiler. Bunun üzerine Reşid Paşa, Kapudan Paşa'nın fikrîni sordu. Mahmud Paşa: *"Şayet büyük devletler donanmalarını Akdeniz'e gönderip Osmanlı Devleti'ne saldırmazlarsa o takdirde devlet donanması Karadeniz'de Rus*

²⁹¹Edhem Paşa, Rusya'nın nüfusunu ve askerî gücünü dile getirdi ve onlarla savaşmanın zor bir iş olacağı sonucuna vardı. I. Napoleon gibi büyük bir cihangir bile Rusya'ya karşı başarısız olmuştu. Bu noktada hocaların çoğunluğu bu sözleri saldırganca karşıladı ve Edhem Paşa hakkında uygunsuz sözler söylediler. Bu esnada Sabık Sadrazam İzzet Paşa da uygun hazırlıklar yapılmadan savaşa başlanmaması gerektiğine dair düşüncelerini yazdığı kağıdı okudu. Hocalar bu defa ona dönerek: *küffarı şöyle kırar böyle biçeriz* gibi sözlerle karşılık verdiler. İzzet Paşa onlara cevaben, yeteri kadar hazırlıklı olmadan savaşa girerek devleti tehlikeye atmamalıyız dedi (Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, 316-317).

²⁹²Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, 318.

donanmasının kesinlikle dengi olabilir. Fakat sonradan biz bu sözler için sorumlu tutulursak o takdirde ben bunu kabul etmem” diye cevap verdi. Bu sözler herkesi şaşırttı ve salona tam bir sessizlik çöktü. Reşid Paşa, sessizliği bozdu ve şu sözleri ile sonucu belirledi. “*Eli bağlı ölmekten ise silah elimizde ölmek evladır. İnşallah muzafferiyet ve galibiyet hasıl olarak uhud-ı muzırrayı dahi mahv ederiz.*”²⁹³

Bu arada Berliner Zeitung gazetesi de İstanbul ve civarında ulemâ ve medrese talebelerinin Rusya ile savaş için 60 bin imza topladıklarını yazıyordu. Sultan Abdülmecid’e duyulan öfkenin arttığı ve eğer kendisi İslam’ın savunucusu tavrını takınmazsa, mollaların İstanbul’un bütün camilerinde Cuma hutbesini Sultan adına okumama tehdidinde bulundukları dile getiriliyordu. Şeyhülislam da 14 gün içinde soruna bir çare bulunmazsa Peygamber bayrağını açacağını bildirmekteydi. Artık barış yanlısı Reşid Paşa da savaş yanlısı fanatizmi durduracak güçte değildi.²⁹⁴

Mecliste iki gün görüşüldükten sonra oybirliği ile savaşa karar verildi ve karar onaylanması için Sultan Abdülmecid’e gönderildi. Meclis kararında Rusya’nın, Viyana Notası’ndaki tekliflerinde Bâb-ı Âli’nin yaptığı değişiklikleri kabul etmemiş olduğu belirtiliyordu. Dört büyük devlet Bâb-ı Âli’den notayı değişiklik yapılmadan kabul etmesini istemiş ve içerdiği risklere karşı bazı garantiler sunmuş olmalarına rağmen bunlar yeterli değildi. Notanın değişiklik olmadan kabulünün “*semm-i katil istimal etmek demek olduğundan*” ifadesiyle ölümcül bir zehir içmek benzetmesi yapılmıştı. Ayrıca askerî hazırlıkların da yapıldığı ilave edilmişti. Savaşın Rusya Devleti’ne açıldığı, Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaasının bundan hiçbir şekilde rencide olmamaları gerektiği vurgulanmıştı. Aksine onlara kötü muameleden dolayı başka devletlerin herhangi bir husumetine mahal vermemek için onlara şimdi eskisinden çok özen gösterilmeliydi. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, cihad ve kıtal ilanını tasvip eden bir fetva verdi. Bu fetvayı verirken Bakara Suresinin 90. Ayetine²⁹⁵ de atıfta bulundu. Sultan Abdülmecid, 30 Eylül 1853’te kararı onayladı.²⁹⁶

4 Ekim 1853’te Bâb-ı Âli’nin savaş ilanı Takvim-i Vekâyi’de yayınlandı. Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya savaş açma sebebi gazetede şu ifadelerle açıklandı:

²⁹³ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, 319-320.

²⁹⁴ Gencer, “Alman Basınında Kırım Savaşı”, 168-169.

²⁹⁵ Size karşı savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın. Kur’an-ı Kerim, 2/90.

²⁹⁶ *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, 156-159.

“Devlet-i ‘Aliyye ile Rusya Devleti beyninde tekevvün iden münâza’âtdan dolayı ıslah-ı zatü’l-beyn bundan mukaddemce taraf-ı saltanat-ı seniyyeye ‘arz olunan suret-i tanzimiyenin bazı mahalleri Devlet-i ‘Aliyye’nin matlubu vecihle tashih olunmadıkça ve düvel-i fahime taraflarından istenilen te’minât dahi i’ta kılınmadıkça cânib-i saltanat-ı seniyyeden muvâfakat olunamayacağı neşr ve i’lan kılınmışdı ol vakt gelmiş olan müsveddeye bu taraftan icra olunan tağyirât ve tashihâtın Rusya Devleti canibinden kabulüne Devlet-i ‘Aliyye’nin dostu olan dört büyük devletler taraflarından pek çok sa’y ve ikdam kılınmış ise de te’sirâtı olamayub ve taleb olunan te’minât hakkında düvel-i erba’ canibinden saltanat-ı seniyyeye hüsn-i isti’dâd gösterilmiş olduğundan burası memnun olacak mevaddan ise de müsvedde-i ma’ruzayı hey’et-i sayıkasıyla kabul etmek dahi Devlet-i ‘Aliyyece mümkinâtdan görünemeyüb el-hasıl musalaha ne suretle şu münâza’âtın ber taraf idilmesi kabil olamayacağı tebeyyün itmiş olduğundan ve Rusya ‘askerînin Prut Nehri’ni mürur ile Memleketiye duhûli cihetiyle nakz-ı ‘ahd-ı kazıyyesinin Rusya Devleti tarafından vukû’u cümleinin ma’lumu olarak şu halin imtidâdı dahi uyamayacağından...”²⁹⁷

Bu açıklamanın yanı sıra Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya’nın İstanbul’daki elçiliklerine resmi notalar gönderildi.²⁹⁸ Bâb-ı Âli, barışçı niyetlerinin son nişanesi olarak Rumeli ordusunu komutanı Ömer Paşa’ya, Tuna ordusu Rus kumandanı General Gorçakov’a beylikleri tahliye etmesi adına on beş gün süre tanınması talimatını verildiğini açıkladı. Ömer Paşa’nın bu ültimatoma rağmen üç hafta boyunca hiçbir şey olmadı. Bu durum İstanbul’da Ruslardan nefret eden grupları çileden çıkardı. Sokak gösterilerinin yeniden başlaması üzerine Stratford de Redcliffe, filoyu Beşıke körfezinden çağırdı. 23 Ekim’de Osmanlı askerleri Tuna’yı aşip Rus mevzilerine saldırdılar. Ömer Paşa’nın bu girişiminin haberi İstanbul’a ulaştığında coşkun bir sevinç yaşandı.²⁹⁹ Böylece Osmanlı- Rus savaşı başlamış oldu.³⁰⁰

Böylece Osmanlı-Rus Savaşı’nın resmen başlaması ile medrese talebeleri amaçlarına ulaştı. Çünkü Prens Menşikov’un İstanbul’a gelip Osmanlı Devleti’nin

²⁹⁷ Takvim-i Vekâyi, “Vukû’ât-ı Resmîye”, Sayı:493, (01.01.1270/04.10.1853).

²⁹⁸ Ceride-i Havadis, “Havadis-i Dahiliye”, nr. 648, 06.01.1270 (09.10.1853).

²⁹⁹ Alan Palmer, *Son Üç Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev.: Belkıs Çorakçı Dışbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, 132.

³⁰⁰ Karal, I, 233-234; Armaoğlu, 249; Salih Hayri, 36 v.d.

bağımsızlığı ve egemenliği ile bağdaşmayan taleplerde bulunmasıyla beraber toprak bütünlüğünü hedef alan politikası talebelerin hiddetine sebep olmuştu. Sultan Abdülmecid'in cihad ilan etmesi için sokak gösterileri yapıp, camilerde halkı savaşa teşvik edici konuşmalara kadar bu amaç için çaba gösteren talebeler, Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasından büyük memnuniyet duydular.

1.2.1.4. Talebe İsyanını Başlatan Hadise: Sinop Baskını

Osmanlı Devleti, Rusya'ya resmen savaş ilan etmesi sebebiyle İstanbul ve Karadeniz'e kıyısı olan şehirleri ve Karadeniz'de asker sevkiyatı yapan gemilerinin güvenliğini sağlamak mecburiyetindeydi. Batum üzerinden Anadolu ordusuna gönderilen sevkiyatın güvenliğini sağlamak üzere müttefik devletlerin amiralleri arasında yapılan müzakerelerden sonra bir karar vermek için meclis toplandı. Meclisteki görüşmelerde Selim Paşa, Batum sahillerinde harp gemilerinin bulunması zorunluluğunu ifade etti. Kış mevsiminden dolayı donanmaların Karadeniz'e çıkmasının çok zor olacağına değinildi. Klavuz ve karakol hizmeti için bir filonun Karadeniz'e çıkmasına ve hava şartlarının kötüleşmesi durumunda ise Sinop Limanı'na sığınmasına karar verildi.³⁰¹

Mecliste alınan bu karar üzerine Karadeniz'de karakol vazifesi yapmak ve Kafkasya'ya yapılan yardımları himaye etmek için Patrona Mustafa Paşa kumandasında bir filo Batum'a, Patrona Osman Paşa kumandasındaki bir filo da Sinop civarına gönderildi. Osman Paşa komutasında 12 gemilik bir filo oluşturulmuş ve filoya İnceburun ile Amasra arasında karakol görevi verilmişti. Ayrıca hava şartlarının müsait olmadığı zamanlarda Sinop Limanı'na sığınması emredilmişti. Karadeniz'e çıkarılan filonun asıl görevi Batum'daki Osmanlı kuvvetlerine yiyecek ve cephane götürmekti. Bu filo Karadeniz'e çıktıktan sonra mevsimin kış olması sebebiyle zor durumda kaldı ve Osman Paşa aldığı emir gereği 13 Kasım'da gemisini Sinop Limanı'na demirledi. Osmanlı donanmasının Sinop limanına sığınmasından bir gün sonra bir Rus filosu liman açıklarında görüldü.³⁰² Bu filonun çekilmesinden sonra Osmanlı filosunun limandan çıkıp İstanbul'a doğru harekete geçmesi düşünüldü ancak Osman Paşa, Rus filosunun yapacağı bir baskında tüm filonun yok

³⁰¹ BOA, A. AMD.,50/26.

³⁰² Александр Алексеевич Чернышев, Российский парусный флот: Справочник в 2-х томах. Т. 2. М.: Воениздат, 2002. — Т. 2

olabileceğini düşünerek Sinop Limanı'nda demirli halde kalmayı uygun gördü. Batum civarına görevli bulunan Patrona Mustafa Paşa 23 Kasım'da İstanbul'a döndüğünde Karadeniz sahillerinde bazı Rus kuvvetlerine rastladığını ve Sinop'taki filonun zor durumda olduğunu devlet ileri gelenlerine ifade etmişti. Osmanlı filosunun şiddetli bir fırtına sonucu Sinop limanında demirli bir şekilde beklediğini haber alan Karadeniz Rus Donanması Amiralı Nahimof, 21 Kasım'da Sinop önlerine geldi.³⁰³ Filosunu birkaç gemiyle daha kuvvetlendiren Amiral 30 Kasım 1853'te Sinop Limanı'na saldırdı. Sisli havadan dolayı Rus baskınını zamanında fark edemeyen Osmanlı filosu teslim olmak için işaret verdi. Ancak Rus filosu bu işareti görmezden gelip Osmanlı donanmasını iki saat içinde imha etti.³⁰⁴ Baskında mevcut 2989 kişiden 2031 şehit ve yaralı verildi. Sadece 958'i yara almadan kurtuldu. Osman Paşa'nın da aralarında bulunduğu 125 kişi de esir düştü.³⁰⁵ Ruslar, yağlı paçavralar atarak şehrin yarısını yaktılar. Rus Karadeniz Filosunun Sinop'ta demirlenmiş durumda bulunan Osmanlı filosuna düzenlediği ani bir baskınla filoyu tamamen mahvetmesi ve bununla da yetinmeyerek şehrin özellikle müslümanların meskûn olduğu mahalleyi top ateşine tutmak suretiyle önemli ölçüde zarar vermesi, Türk Milleti'nin hafızasında yıllarca canlılığını korudu.³⁰⁶ Sinop'ta sivil halkın ölümüne sebep olan Rusya'ya karşı halk ve medrese talebeleri galeyana geldi. Varolan Rusya hoşnutsuzluğu daha da arttı.

Felaket haberini, İstanbul'a taif vapuruyla Müşavir Paşa getirdi.³⁰⁷ Reşid Paşa, 4 Aralık'ta İngiltere ve Fransa elçiliklerine başvurarak müttefik filoların Karadeniz'e çıkmak üzere Osmanlı filosuna katılmalarını istedi. Elçilere filoların İstanbul Boğazı'nda bulunma sebebinin Osmanlı Devleti'nin sahillerini korumak olduğunu hatırlatıp onları göreve davet etti. Gerçekte Rusya, Avrupa'nın iki büyük

³⁰³ В. Шигин, Синоп (О победе русской эскадры в морском сражении 1853 г.), Морской сборник. - 1993. - №11, 79-82.

³⁰⁴ Н.Г. Киреев, История Турции XX век, Москва: ИВ РАН, 2007, 45; Karal, I, 235.

³⁰⁵ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, 123 v.d.

³⁰⁶ Bu elim hadise, şiirlere, romanlara ve destanlara konu oldu. Halk şairi Bayburtlu Zihni de bu acı olay hakkında bir destan yazmış ve bu hadiseyi oldukça öfkeli bir şekilde anlatmıştır. Olayla ilgili bir diğer eserde Trabzonlu Rizaî'ye aittir. Kırım Savaşı'nın manzum olarak anlatıldığı bu eserde, "Muharebe-i Sinop" adlı başlığı ile bu hadiseye yer verilmiştir. Sinop vakası ile ilgili bir başka önemli eser de Namık Kemal'in "Akif Bey" adlı piyesidir.

³⁰⁷ Salih Hayri, 47 v.d.

deniz gücüne meydan okumuş oluyordu. Savaş artık Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki bir meseleden öteye geçmişti.³⁰⁸ 4 Aralık 1853'te Karadeniz'e çıkan bir İngiliz ve Bir Fransız savaş gemisi Sinop'a giderek olayı tahkik ettikten sonra bir kısım Türk personelini ve yaralılarını İstanbul'a getirdiler.³⁰⁹

Sinop baskını Avrupa'da da büyük bir yankı bulup, Rusya aleyhinde haberlere sebep oldu ve İngiltere ile Fransa basını bu çerçevede yayınlar yapmaya başladı. Londra'da bu olay katliam olarak adlandırıldı. Londra kamuoyu, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını açıkça belirtti. Rusya'nın yalnızca müdafaada kalacağı ile ilgili o güne kadar ileri sürdüğü iddiaların gerçeği yansıtmadığı anlaşıldı. Avrupa devletlerini hiddetlendiren bir sebep de Rus amiralin Sinop'taki konsoloslar ile mahalli idareye haber vermeden Rumların meskûn olduğu yerlere hiçbir zarar vermeyip yalnızca Müslümanların oturduğu mahalleleri bombalamış olmasıdır.³¹⁰

Sadrazam Mustafa Naili Paşa, 11 Aralık 1853'te Sultan Abdülmecid'e Sinop vakasının sonuçlarını ve önerilen ıslah tedbirlerini sundu.³¹¹ Bu arada Müşavir Paşa'nın, Sinop kaymakamının ve Kastamonu valisinin raporları ve vilayet meclisinin mazbatasını sadrazamın eline ulaşmıştı. Sadrazam, Sultan Abdülmecid'i Rus amiralinin Sinop'taki Avusturya konsoloslughuna verdiği beyandan haberdar etti. Ama bunun yalnızca Fransa ve İngiltere'yi tatmin etmek için yapılmış bir hile olduğunu yazdı. Avrupa devletlerinin, evsiz barksız kalan savaş kurbanlarına nakit bağışlarda bulunmalarının Bâb-ı Âli üzerinde zararlı etkileri olacağını ileri sürdü. Bu yüzden vali hemen yangından mağdur olanları tespit etmeye girişmeli ve onlara uygun ödemeler yapmalıydı. Ayrıca valinin yaralılarla ilgilenmesi gerektiğine de işaret etti. Sadrazam, Osmanlı Devleti'nin sahillerini başkalarının yardımı olmaksızın korunması gerektiğini ve bu işin ancak uzun vadede yapılabilecek olmasına karşın

³⁰⁸ Badem, 122.

³⁰⁹ 1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara, 1977, 47; Salih Hayri, 51.

³¹⁰ Keleş, 125.

³¹¹ "...Anadolu ve Rumeli sahillerinde dolaşmak ve lüzum gelen mahallere 'asker ve cebhane götürüb memâlik-i sahiliye ahvalini teftiş ve tahkik eylemek üzere mevcut olan vapru-ı hümayunlar tehiyye itirilub ve der dest-i ta'mir olan Taif vapur-ı hümayunu dahi çend gün zarfında çıkabileceğinden anı dahi alub ve bunların süvari kapudanları ve zabitan vesa'iresi bila-intihâb tertib ve ta'yin kılınub devletlu Kapudan Paşa hazretleri bizzât Karadeniz'e çıkacağını beyan etmiş ve vâkı'a şu vuku'atın üzerine Anadolu sevhilinde bulunan ve hususiyle Batum tarafından olan mahalleri görmek ve me'murlarıyla görüşüb keyfiyetlerini anlamak ve noksanlarını su'al etmek ve medar-ı emniyet olmak üzere Sefine-i hümayunun gitmesinde fa'ide olduğu..." (BOA. A.AMD. 50/31;BOA, İ. HR.,105/5133).

şimdilik iki kapak ve üç firkateyni Amerikalılardan veya başka kaynaklardan satın alarak ve hâlâ Londra’da inşa edilmekte olan buharlı geminin borcunu ödeyerek donanmanın güçlendirilmesi gerektiğini bildirdi. Birkaç hafta içinde Namık Paşa’nın Londra’da borç mukavelesi yapmasının beklendiğine ve o zaman buharlı geminin bedelinin ödenebileceğine işaret etti. Sultan, sadrazamın tezkiresini iki gün sonra onayladı.³¹²

Rusya’nın, Sinop’ta Osmanlı donanmasına zarar vermesiyle panik olan İngiltere ile Fransa, Bâb-ı Âli’ye savaşa giriş sebeperinin bağımsızlıklarını korumak mı yoksa sınırlarını genişletmek mi olduğunu sordular.³¹³ İngiltere ve Fransa’nın bu notasına karşılık vermek üzere 17-18 Aralık 1853’te devlet erkân ve ricalinin katılımıyla Meclis-i Umumi toplandı. Şeyhülislam da fikrî alınmak üzere davet edildi. Çeşitli görüşler tartışıldı. Bir görüşe göre, Rusların, yapılan masrafi karşılama şartı ile anlaşma yapılmalı, diğer görüşe göre istikbalin ancak zaferle temin edilebileceği göz önüne alınarak savaşılmalıydı. Ulemâ, ikinci görüşe taraftardı. Bu uğurda maaşlarından da vazgeçebileceklerini söylediler.³¹⁴ Çetin geçen görüşmeler sonucunda meclis, Tuna beyliklerinin tahliyesini, Bâb-ı Âli’nin hükümlerlik haklarının tanınmasını ve dört devletin garantisini temel alan barışı konuşmaya karar verdi. Alınan bu karardan hocaların ve Şeyhülislamın memnun olmadığını, Serasker Paşa’nın da bu kararı desteklemediğini söyleyen Rauf Bey, bunların fesad çıkarma ihtimaline karşı hemen onaylanması gerektiğini Meclis-i Vala azasından Arif Bey’e bildirdi. Fakat Arif Bey buna gerek olmadığını söyledi. Mustafa Reşid Paşa tarafından yazılan karar, meclisin toplandığı ertesi gün, katılımcılar tarafından mühürlenerek onaylatıldı.³¹⁵

17-18 Aralık 1853’te toplanan Meclis-i Umumi’de yapılan görüşmeler savaş yanlısı talebeler içinde yanlış anlaşılmaya sebep oldu. Hükümetin Rusya ile barış yapacağı düşüncesine kapıldılar. *Barışık mı olmuş ne olmuş*³¹⁶ diyerek harekete geçtiler.

³¹²Badem, 123.

³¹³ Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, 31.

³¹⁴ Salih Hayri, 53-54.

³¹⁵ Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye*, 327- 328.

³¹⁶ BOA, İ. MVL, 302/12324.

1.2.2. 21 Aralık 1853 Medreseli İsyanı

Sinop faciasına rağmen “... Rusyalunun ba’zı tekâlif-i gâyesi kabul olunub hocaefendiler tarafından dahi tasdik olunduğu şâyi’asıyla...”, Bâb-ı Âli’nin Rusya ile barış yapacağını zanneden medrese talebeleri, “...hiçbir vakitte işitilmemiş ve görülmemiş surette dersleri ta’til etmek ve cevâmi’-yi şerîfeyi kapatmak ve Ezân-ı Muhammedî okunmasını men’ eylemek kaydında bulunmuşlar...”³¹⁷ ve dersleri boykota girişmişlerdir.

Özellikle Fatih Camii Kurşunlu Medresesi talebelerinin önderliğinde Süleymaniye, Bayezid, Ayasofya civarında cami avlularında toplanan talebeler isyana kalkıştılar. “Şayet şimdi barış istiyorsanız niye iki ay önce harp ilan ettiniz?” diyorlardı. Talebeler, “Böyle zamanda ders okumak caiz değildir ve ilim göklere kalktı” diyerek dersleri tatil edip, ders rahlesini Bayezid Caminin minarelerine astılar.³¹⁸ Ardından şu şekilde devlet ricalinin savaşa girme konusunda tereddütlü davrandığından şikâyet ettiler. “Mazbatayı mühürleyen hocalar ile muhakeme oluruz. Vükela-yı devletten Sadrazamı, Reşid ve Fethi Paşaları, Meclis-i Vâlâ’dan Rıfat, Mısırlı Kamil Paşaları, sudurdan Arif Efendi’yi istemeyiz. Onlardan emniyet yoktur! Bundan böyle İstanbul daru’l-harptir. Burada durulmaz. Böyle zamanda derse devam caiz olmaz” diyerek Fatih Cami’inde hocaların minderlerini yerlerinden kaldırıp top gibi havaya attılar.³¹⁹ Sokakların beyaz sarıklılarla dolduğu bu durum daha önce hiç görülmemişti.³²⁰ Böylece talebelerin isyan hareketi başlamış oldu.

Talebelerin vükelâdan bazı paşaların istifalarını istemeleri üzerine Şeyhülislam Arif Hikmet Bey bu durumdan Sultan Abdülmecid’i haberdar etmek için Şehri Hafız Efendi’yi Sultan’a gönderdi. İstenmeyen gelişmelerin olabileceğini bildirdi. Daha sonra Akşehirli Ömer Efendi, Sultan Abdülmecid’le görüşerek talebelerin isimlerini verdikleri devlet adamlarının görevden alınmasıyla bu sorunun bitebileceğini söyledi. Fakat Sultan Abdülmecid, Ömer Efendi’ye: “Hoca Efendi!

³¹⁷ BOA, İ. DH., 285/17944.

³¹⁸ İnal, 64.

³¹⁹ İrtam, *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 126.

³²⁰ BOA, HSD. AFT, 9/4; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 13-14; İrtam, *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 126.

126; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 143-144.

Birtakım esafilin sözüyle vükela azl ü tebdilinekiyam eder isek sonra bu devleti idare edemeyiz” diyerek tersledi.³²¹

Başkentte çıkan bu olaylar sırasında Tophane’den saraya giden Sultan Abdülmecid, tedbir amaçlı arabasının yanında askerlerin bulunduğunu görünce: “Umumen halkaleyhimizde olduğu takdirde bir bölük süvari beni muhafaza edemez” diyerek askerleri geri gönderdi.³²²

Seraskerlik civarına gelen talebeler, savaş karşıtı paşaların evlerinin pencerelerini kırdılar. Bu olaylar esnasında başta Sadrazam Naili Paşa olmak üzere birçok devlet adamı evlerine gidemediler.³²³ Talebelerin Mustafa Paşa’nın konağını basacağı söylentisi üzerine Cevdet Paşa ve Necib Molla, Mustafa Reşid Paşa’ya haber yollayarak önlem almasını sağladılar.³²⁴ Mustafa Reşid Paşa, konağına gitmekten ürktüğü için oğlu Mehmed Cemil Bey’in Beşiktaş’taki evinde üç gün kaldı.³²⁵ Mehmed Ali Paşa da Bâb-ı Âli ‘ye gelip korkularından görev yerlerine gelmeyen devlet adamlarını kast ederek: “Nerede Sadrazam?Nerede Reşid Paşa?” gibi sözlerle alay etti. Ayrıca “ Reşid Paşa İngiltere Sefaretine gitmiş oradadır. Çabuk edin” ifadeleriyle rakibini alt etme fırsatını değerlendirmek istedi.³²⁶ Mehmed Ali Paşa, bu tavrıyla Mustafa Reşid Paşa’yı hedef göstermekteydi.

Bu isyan devam ederken Bâb-ı Âli, Rusya ile barış yapıp yapılmadığına dair görüşlerini Ceride-i Havadis gazetesinde yayımladı.³²⁷ Meclis’te oybirliği ile karar

³²¹ F. Aliye, 93-94; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, 23; İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 127.

³²² Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, 24; Aliye, 94.

³²³ İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 127; İnal, 64.

³²⁴ BOA, HSD. AFT, 9/4; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 135.

³²⁵ İnal 64; Fatma Aliye, 102; Ali Rıza- Mehmed Galib, 53; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 14; Mehmed Salahaddin, *a.g.e.*, 332. Mustafa Reşid Paşa, oğlunun konağında gizlendiği dönemde hanımı konağında kalmıştı. Konağa herhangi bir saldırı olursa Sultan III. Selim’in öldürülmesi olayında Cevri Sultan’ın II. Mahmud’u kurtarmak için yaptığı gibi cariyelere birer torba kül dağıtarak savunmaya hazırlanmıştır (İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 128-129; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 14).

³²⁶ BOA, HSD.AFT.,9/4; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 144.

³²⁷ “Rusya Devleti canibinden daima niyyât-ı musâlahane ibrâz olunmakda olduğundan bahisle bu babda düvel-i müttefika taraflarından Devlet-i ‘Aliyye’ye dahi icra-yı teşvikât istifsâr-ı merâm olunmuş olmasıyla iş bu şehr-i Rebiyyü’l-Evvel’in on yedinci Cuma ertesi ve on sekizinci Pazar günlerinde kâfe-i vükelâ ve vüzerâ ve ulemâ-yı kirâm ve ümerâ-yı berriye ve bahriyye ve ricâl-i devletten mürebbib olarak Bâb-ı ‘Ali’de akd olunan Meclis-i ‘Umumi’de maslahat-ı mutâla’a ve müzâkere olundukda çünkü Devlet-i ‘Aliyye’ye mahfûziyet-i hukuk ve tamamîyet-i mülk için ihtiyâr-ı harb olunmuş olduğundan bunları hâlâ ve istikbâlen te’mine sâlih bir musâlahânın redd olunmayacağı cevabı verilmesine cümle ittifakıyla karar verilerek cânib-i cenâb-ı fetevâpenahiden i’ta olunan fetevâ-yı şerife dahi bu sureti musaddık olub emr u ferman hazret-i padişahi dahi bu merkezde şeref sudur buyurulmuş olmağla düvel-i erba’ sefaretlerine bu vecihle tebliğ-i keyfiyet olumuşdur işte maslahatın şimdiki derecesi bir su’al ve cevabdan ‘ibaret olarak el-halet-i hazihi

verilen savaş halinin devam ettiği belirtildi. Bu konu hakkında aleyhte konuşanların beklemeksizin cezaya çarptırılacağı vurgulandı.

Kararın tercümesi Londra’da çıkan The Times gazetesinde de yayımlandı. Bu arada İstanbul’da bulunan Hristiyanlara katliam yapılacağı şayiaları yayıldı. Avrupalıların yaşadıkları mahalleler olan Galata, Beyoğlu ve Tarabya’da panik ve kargaşa yaşandı. Lord Stratford, bütün diplomatları ve ailelerini İngiltere elçilik binasına davet etti.³²⁸ İngiliz sefir de ailesi ile birlikte bir gemiye çekildi. Sokaklarda herkes bu olaydan bahsediyordu. “Küçük sultanın” firarı sebebiyle saltanatı bıraktığı, büyüğünün ise yerini muhafaza ettiği söyleniyordu.³²⁹ Lord Stratford, Reşid Paşa’ya yazdığı mektupta, talebe isyanı sebebiyle başkentte ortaya çıkan asayişsizliğe değinerek, hükümetin düzeni sağlamak için gerekli önlemleri alacağından şüphe duymadığını belirtip, talebelere karşı kararlı durulması tavsiyesinde bulunmuştur.³³⁰ Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa’nın desteğiyle çıkan talebelerin isyanı sebebiyle azlini istedi ancak padişah’tan cevap alamayınca Hariciye Nezareti’nden istifa etti. Fransa sefiri, bir isyan ortaya çıkarsa Beykoz’daki İngiliz ve Fransız donanmasının İstanbul’a geleceğini saraya tebliğ etti.³³¹

Lord Stratford, Reşid Paşa ile görüşmesinden bir netice elde edemeyince Sultan Abdülmecid ile görüştü ve sert tedbirler alınmasında ısrar etti. Sultan, bu öneriyi kabul etti ve bazı buharlı gemiler Beykoz’dan Bâb-ı Âli yakınlarına getirildi.³³² Sultan Abdülmecid, devlet ricalini toplayarak Şehri Hafız Efendi’nin talebelerin bazı devlet adamlarının azline dair getirdiği haberin iç yüzünü araştırma görevini Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa’ya verdi. Hafız Efendi, talebelerin kendisini, Rıfat ve Fethi Paşaları ve Kazasker Arif Efendi’yi istemediklerini tekrarladı. Bunun üzerine Reşid Paşa, Serasker Mehmed Ali Paşa gibi düşmanını

meydanda musâlaha değil mütâreke bile mevcûd olmayarak harb hali el-ân bâki olduğundan harekât-ı cariyeye hulul gelmemek için Rum ili ve Anadolu ordu-yu hümayunları müşirleri devletlû paşalar huzurâtına vesa’ir me’murin-i kirâma vuku’-yı hali mübeyyin mekâtib gönderilmiş olmağla burada dahi cümlelerin ma’lumu olmak için beyân-ı keyfiyete ibtidâr kılınmıştır. Ber vech-i bâlâ bu surete taraf-ı şer’iyü’l-enverden verilmiş olan fetevâ-yı şerife hükm-i celilesine tatbiken ittifâk-ı ârâ ile karar verilmiş olduğundan bunun hilâfına her kim olur ise olsun söz söyleyecek olur ise cümle ittifâkıyla olmuş maddeye dil uzatmış olacağından ol halde müstehak olacağı te’dibât-ı icabiyesinin icrasında dakika fevt olunmayacağı itidâ-yı emrde cümlelerin ma’lumu olmak için beyan olunmuştur”(Ceride-i Havadis, “Varaka-yı Mahsûsâ”, nr. 662, 22.03.1270 (23.12.1853).

³²⁸ Badem, 131-132.

³²⁹ İrtəm, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 129.

³³⁰ BOA, HR. SYS, 1346/38.

³³¹ İnal, 64.

³³² Badem, 132.

azlettirme çabasına girip Sultan'a: "Bu madde Mehmed Ali Paşa'nın tahrikinden neşet eylemiştir; binaen aleyh serasker'in azli lazımdır" dedi. Fakat Sultan Abdülmecid Mehmed Ali Paşa'yı görevden almadı.³³³ İki kritik görevde bulunan devlet adamının böyle olağanüstü bir dönemde görevden alınması devlet işlerinde istikrarsızlığa sebep olabilirdi ki, Sultan şimdilik bu yolu tercih etmemişti. Bazı kaynaklarda Sultan'ın Mehmed Ali Paşa'yı görevden almaması üzerine Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'ndan istifa ettiğini ancak Sultan'ın bunu kabul etmediğini bildirmişlerdir.³³⁴ Ancak tarafların birbirleriyle yaptıkları iktidar mücadelesi göz önüne alındığında bu bilgi pek akla yatkın görülmemektedir.

1.2.2.1. İsyanın Bastırılması ve İsyanlıların Sorgulanması

Talebelerin bu isyanı, *"..saltanat-ı seniyyeyi haricen ve dâhilen türlü hatırlara düşürmeye müstelzim olacağı cihetle kendileri her ne mahalde bulunur ve belki hane ve medreselerinde dahi olurlar ise oralardan kaldırılıp bilâ-muhâkeme te'dib ve terbiye etmek..."*³³⁵ üzere harekete geçildi.

Mehmed Ali Paşa, bir bölük askerle Süleymaniye Cami avlusuna çıkarak olayla ilgisi olan talebe ve müderrisleri ve Bayezid'de toplanan talebelerden bir kısmını tutup Bab-ı Seraskerîye gönderdi.³³⁶ İsyanla alakalı pek çok talebe sorgulandı. Sorgulananların ifadeleri Meclise gönderildi. İsyanla öncülük edenler tespit edilmeye çalışıldı.³³⁷ Ancak talebeler isyana ön ayak olanların kimler olduğunu bilmediklerini, kalabalık ile Bayezid Camii'nden Süleymaniye'ye doğru giderken yolda çevrildiklerini söylüyorlardı. Bu ifadelerinden bir ipucu bulunmamıştır. Ayrıca Karadeniz tarafında Başî Kurşunlu Medresesi talebelerinden olup redif firarisi Hüseyin adlı talebenin ifadesine göre, isyana ön ayak olan Çolak Pehlivan Hoca'ydı. Bu ifade üzerine Pehlivan Hoca'nın sorgulanmasına karar verildi ve Arif Paşa'ya havale edildi. Tahkikat sonucu Başî Kurşunlu Medresesi'nde bulunan kişinin redif firarisi Hüseyin değil, Kurşunlu Medresesi'nden Tırnovalı Osman Efendi olduğu anlaşıldı. İfadesi alınan Osman Efendi ise Pehlivan Hoca'nın, hocası olduğunu ve suçu olmadığını belirtti.³³⁸

³³³ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 14.

³³⁴ İnal, 64; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 14-15.

³³⁵ BOA, İ. DH. 285/17944.

³³⁶ BOA, İ. MVL, 302/12324.

³³⁷ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 14.

³³⁸ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 11 ve 15.

İsyanla alakalı olarak Süleymaniye’de yakalanıp tutuklanan Sultan Mehmed Hocalarından İspirli Ali Efendi’nin talebesi Ahmed Efendi, Samancizade Medresesi’nden Tokatlı Ahmed Efendi’nin talebesi Kozanlıklı Hasan Efendi ve Hamidiye Medresesi’nden Hafız Hüseyin Efendi’nin talebesi İstanbullu Süleyman Efendi de sorgulandı. Sorguda Ahmed Efendi isyanla alakalı olarak şu beyanda bulunmuştur:

*“...Camiye gidip bir köşede kendi kendime oturup dersi mütalaa etmekte iken ve cemaatin bir takımları camide bulunduğu halde Akşehirli Hasan Efendi’nin talebelerinden birisi okuyacakları mahalde hocalarının minder ve tahtını yerine vaz’ ve hazır ederek ders okumaküzere hocalarının yerine vüruduna muntazır iken cami-i mezburda bulunan talebelerin bir takımları gidib hocanın minder ve tahtasını kaldırıp bizler daha okumayacağuz deyu gürültü kopardılar ve hocanın üzerine yürüyerek açık açık ifade eylediler ise utanmıyor musunuz nedir sizin yaptığınız deyu muma ileyh ifade eylediyse de bunlar kırk elli kadar talebe olub birisi de hocanın nush ve ifadesine iltifat etmediklerinden muma ileyh dahi camiden gidip Kara Halil Efendi ve Doyranlı Hoca medreselerinden cami-i mezbura getirdi onlar dahi ol vecihle nush ve ifade eylediler ise de yine kabul etmeyerek okumayuz deyu cevap verdiler muma ileyhima dahi bu talebeleri camide bırakıp kendileri gittiler medreselerine varmaksızın Vidinli Hoca camiye gelirken muma ileyhimaların medreselerine gittiklerini görüp bi’s-sual keyfiyeti beyan ve softaların taşra ve içeride önderlerini muma ileyh dahi gördüğünde muma ileyhimalarıalıb kendi medresesine götürdü o gürültü üzerine bendeniz de taşrada bir köşede durub böyle gördüm”.*³³⁹

Yaşananları ayrıntılı olarak anlatan Ahmed Efendi, olaya karışan kişilerle ilgili bilgi vermemiştir. Hocaların ayrılmasından sonra talebelerin orada toplandığını ve bu arada Baş Kurşunlu Medresesi hocalarından Nazif Efendi’nin kalabalığa nasihat etmiş, “evladlarım yapmayın ayıptır ve size yazıktır” demesine rağmen dinleyen olmamıştı. Ayrıca hadisenin ertesi gün de devam ettiğini, ders için Fatih Camiine gittiğinde derslerin yine tatil edildiğini ve talebelerin Bayezid tarafına giderek beş-altı yüz kişinin toplandığını belirtti. Adını vermediği bir Paşanın da bu sırada cami içinde hocalardan birisini ders yapması için gönderdiğini ancak

³³⁹BOA, İ. MVL, 302/12324.

talebelerin derse katılmadıklarını söyledi. Bu sırada kendisinin de Bayezid civarından Sultan Mehmed'e giderken yetmiş-seksen talebenin önünü keserek şunları söylediğini belirtti: *"Sultan Mehmed'de kimse yok sen de gitme varalım Bayezid'in ve Süleymaniye'nin tahtalarını kaldıralım"*. Onlara katıldığını, ne yapacakları ve olayın aslını merak ettiğini söyleyen Ahmed Efendi, Süleymaniye'ye doğru giderken Serasker Mehmed Ali Paşa'nın kendilerini tutuklattığını söyleyerek ifadesini tamamladı.³⁴⁰ İsyanın öncüleri ve sebebi hakkında bir bilgi vermemiştir.

İfadesi alınan Süleyman Efendi ise şunları dile getirmiştir:

"Çarşamba günü Bayezid'de Tilavet dersi için refikamız talebeler ile ders-i mezkure için hocalarımızın minder ve tahtalarını yerlerine vaz' ve hazır ederek vürudlarına muntazır iken cami-i mezburda bilmediğimiz talebelerin bazıları gelüb ders okunmayacak deyu tahtamızı kaldırdı vesair hocaların tahtalarını kaldırdılar hocalarımız dahi cami-i mezbure-yi mahsusada ikamet eylediklerinden gidip ifade ettik muma ileyh verdiği varın siz medreseye gidin bakalım o talebelerin muradları ne imiş bu ifade üzerine biz de medresemize gittik akşam olub hoca-yı muma ileyh vürudunda sual ettim bu gün niçin ders yok bir takım arsızlar türlü haltlar etmişler yarın siz Bayezid'e gidin ders vardır deyu hocamız ifade eyledi ale's-sabah biz de kitabımızı alıp yine Bayezid'e geldik hocamızın tahta ve minderini sabıkı üzere yerine vaz' etmekte iken yine bir takım talebeler gelub okunmayacak deyu tahtayı ellerimizden aldılar".³⁴¹

Ders okunmayacak diyen talebelerin kimler olduğu sorusuna ise kimler olduğunu bilmediğini ancak Sultan Mehmed talebeleri olduklarını işittiğini söyledi. Hocanın da ders okunmayacak sözleri üzerine kitaplarını alıp camiden çıktığını ilave etti. Bu durum üzerine ne yaptığı sorulunca da, medreseye gitmek için Bayezid'den Basmahaneye doğru gittiğini, bu arada arkadan gelen bir grup talebeye nereye gittiklerini sorduğunu ve Süleymaniye'ye cevabını aldığını söyledi. O grubun arkasından yollarına devam ederken Serasker Paşa'nın grupla beraber onu ve arkadaşını da alıp Bab-ı Seraskerîye getirdiğini belirtti.³⁴² Bu talebe de isyanın sebep ve öncüleri hakkında bilgi vermemiştir.

³⁴⁰ BOA, İ.MVL, 302/12324, lef 1.

³⁴¹ BOA, 1. MVL, 302/12324.

³⁴² BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 2.

Sorgulanan talebelerden Kozanlıklı Hasan Efendi'nin ifadesi ise şu şekildedir:

“Çarşamba günü medreseden kitabımı alıp ders okumak için camiye giderken bazı talebeler gördüm bendenize dediler ki bu gün ders yoktur okunmayacak niçin okunmayacak deyu sual edince sebep ne olduğunu görür anlarsın dediler fi'l-hakika camiye varınca havlular ve şadırvan altları bütün bütün talebe ile dolu bu ne haldir deyu sual edince birazları dediler ki barışık mı olmuş ne olmuş onun için okumayacakları sabah namazında yobazlar tahtaları kaldırdılar Bayezid'in tahtalarını kaldırmak için oraya doğru gittiler deyu herkese söylediler”³⁴³

Bu durum üzerine ne yaptığı sorulunca da cevap olarak şu ifadede bulunmuştur:

“Bendenizde hiçbir şey yapmayıp hemen oradan doğru medreseye gidip hocaya ifade ettim bu gün ders yok niçin ders yok deyu hoca sual edince ne bileyim barışık mı ne diyorlar bunun için softalar gürültü edip tahtaları kaldırıyorlarmış”³⁴⁴

Hocanın cevabının ne olduğu sorulunca da: *“Hoca söyledi ki sen medreseden çıkma onların başına gelecek vardır bakalım”* dediğini söylemiş ve ilave etmiştir:

“hocanın ifade-i vakiasına nazaran medrese-yi mezkurede ikametle ale's-sabah Perşembe günü olunca...füruht olunacak bir cild Mushaf-ı şerifi olmağla fûruhtu zımnında sahaf çarşısına göndermesini ifade ve talebelerin şu gürültüleri olmak münasebetiyle bulundukları mahallere varıp uğramaksızın bir hafı mahalleden girip sahaf çarşısında Hasan Efendi marifetiyle Mushaf-ı şerifi fûruht ile parasını getirde harçlık edelim dedikde tarifi üzere hafı yol olarak Süleymaniye'ye doğru yalnızca giderken asker-i nizamiye-yi şahaneden üç nefer bendenizi derdest ederek götürmekte olmalarına nazaran ben de neye götürüyorsunuz ne yapacaksınız hocaların yanına varid olunca görürsün diyerek bendenizi ol vakt Bab-ı Seraskeriye götürdüler muahheren biraz talebeler ile meclise götürüp sual buyurduklarında yine bu vechle ifade eyledim”³⁴⁵

Bu üç sanık da kendilerinin tesadüfen orada bulunduklarını ifade etmişlerdir. İsyanın sebebi ve neden olay mahallinde bulundukları ile ilgili bilgiler vermeseler de

³⁴³BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁴⁴BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁴⁵BOA, İ. MVL, 302/12324, 1ef 2.

hadisenin gerçekleştiği mekânlar ve talebeler ile hocaların tavırlarıyla ilgili önemli bilgiler vermişlerdir.

Süleymaniye’de yakalanıp sorguları yapılan üç talebeye, o gün topluluk içinde bulunmaları ve medresede kefilleri olmamaları sebebiyle memleketlerine sürülmelerine karar verildi. İstanbullu Süleyman Efendi’nin kefililiyle bırakılması bildirildi. Tırnovalı Osman da iki yıllığına Vidin’e sürüldü.³⁴⁶ Tevkif edilen talebelere şayet bu kadar savaş taraftarlarıysalar cepheye gitmeleri istendi. Onlar ise, görevlerinin savaşmak değil dua etmek olduğunu ve savaşın kutsal bir savaş olduğu için meleklerin yardım edeceği cevabını verdiler.³⁴⁷ Yakalanan bazı talebelerin tahliyesine bazılarının da günlük birer kuruş ve ikişer yüz dirhem ekmek istihkakıyla³⁴⁸ 25 Aralık 1853 tarihinde Seraskerlikte toplanan meclis tarafından Girit’e sürülmelerine karar verildi.³⁴⁹ Sürgüne gidenlerin 40’ı Kandiye, 23’ü Hanya ve 16’sı Resmo kalelerine teslim edildi ve kalebend olarak yerleştirildi. Bunların Girit’e ulaştığı Girit Valisi tarafından Serasker Mehmed Ali Paşa’ya bildirildi.³⁵⁰

Talebelerin sürgün edilmesi Takvim-i Vekâyi’de şu şekilde ilan edildi:

“Meclis-i Umumi’de verilen kararı ahiri, talebe-i ulum zeyinde bulunan bir takım sebük mağzan, anlamazdan evvel Bab-ı Seraskerî civarında bir heyet-i ictimaiyede olarak gezub bazı tefevvühata dahi ictisar eylemiş olmalarıyla cümlesi derdest edilerek Bab-ı Seraskerî derununa alınub orada münakid olan Meclis-i Meşverette vükela ve sudur ve bilumum hocalarhazır oldukları halde takım takım celb ile istintakları bilicra tedibat-ı lazımelerine bakılması ve medaris-i mevcudenin dahi yoklamaları icra olunması hususlarına müttefikan karar verilmiş ve tensibi Meşihatpenahi veçhile kendulerinin li-ecli’t-tedib Girid ceziyesine nefy-i tağribleri hakkında bi’l-istizan şeref sudur buyurulan irade-i seniyye-i cenab-ı cihanbani mucibince icabı ifa edilmiştir.”³⁵¹

³⁴⁶ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 15.

³⁴⁷ Slade, 180.

³⁴⁸ BOA, İ. DH, 285/17944, 1; Aynı tarihli başka bir belgede de ikişer yüz dirhemın üzeri çizilerek üç yüz dirhem yazılmıştır (BOA, A. AMD., 1265/39), Takvim-i Vekâyi’de ise “beherine yevmiye yarımşar kıyye nan-ı aziz ile kırkar para katık baha i’tası” şeklinde değinilmiştir. (Takvim-i Vekâyi, “Vukuat-ı Resmiye”, Sayı: 499, (04.05.1270/ 02.02.1854).

³⁴⁹ BOA, İ. DH, 285/17944, 1; BOA, İ. MVL, 302/12324,15; Takvim-i Vekâyi, “Vukuat-ı Resmiye”, Sayı: 499, (04.05.1270/02.02.1854); Salih Hayri, 56; Slade, 180.

³⁵⁰ BOA, İ. DH, 287/18074; BOA, A. AMD, 1266/3. Girit’e sürgün edilenlerin isim listesi için BOA, A. MKT. NZD, 105/62.

³⁵¹ Takvim-i Vekâyi, “Vukuat-ı Resmiye”, Sayı: 499, 04.05.1270 (02.02.1854).

Sürgündeki talebeler İstanbul'daki arkadaşlarına gönderdikleri mektuplarda hem odalarında kalan eşyalarını korumalarını hem de dersleri yasak ettiklerini bildirip onların da derslere devam etmemeleri gerektiğini yazdılar.³⁵² Bu mektuplar, Serasker Mehmed Ali Paşa aracılığıyla Meclis-i Vâlâ'ya ulaştırıldı.³⁵³ Mektup gönderilenlerden Molla Mustafa'nın ifadesi alındı. Mehmed Efendi'nin gönderdiği mektupta dersleri yasak ettiklerini ve onların da okumamaları gerektiğini yazdığına değinilerek bunun sebebinin ne olduğu ve bunu gitmeden önce de dile getirip getirmediği soruldu. Ayrıca Mehmed Efendi'nin selam gönderdiği kişilerin nasıl kimseler olduğu ve bunların ders yasağı konusunda bir bilgilerinin olup olmadıkları da soruldu. Mehmed Efendi'nin odasındaki eşyalarının korunmasını yazdığı ve bir de bıçaktan bahsettiği hatırlatılarak bu bıçağı ne yaptığını açıklaması istendi. Molla Mustafa da cevap olarak şunları ifade etti:

*“Mehmed Efendi benim bildiğim gibi ise böyle şeyler yazmaz ve medrese ahalisinin cümlesi dahi kendisinden memul etmeyip hakkında hüsn-ü şehadet ederler bi'l-farz yazsa bile onun öyle yazmasından ders okumadan kim vazgeçer biz gece gündüz dersimiz ile meşgulüz ve kendisi buradan gittiği vakitte buna dair ne bir şey söyledi ve ne de gittikten sonra bir güne iş'arı vuku' buldu ve bu selam yazdığı kimesnelerin cümlesi uslu akıllı ve ehl-i ırz ve müntehi adamlardır ve bu yasak maddesini bir kimse ile müzakere eylediğini işitmedim fakat Mahmud Paşa'dan mezun olup şimdi münfada bulunan Molla Yusuf ile bir hocadan ders okudukları cihetle konuşup görüşüyorlar idi ve yazdığı bıçakdan hiç haberim yoktur olsa bile böyle bıçak vesair alat-ı esliha cümlesinde vardır”*³⁵⁴

Molla Mustafa'ya uygunsuz cemiyetlerde bulunan kimseler varsa bu kişileri açıklaması karşılığında bunun ona mükafat olacağı söylendi. Selam gönderilen adamları ehl-i ırz olarak tanımladığı ancak bu kişilerin kötü oldukları ortaya çıkarsa onun da mesul tutulacağı bildirildi. Bunun üzerine Molla Mustafa şu karşılığı vermiştir:

“Gerek Mehmed Efendi'yi gerek selam yazdığı adamları ben ehl-i ırz ve kendi hallerinde bilip haklarında hüsn-i şehadet ediyorum eğer bunların bir fenalıkları tebeyyün eder ise bundan dolayı gelecek her bir mücazata razıyım fakat

³⁵² BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 7 ve lef 11.

³⁵³ BOA, İ. DH, 287/18074, 7.

³⁵⁴ BOA, İ. MVL, 302/12324.

bu müezzın Yusuf'un nasıl adam olduğunu bilmem eğer bir iyi kimse olmuş olsaydı hocası dersten kovmaz idi ve şu cemiyette bais-i fesad olan kimesneler olduğunu bilmiş olaydım değil Mehmed Efendi babam dahi olsa doğrusunu söyler idim”³⁵⁵

Molla Mustafa'nın ifadesinden bir ipucu bulunamamış ve kefile bağlanıp serbest bırakılmıştır. Ancak sürgündeki talebelerin mektup göndermeleri yasaklanmış ve bu durum Girit Valisi'ne bildirilmiştir.³⁵⁶

1.2.3. İsyanın Sonuçları

1.2.3.1. İsyan Sonrası Alınan Tedbirler

İsyancı talebelerin sürülmesiyle beraber başkentte düzen yeniden sağlandı. Talebelerin “... Cumartesi günü kemâ-kân derslere mübâşeret ve müdâvemet eylemeleri taraf-ı Meşîhat-penahiden tenbîh olunubbu tenbîhe muhâlefet ve dersi okumaya muhâlefet eden olur isecevâmi'i şerîfe havalilerinde zabıtân ve neferât-ı askeriyye ve zabtiye bulunacağından hocaefendiler tarafından onlara haber verilerek ahz ve girift ettirilmesi...”³⁵⁷ istendi. Böylece yaşanan bu hadiseden sonra güvenlik tedbirleri artırılarak talebelerin hareketleri gözlem altına alındı.

Medreselerde derslere yeniden başlanmasına rağmen hadisenin çıktığı yer olan Fatih Camii medresesinde bir grup talebe, suçlu olarak yakalananların kendilerine teslimini isteyip derslerin yapılmasını engellediler.³⁵⁸ Bunun üzerine durumun Bâb-ı Âli'de toplanacak bir mecliste değerlendirilmesine karar verildi. Şeyhülislamlıktan da acilen Fatih Medresesi'nde derslere başlanması için fetva verilmesi ve bu fetvaya uymayanların tutuklanması istendi. Ayrıca “...medâris-i mevcûdede bulunan talebe tahrîr ve kefâlet-i müteselsile maddesi dahiicra olunup içlerinde mezinne-i sui olanlarbundan sonra suret-i def' ve te'dîblerine bakılması ve bu makuleler hakkında hiçbir taraftan tesâhib olunmayarak icra-yı te'dîbleri mukarrer olduğu...”³⁵⁹ bildirilmiştir. Böylece medresede yoklamanın yapıp, kefalet durumuna dikkat edilmesine vurgu yapıldı.

³⁵⁵BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁵⁶BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 17 ve 18.

³⁵⁷BOA, İ. DH. 285/17944.

³⁵⁸“...Cumartesi günü derslere başlanmak mukarrer olduğu halde ekser cevami'i şerîfde başlanıp fakat Fatih Cami'i şerîfinde mübâşeret olunmak üzere iken talebeden ba'zı eşhâs men'i ders ile eşhâs-ı müttehimenin kendilerine teslimine talik eylemiş oldukları ihbar olunmağla...”(BOA, İ. DH. 285/17944; BOA, A. AMD, 1265/39).

³⁵⁹BOA, İ. DH. 285/17944.

İstanbul'da baş gösteren talebe isyanının taşrada da görülmemesi için çeşitli önlemler alındı.³⁶⁰ Talebeler tarafından yanlış anlaşılan bu meselede gerçeklerin öne serilmesi ve muhalefet edenlerin tutuklanması için bir varaka-ı mahsusa bastırılıp ilgili yerlere gönderildi. Yine taşrada da bu konu ile ilgili yalan haberlerin çıkması üzerine varakanın birer sureti sancak ve kazalar kaymakam ve müdürlerine gönderildi.³⁶¹ İstanbul'da çıkan bu isyanın, basit bir olay olmadığı ve taşraya da sirayet edebilecek kadar geniş ve hükümeti zorlayan bir durum olduğu görülmektedir.

İstanbul'da çıkan bu talebe isyanının ardından medreselere çeki düzen verilmesi için yedi yıldır yapılmayan medrese talebelerinin yoklamalarının yapılmasına karar verildi.³⁶² Talebelerin sayımı ve *kefalet-i müteselsile* altına alınması için bir ferman çıkarıldı. Böylece medreselerdeki müderrisler, dersiâm ve talebelerin, hocalık gibi memuriyetlerde bulunanların isimlerinin bir deftere kaydedilmesi istendi. Özellikle kefalet konusu üzerinde duruldu. Kefil olacak kişilere, bu konuda iyi düşünüp karar vermeleri, talebenin bir kabahati görülürse kefilinin sorumlu tutulacağı ve cezalandırılacağı da bildirildi. Ayrıca dürüst ve okuma arzusu olanlara kefil olmaları hatırlatıldı. Kefil olacaklar ise teminat olarak şu ifade de bulundular:

*“kefalet edeceğimiz adamların cümlesini ehl-i ırz ve edeb bilerek kefalet eder ve bir güne su-i hareketleri vuku' bulur ise hakkımızda olacak mücazata razıyız...”*³⁶³

Kayıt işleminden sonra da medrese talebelerinden, talebelikten başka işlerle uğraşmamalarına dair söz alındı.³⁶⁴

Talebelerin kayıt altına alınma işlemini yürütmek üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyonda Osman Beyefendi, eski İstanbul kadısı Ali Ratıb Beyefendi ve Filibeli Halil Efendi, Mirliya Veysi Paşa ve Zaptiye Meclis azasından Tevfik Bey ve Hüseyin Bey yer aldı. Komisyona verilen talimatnameye göre yoklama işine Fatih Cami Medresesinden başlanacak ve Şeyhülislamlıktan yeteri kadar danışmend ile zaptiyeden kolluk kuvveti alınacaktı. Talebeler tek tek yazılacak ve bu talebelere ders vekili, hoca, müderrisler veya akrabalarından biri kefil olacaktı. Kefil olanların

³⁶⁰ BOA, İ.DH, 287/18074.

³⁶¹ BOA, A. MKT. UM, 150/75.

³⁶² BOA, A. AMD, 1265/ 80.

³⁶³ BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁶⁴ BOA, İ. MVL, 302/12324, 9.

isimleri yazılacak ve kefil olmayanlar için eski uygulanan kurallar geçerli olacaktı. Bu yoklama esnasında isyan ile alakası olanlar tespit edilirse Seraskerliğe teslim edileceklerdi. Müderrisler, danışmend ve hocalar medreselerindeki güvenilir talebelere kefil olabileceklerdi. Bu anlamda talebeye ehl-i ırz ve edeb gözüyle bakılacağından bu esaslara uymayanlara kefil olunmayacaktı. Talebeler, çarşı ve pazarda silahla gezmeyecek, silahlarını odaları dışına çıkarmaktan men olunacaklardı. Taşraya gittiklerinde ise yanlarında götürmelerine izin verilecekti. Talebelerin 10-15 kişi birlikte gezmeleri sakıncalı bulunup silah taşıyanlar ve sarhoş gezenler ise talebe olarak kabul edilmeyip medreseden ihraç edileceklerdi. Bu durumun takibinden müderrisler ve bevvablar sorumlu olacaktı.³⁶⁵ İstanbul'daki talebelerin, onlara kefil olanların ve hocalarının isimlerinin kaydedildiği defter Meclis-i Vâlâ'ya gönderildi.³⁶⁶ Bu defterin şeyhülislamlıkta saklanılmasına karar verildi.³⁶⁷

Yapılan tahrir işlemine rağmen medreselerdeki düzensizlik devam etmekteydi. “...medâris-i ders vekîli bulunan hoca efendilerin suret-ievâhirlerine ve talebe-i ulûmun dahi ne vecihle hareket edeceklerine ve bunlardan bir gûne fezâhat-fîliye ve lisaniyede bulunanların hakkında terettüb edecek muhaberât-ı münasebeye dâ'ir şimdiye bir gûne usûl ve nizâm te'sis ve ittihâz kılınmamış olduğundan ekser medârisde niza' ve tekevvün ve tahaddüs eylemekde olduğuna mebnî şu uygunsuzlukların önü kestirilmek..” amacıyla Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi, talebelere ve müderrislere uymaları gereken hususlar ile ilgili yazılı talimatlar vererek, suç işleyenlere yeni çıkarılan Ceza Kanunnamesi'ne göre muamele yapılacağı bildirilmiştir.³⁶⁸ Böylece medreselerde asayiş sağlanmaya çalışılmıştır.

21 Aralık 1853'te gerçekleşen bu talebe isyanı Salih Hayri'nin Hayrabad adlı eserindedile getirilmiştir.³⁶⁹ Salih Hayri, üç yüz kadar talebelerin Fatih'te toplanıp

³⁶⁵ BOA, İ. MVL, 293/11821.

³⁶⁶ BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁶⁷ BOA, İ. MVL, 302/12324.

³⁶⁸ BOA, İ. DH. 366/24230.

³⁶⁹ “Giremez arsa-i heycâya kalem/ Bahs-i gavgaya gelince ebkem/ Toplanıp Fatih'e birkaç talebe / Diyerek sulh olacak ne sebebe / Dersiâmlardan idip istifsâr / Bildiğin etmeyip anlar izhar / Sözü ayağa düşürdü ulemâ / Bir iki gün uzadı bu dava / Ekseri serseri cahil haylaz / İlmden behresi yok bazı yobaz / Çıkmayıp ehl-i haya medreseden / Kendinî bilmeyen ortada gezen/Topu üç yüzden ibaret tâlib / Oldular pek çoğu hayfa zahib / Çekilip bir iki tabur asker / Kaçtılar korkularından ekser / Bab-ı Âli'ye birikti ferda / Akli ermez bir iki yüz molla / Sordu keyfiyeti Şeyhülislam / Doğruca etmediler arz-ı meram / İçlerinden dedi birkaç ahmak/ Bize lazım değil artık okumak / Bir iki zatı fakat istemeyiz / Ba'dezin kimseye bir şey demeyiz / Habbeyi kubbe yapıp bazı kesân / Suhtegânın

devletin Rusya ile barış yapacağını düşünerek ayaklandığına değindiği bu manzumede Hoca Nasuh ve Hamdi Dağıstanî'ye azmettici olarak değinmiştir.³⁷⁰

Ulemânın tahrikiyle toplanan medrese talebeleri sulh kararına karşı bir-iki gün gösteriler yapmış, ancak asker tarafından dağıtılmışlardı. Salih Hayri, bu eserinde isyana kalkışan talebe sayısını üç yüz olarak vermiştir. Ancak belgelerde bu sayı, "...biz dahi oradan yalnızca Bayezid'e gelip cami'ye girip beş yüz kadar talebe cami'nin taşra ve içerisinde..." ifadesinden de anlaşılacağı gibi yaklaşık beş yüz olarak geçmektedir.³⁷¹ Fransız tarihçi Ubucini³⁷² ise bu sayıyı bin beş yüz-iki bin olarak vermiştir.³⁷³

Bu nümayişlerden sonra Şehzadebaşı'nda duvarlara sulhun aleyhinde yazılar asıldı. "Vükela kendi rahatı için barış istiyor" denildi. Aslında bu arada Rusya da sulhü reddetmişti. Kaptan-ı Derya Mahmud Paşa da, Sinop baskınının müsebbibi olarak azledilip Bolu'ya sürüldü. Yerine Rıza Paşa getirildi.³⁷⁴

Her şey yoluna girince İngiliz sefiri Lord Stratford, karaya çıktı. Hiddetle saraya gitti. Zabıt ve rabıttaki kayıtsızlıktan şikâyet etti. Sefarethanesinde müsterih bir şekilde vakit geçirebileceğine dair kendisine teminat verildi. Gizli polis reisi aranıldı ancak bulunamadı. İşin bütün mesuliyeti Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa'ya atfedildi. Hayreddin Paşa, bu olayın ilk kurbanı oldu. Azlinden sonra ailesini alıp İngiliz sefaretine gitti. Sefirin kahrından uğradığı hali gösterecek bir nümayiş yaptı. Stratford'un şikayeti üzerine sürgün edildi. Ancak daha sonra Sultan Abdülmecid, Hayreddin Paşa'yı affedip bir mutasarrıflığa atadı.³⁷⁵

revişi dindi yaman / Herkese verdi biraz endişe / Düştü bazı vükela teşvişe / Süferaya dahi dehşet verdi / Kimisi kendini beklettirdi / Çekilip bazısı kâşanesine / Meteris yapmış idi hanesine / Gitti Serasker-i sahib-savlet / Dağıtılmıştı biraz cemiyet / Hacerler cem olunup akşamı / Toplayıp suhteleri encamı / Birazı tard olundu Girid'e / Müsterih oldu kalanlar geride / Dersiâmdan birisi Hoca Nasuh / Olarak mes'ul-i fi'l-i makruh / Eyleyip yani eracif irâd / Vükela hakkında bazı isnad / Birisi Hamdi-i Dağıstanî / O da gammazlık edip nihani / Bunları celb ile bil-istintak / Biri fassal biri ehl-i nifak / Nefy ü te'dibleri bit-tensib / Oldu emsali uyuzdan terhib"(Salih Hayri, 55-56).

³⁷⁰Salih Hayri, 56.

³⁷¹BOA, İ. MVL, 302/12324, 1.

³⁷²Jean Henri Abdolonyme Ubucini, 1818 Fransa doğumludur. 1846'da İtalya'ya oradan da Yunanistan üzerinden İstanbul'a gitmiştir (1847). İstanbul'daki bu ilk kalışı üç yılı buldu. 1855'te bir defa daha İstanbul'a geldi. İstanbul'da çevre edinen Ubucini, Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa ve Ahmed Vefik Paşa bgibi dönemin önde gelen devlet adamlarıyla irtibat kurdu. Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri ve özellikle Tanzimat ile beraber hızlanan yenilik hareketlerini yakından takip etti (Zeki Arıkan, "Ubucini", *DİA Yayınları*, İstanbul, 2012, 42, 32).

³⁷³F. H. A. Ubucini, *1855'de Türkiye*, (Çev. Ayda Düz), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1977, II, 28.

³⁷⁴Salih Hayri, 57.

³⁷⁵İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 130.

Talebe isyanı yatıştırılıp ortalık sakinleştikten sonra Damad Mehmed Ali Paşa, 30 Ocak 1854'te Seraskerlikten azledildi ve yerine Rıza Paşa atandı.³⁷⁶ Bu azlinin sebebi talebe isyanını teşvik etmesidir.³⁷⁷ Talebe isyanı sebebiyle birbirini yıpratın Mustafa Reşid Paşa ve Damad Mehmed Ali Paşa'nın ikisi de bu olaylar sebebiyle zarar gördü. Makamını korumuş olsa da Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı seçkinleri arasından tecrit edilerek eski gücünü kaybetti ve dış temsilcilikler nezdinde de itibarını yitirdi. Damad Mehmed Ali Paşa ve ekibi Saray Grubunun da gücü azaldı.³⁷⁸

Şeyhülislam Arif Hikmet Bey de bu isyandan sonra makamında duramadı. Mustafa Reşid Paşa'nın teveccühünü kazanan Arif Hikmet Bey'insavaş hususunda her iki tarafı idare edici tavrı Reşid Paşa'yı rahatsız etmişti. Bu durum Şeyhülislamın sonunu hazırladı.³⁷⁹ 21 Mart 1854 yılında azledildi ve yerine Reşid Paşa'nın takdirini kazanan Meşrepzade Arif Efendi atandı.³⁸⁰

Bu dönemde İstanbul'da bulunan Ubucini, talebelerin isyanını değerlendirirken başka ülkelerdeki öğrenci muhalefatinin devrimci, Türkiye'dekinin ise muhafazakar olduğunu belirtmektedir. Yine ona göre, medreseler reformlara muhaliftirler ancak fiilen karşı çıkmaya cesaret edememektedirler. Ubucini, 1853'teki isyan hareketinin başarısızlığa uğramasının talebelerin cesaretini kırdığına da değinmektedir.³⁸¹ Ancak Sultan Abdülaziz döneminde talebelerin tekrar isyan etmesi bu fikri çürütmektedir.

1.2.3.2. İsyanın Çıkmasında Öncü Olan Kişiler İle İlgili Yapılan Çalışmalar

1.2.3.2.1. Hoca Nasuh

Talebe isyanına öncülük eden kişi veya kişiler ile ilgili farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bunlardan Salih Hayri'nin eserinde değindiği, Hoca Nasuh ve Hamdi Dağıstanî'dir. Hoca Nasuh'un, isyanda etkili olduğu *"...vakt ve hal üzerine vazifesinden haric ba'zı tefevvühât-ı nâ-becâye ve fesâd-amîz sözlere tasaddi' eylediği talebe cemiyetinin mü'ellif ve musannifi olduğu vuku' bulan istintakında*

³⁷⁶ BOA, HAT, 1647/6; *Takvim-i Vekâyi*, "Vukuat-ı Resmiye", Sayı: 499 (02.02.1854/04.05.1270); *Ceride-i Havadis*, "Havadis-i Dahiliye", nr. 670, 04. 05.1270 (02.02.1854/).

³⁷⁷ BOA, HSD,AFT, 9/4; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 135.

³⁷⁸ Manneh, "Ali ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)", 483.

³⁷⁹ Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, 24.

³⁸⁰ İrtım, *Abdölmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 130.

³⁸¹ Ubucini, II, 27.

*tebeyyün eylemesiyle...*³⁸² ortaya çıkmıştır. Hoca Nasuh ifadesinde, “...*ta'assub ve hamâkat ile geçen sene adımı lekeledim...*”³⁸³ sözleri ile suçunu itiraf etmiştir. İsyanında suçu sabit bulunan Hoca Nasuh için başka bir belgede şu ifadeler kullanılmıştır: “*Geçen sene vuku' bulan suhte meselesine re'is ve pişva olduğu cümlelerin malumu olan Hoca Nasuh Efendi...*”³⁸⁴

Hoca Nasuh Efendi ile Dağıstanlı Hamdi Efendi, “...*ikisi dahi orada tevkif ettirilmiş ve etraflıca istintakları derdest bulunmuş olub şu hallere göre talebe takımının türlü eracıf ile ihlal-i ezhanına bedhahan devlet-i 'âliyye tarafından bezl-i mesa'i olunmakta olduğundan...*”³⁸⁵ talebe isyanında davranışları sebebiyle suçu sabit bulunan Nasuh Hoca, “...*vataniolan Uşak havalisine...*” sürgün edilmiş ve “...*istediği halde familyasını dahi celb itmek ve ma'aşı mu'ayyini mahal-i mal sandığından havale ile kemâfi's-sâbık verilmek üzere anın oraya a'zâm idilmesi...*” ile “...*yol masrafının dahi merhameten Maliye Hazine-i Celilesi'nden tesviye edilmesine...*” karar verilmiştir.³⁸⁶

Dağıstanlı Hamdi Efendi de memleketi olan Manisa'ya sürgün edilmiş ve yol masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.³⁸⁷ Slade de, isim vermemekle beraber bu isyanı çıkaranların birkaç müderris ve talebeler olduğunu belirtmiştir.³⁸⁸

1.2.3.2.2. Ahmed Cevdet Paşa

Osmanlı Arşiv belgelerinde “*başı örtülüce mesmû'ât*”³⁸⁹ olarak tanımlanan talebe isyanının teşvikçisi olarak ismi bu olaya karışan bir diğer kişi de Ahmed Cevdet Paşa'dır. O dönemde Maarif Meclisi âzası olan Ahmed Cevdet Paşa, talebeleri tahrik etmekle itham edilmiştir.³⁹⁰ Talebe isyanının tertipleycileri ile ilgili tahkikat yapan Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa, oğlunun hocası olan Refik Bey'i Fatih Camiine gönderdi. Olayın nasıl başladığı, kimler tarafından düzenlendiği ve talebelerin amaçlarının ne olduğu ile ilgili bilgi almaya çalışan Refik Bey,

³⁸² BOA, A. MKT. UM. 176/98; BEO.AYN. d. nr.778, 111.

³⁸³ BOA. İ.MMS. 3/118

³⁸⁴ BOA, İ.MMS. 3/112; BOA, İ. MMS. 3/118.

³⁸⁵ BOA. İ. MMS. 3/112; BOA, İ. MMS. 3/118.

³⁸⁶ BOA. A.MKT. UM. 176/98; BOA, İ. MMS. 3 /118; BEOAYN. d. nr. 724/86.

³⁸⁷ BOA, A. MKT. UM, 176/98; BOA, İ.MMS. 3/118; BEOAYN. d. nr. 778/111.

³⁸⁸ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, (Çev. ve Haz. Candan Badem), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, 180.

³⁸⁹ “...*Meclis-i Vâlâ'ya lede'l- husus iş'ârları talebe-yi tecemmu' beyinde geçen ba'zı tefevvühât-ı vakı'anınbaşı örtülüce mesmû'âtından ibaret olub...*” (BOA, MVL, 273/48).

³⁹⁰ “..BOA, MVL, 273/48, (01.07.1270/30.03.1854).

isyancıların isimleri ve ikamet ettikleri yerler ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadı. Bunun yanı sıra talebelerin birçok kişi ve Cevdet Paşa hakkında yakışsız bazı sözler söylediklerini bildirdi. Talebelerden biri Refik Bey'e: "*Cevdet Efendi'nin adamı üç günden beri medreselere gelib bizi şu hale teşvik ve tergib ile bu desiseye uğrattı*" demiştir. Bu ifadeden sonra hızlı bir şekilde yayılan bu sözler Refik Bey tarafından gayri resmi olarak Zaptiye Müşiri aracılığıyla Hariciye Nazırı'na iletildi.³⁹¹ Bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa'nın suçlu olup olmadığının tahkiki gerekti.³⁹² 5 Ocak 1854'te Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa'ya yazılan tezkire ile Ahmed Cevdet Paşa'nın talebe isyanıyla ilgili ifadesinin alınması ve Meclis-i Vâlâ'ya sevk edilerek konunun hemen aydınlığa çıkarılması istendi.³⁹³ Böyle bir iddia ile kendini talebe isyanının içinde bulan Ahmed Cevdet Paşa, yazılı bir ifade ile kendisini savundu. İfadesinde "*yobaz ve erazil-i eşhas*" olarak nitelendirdiği, talebelikle alakaları olmayan bu kişilerle hiçbir münasebeti olmadığını belirterek, bunların kendiyile beraber onlara yüz vermeyen pek çok ulemâ aleyhinde konuştuklarını belirtti. Kendisinin "*erbab-ı ders ve ashab-ı ırz ve namus zevatdan*" talebeleri tanıdığını ve sadık bir kul olduğunu ilave ederek savunmasını şu sözleriyle tamamlamıştır:

"...Bu misillü şübühâtdan elhamdülillah ber'ıyyü'z-zımme olduğum bi'l-cümle erbâb-ı akl ve insaf indinde emr-i meczûm olduktan başka bu hal-i ihtilalin esası geçen sene kurulmuş bir madde olub ol vakt bunun basdırılması hususunda vuku' gelen sa'y ve gayret-i dâiyanem dahi pek çok zevât-ı kiramın şehadetleriyle isbât olunabilür ise de bu misillü umûr-ı siyasîde tedkik ve böyle hareketde kimin eli ve tahrikde kimin medhali olduğunu tahkik-i evliyâ-i umûr-ı devlet hazerâtının lâzıme-i zimmetleri olduktan başka mademki hakk-ı ubeydânemde böyle şübhelî bir söz söylenmiş fi-mâ-ba'd böyle bir sû-i zann altında bulunarak Dârü'l- Hilafede meks ve ikamet ne kullarına elverir ne de efendilerimize göre böyle sû-i zann altında bulunanların ibkası caiz olur binâen'aleyh hem maslahatın ucunu aramak ve hem de kullarını bu misillü töhmet ve leke şübhesinden kurtarmak üzere abd-ı dâilerinin

³⁹¹ BOA, MVL, 273/48, (11.07.1270/12.03.1854).

³⁹² BOA, A. MKT. NZD., 107/106, (09.04.1270/09.01.1854).

³⁹³ "...Meclis- i Maarif azasından Ahmed Cevdet Efendi'nin geçende vuku' bulan keyfiyetten dolayı ba'zı ifade ve istid'ayı havi olan tezkeresi Meclis-i Vâlâ'ya lede'l-ita me'al-i tezkireye nazaran bu babda olan ma'lûmât ve ifadât-ı ne vecihle ise icabına bakılmak üzere ketm olunmayarak hakikat-ı hal ve keyfiyetin serien iş'arı hususu..." (BOA, A. MKT. NZD, 107/2).

şâkirdanımdan olub da bu misillü tahrikâta sa'y eden efendi kim imiş ve ne suretle tahrik edermiş ve ne der imiş buralarını tahkik ile hakikat-ı hâlin meydana çıkarılmasını niyaz ve istirhâm ile bile bu bâbda her suretle muhakemeye hazır ve her dürlü mecâzâta razı olduğumun arz ve ifadesine mecbur olduğum muhât-ı ilm-i âlem ârâ'-i âsafâneleri buyuruldukda ol babda ve kâffe-i hususâtta emr ü ferman hazret-i veliyyü 'l-emr ve 'l-ihsânındır”³⁹⁴

Talebe isyanı ile alakası olmadığı üzere ifade veren Ahmed Cevdet Paşa, aynı zamanda meselenin çözülmesi için Mustafa Reşid Paşa tarafından hocalarla görüşmek için görevlendirilmiştir. Yani, sanık olduğu bir olayda hakim konumuna geçmiştir. Bu olay ile ilgili olarak hocaların ileri gelenleriyle görüşmüş ve bir daha böyle hareketler olmayacağına dair onlardan söz almıştır.³⁹⁵ Fatma Aliye, böylece dedikoduların arkasının kesildiğini ve babasının bu hizmetinden Mustafa Reşid Paşa'nın çok memnun kaldığını ifade eder.³⁹⁶ Bu olayla ilgili dikkate değer bir husus da, bir iftira neticesinde dahi olsa böylesine önemli bir konuda Cevdet Paşa'nın talebe isyanının azmettiricisi olarak ifadesinin alınmasına, başta Cevdet Paşa'nın eserleri olmak üzere dönemin hiçbir kaynağında yer bulmamasıdır.

1.2.3.2.3. Mehmed Ali Paşa

Talebe isyanının öncüsü olarak kaynaklarda öne çıkan kişi Mehmed Ali Paşa'dır. Sadarettten ayrılmasının intikamını almak ve Reşid Paşa'yı halkın gözünden düşürmek için el altından medrese talebelerini onun aleyhinde kışkırtmaktaydı.³⁹⁷ Bu durum şu ifadeleri ile arşiv belgesine yansımıştır: “...sadarettten infisalinden münhal olan Mehmed Ali Paşa Menşikov'un kat'a münasebet ile 'avdetinden sonra vesait-i siyasiye ile tarik-i itilafa vusul... harb lehinde ve Reşid Paşa aleyhinde tahrikâta başlamıştır. Talebe-yi 'ulûm da bu tahrikâta kapılarak...”³⁹⁸

³⁹⁴ BOA, MVL, 273/48, (01.07.1270/ 30.03.1854).

³⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, 66. Ahmed Cevdet Paşa, Hoca Yahya Efendi ile Şeyhülislam Arif Efendi ve Fetva Emini Refik Efendi'yi de yanına alarak dersiâm hoca efendilerin ileri gelenleri ile görüşmüştür. Hocalarla bir daha yolsuz hareketlere meydan verilmeyeceğine dair bir mazbata yapılmış ve saraya takdim edilmiştir.

³⁹⁶ F. Aliye, 95. Fatma Aliye, bu dedikoduların neden çıktığından ve babasının bu mesele ile ilgili ifade vermesinden bahsetmemiştir.

³⁹⁷ BOA, HSD. AFT., 9/4; İlter Turan, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 29(1-4), 1969, 173-174; Cevdet Paşa, *Tezakir*, 1-12, 23; Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, 66; Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 135; İnal, 64; Ali Rıza-Mehmed Galib, 53-56; İrtem, *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 126-127.

³⁹⁸ BOA, HSD. AFT., 9/4.

Avrupa basınında da talebe isyanını Mehmed Ali Paşa'nın örgütlediğine dair ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler, İngiltere'de The Times, Morning Post, Globe, Fransa'da Journal des débats politiques et litteraires, Belçika ve Almanya'da çeşitli gazetelerde yer almıştır. The Times, bu konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “Bugün Serasker olan ve Menşikov’un misyonu döneminde sadaret koltuğunda oturan Mehmet Ali Paşa, savaş yanlısı partinin başında yer almaktadır. Doğru ya da yanlış, ulemâ ve sofular onun yanında yer almaktadırlar”. Bir başka haberde ise: “...Nazırlar savaş konusunda şu anda hemfikir değiller. Böyle bir hareket nazırları savaş ilanına zorlarsa barış biter. Özellikle Reşid Paşa biter ve Mehmet Ali Paşa, ilk sıradaki devlet adamı olur. Eğer bu halk hareketi, Rusya'ya savaş ilanı ile sonuçlanırsa barış politikası ve özellikle de Reşid Paşa'nın sonu olacaktır. Böylece Mehmet Ali Paşa iktidara oturacak ve en büyük nüfuza sahip olan devlet adamı haline gelecektir”. The Times gazetesindeki bu ifadeler ile Mehmet Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'yı saf dışı bırakıp tek adam olmak için talebeleri kışkırttığını görülmektedir.³⁹⁹ Slade'ye göre ise yabancı basın bu isyanı son derece abartılı bir şekilde yansıtmıştır.⁴⁰⁰

Mustafa Reşid Paşa'nın destekçisi olan İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning de talebe isyanının çıkmasından Mehmed Ali Paşa ve Şeyhülislamı sorumlu tutmuştur.⁴⁰¹ Mehmed Selahaddin de bu isyanı Mustafa Reşid Paşa'ya karşı Âli Paşa ve Mehmed Ali Paşa'nın beraber tertipleğini öne sürmüştür.⁴⁰² Müellifin bu fikrî, Âli Paşa'nın talebe isyanı ile ilgili Mehmed Ali Paşa aleyhinde konuşmamasından⁴⁰³ kaynaklanmış olabilir. Âli Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'yı, İzmir Valiliği'ne gönderilmesinde kendisine destek vermemesi ve valilikten azlinden sorumlu tutsa da onun aleyhinde böyle bir olaya kalkışması pek mümkün görülmemektedir.

Mehmed Ali Paşa'nın Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi⁴⁰⁴ ile ilgili iradedeki şu ifadeler de onun talebe isyanından sorumlu tutulduğunun göstergesidir:

³⁹⁹Sunay, *Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)*, 303-304.

⁴⁰⁰Slade, 180.

⁴⁰¹Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*, London: Longmans, Green and Co., 1888, II, 333.

⁴⁰²M. Salahaddin, 332.

⁴⁰³BOA, HSD. AFT. 9/4.

⁴⁰⁴Reşid Paşa, 23 Kasım 1854'te sadarete geçince seraskerlikten azledilen Mehmed Ali Paşa'nın “tatbik-i mühür” meselesinin üstüne gitti. Reşid Paşa'nın himayesindeki Cezayirlioğlu Mıgırdıç, Mehmed Ali Paşa'ya rüşvet verdiğini iddia ediyordu. Konu araştırılmak üzere Meclis-i

*“Sadr-ı esbak Mehmed Ali Paşa, hayli vakitten berû meslek-i gayr-ı müstakîme sulûk iderek emniyet-i âmmeyi selb idecek harekât-ı makdûhada bulunduğundan kendüsünün şer’an ve kanunen te’dibi lazım gelüb...”*⁴⁰⁵

Talebe isyanının öncüsü olarak görülen Mehmed Ali Paşa, aynı zamanda isyanı bastırmış olması da dikkate değerdir. Ali Fuad ve İnal, Mehmed Ali Paşa’nın tertiplediği bu fesadın içte ve dışta kötü sonuçlar vereceğini anlamasıyla mecburen harekete geçtiğini ve isyanı bastırdığını iddia etmişlerdir.⁴⁰⁶ Lord Stratford ise Mehmed Ali Paşa ile yandaşı Şeyhülislamın düzenledikleri bu tuzağa kendilerinin düştüğünü ve taraftarlarına karşı harekete geçip, olayı bastırmak zorunda kaldıklarını ileri sürmüştür.⁴⁰⁷

Mehmed Ali Paşa’nın talebe isyanı ile ilgisinin yanı sıra Sultan Abdülmecid’in bu konuya yaklaşımı da önemlidir. Sultan, Mehmed Ali Paşa’nın bu isyana karışıp karışmamasını büyütmeyp bunu şahsi çıkarları için kullanmıştır. Sultan Abdülmecid’in Mehmed Ali Paşa hakkındaki iddialara pek önem vermediği, paşanın azlinden yaklaşık yirmi gün sonra bir Hatt-ı Hümayun ile Mehmed Ali Paşa’nın oğlu Edhem Paşa’yı, kızı Refia Sultan ile evlendirmesinden de anlaşılmaktadır.⁴⁰⁸ Sultan, Mehmed Ali Paşa’nın talebe isyanıyla ilişkisini iç politikada bir denge unsuru olarak kullanmıştır. Sultan Abdülmecid ve Lord Stratford arasındaki farklı zamanlarda geçen diyaloglar bunu göstermektedir. Talebe isyanı esnasında, Lord Stratford bizzat Sultan’ın huzuruna çıkıp bu durumdan şikayetçi olduğunu şu sözleri ile ifade etti:

“...Bu bir fesaddır. Devlet-i Aliyye ise bir nazik halve mevki’de bulunuyor. Bunda ihmal etmeyip hemen bastırılmasında isticâl etmelidir.”

Sultan, buna karşılık olarak şu cevabı verdi:

Tanzimat’a havale edildi. Soruşturmanın ardından Mehmed Ali Paşa, Nisan 1855’te Kastamonu’ya sürüldü (Serap Sunay, “Damad Mehmed Ali Paşa”, *DİA Yayınları*, Ankara, 2019, Ek-2, 216).

⁴⁰⁵ BOA. İ.DH. 318/20611, (20.04.1855/02.08.1271); *Takvim-i Vekâyi*, “Vukû’ât-ı Resmiyye”, Sayı: 522, 22.04.1855/05.08.1271.

⁴⁰⁶ Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 15; İnal, 64.

⁴⁰⁷ Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford de Redcliffe*, 333.

⁴⁰⁸ “...Vak’â-yı mezkûre Mehmed Ali Paşa’nın eser-i tertibi olduğu anlaşılınca Seraskerlikten infisali vuk’u buldu. Fakat kendisi bu suretle müretteb-i fesad olmak üzere azl olunduğu halde aradan yirmi gün kadar müddet geçer geçmez Bâb-ı Âli’ye Hatt-ı Hümayun irsaliyle mahdumu Edhem Paşa’nın padişahın kızı Refia Sultan ile namzedlikleri ilan kılındı...” (BOA, HSD, AFT, 9/4); Ali Fuad, *Maruf Simalar*, 136.

*“...Ben bilirim. Bunun müellif ve mürettibi Mehmed Ali Paşa’dır. Anı terbiye edeceğim. Lakin şimdi vakti değildir...”*⁴⁰⁹

Sultan’ın bu ifadeleri talebe isyanının çıkışında Mehmed Ali Paşa’yı işaret etmektedir. Ancak Mehmed Ali Paşa’yı sürgüne gönderdikten on beş-yirmi gün sonra affetmiş ve Ağustos 1855 yılında dördüncü kez Kaptan-ı Deryalığa atamıştır. Bu duruma şiddetle karşı çıkan Lord Stratford ise Sultan’a, Mehmed Ali Paşa’nın isyanla alakasını yeniden hatırlatmıştır. Ancak Sultan Abdülmecid, bu kez Lord Stratford’a tepki göstermiş ve hamlesini boşa çıkarmıştır. Lord Stratford, Sultan’ın bu olay karşısındaki değişen tavrını şu sözlerle belirtmektedir: “Padişahı biraz değişmiş gördüm. Ona damadının (Mehmed Ali Paşa) komplosunu yani, 1853 yılının sonlarında, müttefik donanmalarının Boğaz’a geldiği dönemde meydana gelip, tahta karşı yapılmış olan medrese öğrencileri isyanını hatırlatıp, olayın gerçek nedenini bilip bilmediğini sordum. Sultan da bana bu söyledikleriniz nazırlarımın Mehmet Ali Paşa hakkındaki şikayetlerini dile getirmektir dedi”. Sultan Abdülmecid, Lord Stratford’u bu isyandan Mehmed Ali Paşa’yı sorumlu tutan Mustafa Reşid Paşa ve ekibi ile aynı tutumu gösterdiği için terslemişti. Çünkü Sultan, Lord Stratford ile beraber hareket eden Reşid Paşa’nın bu dönemdeki faaliyetlerinden memnun değildi.⁴¹⁰ Fakat Sultan Abdülmecid, 1858’de de kızı Refia Sultan’ın aşırı harcamalarına kızarak bu durumdan sorumlu tuttuğu Mehmed Ali Paşa’yı görevden aldığı zaman da şu sözleri söyleyerek bu durumu onu iktidardan uzaklaştırmak için kullanmıştır:

*“...Mukeddema softaları da ayaklandırıran sen değil misin? Sen din ve devletine ve padişahına hainsin emr-i zaman seni nefy eden yalnız Reşid Paşa değildi beherde beraber idim...”*⁴¹¹

Bu konuşmaların ertesi günü Kaptan-ı Deryalıktan azledilen Damad Ali Paşa, bu durumun üzerinden iki ay geçmeden tekrar Sultan Abdülmecid’in iradesiyle

⁴⁰⁹Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 54.

⁴¹⁰Sunay, *Damad Mehmed Ali Paşa’nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)*, 311. Ayrıca bu dönemde Lord Stratford’un da eski nüfuzu kalmamış, Fransız politikası ön plana çıkmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 55).

⁴¹¹BOA, HSD. AFT., 9/4.

beşinci kez bu göreve geri getirilmiştir.⁴¹² Ancak göreve geri dönmesindeki etken Adile Sultan'dır.⁴¹³

21 Aralık 1853'te gerçekleşen medreseli isyanından sonra isyana katılan gerek talebe ve müderris gerekse devlet adamı olsun bu teşebbüsünün karşılığında gerekli cezalara çarptırılmış ve medreselerde asayiş sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak talebe ve müderrislerin yine birtakım skıntılara sebep oldukları görülmektedir. "...ekser medârisde niza' tekevvün ve tahaddüs eylemekde olduğuna mebni şu uygunsuzlukların önü kestirmek ve gerek medrese ders vekilleri ve gerek talebe-i ulûma vezâir-i icabiyeleri..."nin bildirilmesi istenmektedir. Ayrıca "*ashâb-ı cürüm ve kabahat her kangı sınıfdan oluyor ise olsun ahkâm-ı kanuniyyeye tatbiken mücâzât görmesi lazım geleceği...*"⁴¹⁴ ifadesi ilesuç işleyen kim olursa olsun asla ayrımcılık yapılmamasına değinilmektedir. Ders vekilleri ve talebelerin kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁴¹⁵

Sultan Abdülmecid döneminde yaşanan talebe isyanının ardından medreselerin nizamı ve talebelerin itaat altına alınmaları için yapılan çalışmaların bir sonuç vermediği, Sultan Abdülaziz döneminde yeniden hükümete karşı bir isyan teşebbüsünde bulunulduğu görülecektir.

⁴¹² BOA, HAT, 1648/8; Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasîyye*, 18.

⁴¹³ "...mevlid alayı günü bi'l-cümle sultanlar ve kadın efendiler mükellef arabalarla alayı seyre çıkmışlar iken Adile Sultan tek atlı bir hizmet arabasına rakib ve köhne bir ferace ile labisi olduğu halde gelerek ve diğer sultanlar arasına karışmayarak bir köşede mahzunane durmakda olduğu Sultan Mecid'in nazar-ı dikkatine çarpmasıyla hemşire niçin böyle yapar? Beni tehkîr için mi yapar? Diye musahip ağalardan biri vasıtasıyla haber gönderib o da: "Paşam böyle gadabda iken ben hangi ihtişam götüreyim ?der. Ertesi gün Mehmed Ali Paşa Kaptanlık makamına i'ta olunur " (BOA. HSD. AFT., 9/4).

⁴¹⁴ BOA, İ. DH. 366/24230.

⁴¹⁵ BOA, MKT. NZD. 212/71.

2. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (10 Mayıs 1876)

Sultan Abdülmecid döneminde yaşanan medreseli isyanından yaklaşık yirmi üç yıl sonra medreselilerin tekrar isyan ettikleri görülmektedir. Bu isyan hareketinin; siyasi, ekonomik, dinî ve devlet içi iktidar çatışması kaynaklı çeşitli sebepleri mevcuttur.

2.1. İsyanın Sebepleri

2.1.1. Siyasî Sebepler

Paris Antlaşması ile Osmanlı Avrupası'nda kurulan dengenin 1870 tarihinden itibaren Rusya tarafından bozulmaya başlaması Balkanlardaki Hristiyan toplumlarına Osmanlı yönetiminden ayrılmak için faaliyetlerde bulunma cesaretini verdi. Bunda Panslavizm hareketi⁴¹⁶ ile yabancı devletlerin bu toplumları kışkırtmaları ve yardımda bulunmaları⁴¹⁷ önemli bir rol oynadı.⁴¹⁸ Balkanlarda birbiri ardınca patlak veren ve iç savaşı andıran isyanlar sıkça yaşanmaya başladı. Devletin toprak bütünlüğünü bozan söz konusu Sultan Abdülaziz dönemi isyanlar talebe isyanlarının temel dinamiklerindendir.

2.1.1.1. Balkanlarda Yaşanan İsyamların Medreseli İsyanına Etkisi

Bu dönemde Balkanlarda ilk isyan 1875'te Bosna Vilayeti'ne bağlı Hersek'te çıktı.⁴¹⁹ Nevesin Kazası Hristiyanlarından yüz altmış kişinin ağnam vergisinin

⁴¹⁶ Panslavizm, düşünce olarak 19.Yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Fransız İhtilali'nin getirdiği ulusçuluk akımı Slavlar üzerinde de etki yaptı ve Slavcılık düşüncesi; Rusya'nın dışında, Avusturya-Alman egemenliği altında yaşayan ve Slav kökünden gelen topluluklar arasında, bu egemenliğe karşı bir tepki olarak gelişti. Bu akım, başlangıçta felsefi ve edebi bir karakter taşımakta iken sonradan siyasî bir akım haline geldi. Panslavizm hareketi, Rusya'nın dışında başladıktan ve geliştikten sonra sonuçta onu da etkiledi. Ruslar, bu akımı bilim ve edebiyat alanlarından çıkartarak, siyasî bir doktrin haline getirdiler. Doktrinin hedefi otokratçılık, ulusçuluk ve ortodokslik oldu. Panslavistlere göre; Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları yıkılmalı, bunların yerine Rusya'nın egemenliği altında bir Slav devleti kurulmalıydı (Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, 363).

⁴¹⁷ “Bükreş cemiyet-i fesadiyesi tarafından İzorinka'da (Bosna vilayetinde) bulunan komiteye yakında yirmi beş sandık esliha ve mühimmat gönderilmek üzere bulunduğu ihtâr..” (BOA, İ. DH., 582/40536).

⁴¹⁸ Uçarol, 391.

⁴¹⁹ Hersek İsyanı, başlangıçta Maliye Nezareti'nin bölge aşarını iltizama vermesinden doğan sıkıntılardan kaynaklandı. Hristiyan çiftçiler mültezimlerin aşarı toplarken yaptıkları suiistimallerden

ağırlığından ve mültezimlerin kendilerine kötü davrandığından şikayetle Karadağ'a geçmesiyle isyan ateşlenmiştir.⁴²⁰ Karadağ Prensi Nikola'nın isyancıların geri dönmesi isteği Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilince,⁴²¹ Hersek'e dönen isyancılar Müslümanları öldürmeye başladılar. Sadrazam Esad Paşa, ilk olarak ayaklananları kuvvet yoluyla değil, nasihatçılar⁴²² aracılığı ile yola getirmek istedi.⁴²³ Ancak bu yol boş yere denenmişti.⁴²⁴ İsyan, Sırbistan ve Karadağlıların yardımlarıyla daha geniş bir alana yayılmıştı. Harekât için hazineye yeterli paranın bulunmaması da askerî müdahalede yavaş davranılmasına sebep olmuştur.⁴²⁵

Bâb-ı Âli'nin bölgeye asker göndermemesi sonucu Müslüman halk canlarını koruyabilmek ve mallarının yağma edilmesini önleyebilmek için kendinî savunmaya başladı. Bu aşamadan sonra sorunun mahalli karakteri bir anda unutuldu ve isyan bir Müslüman-Hristiyan kavgasına dönüştü.⁴²⁶

Hersek'te yaşananların İstanbul halkı üzerindeki etkisini Ahmed Saib şöyle açıklamaktadır: “...ahaliyi bu zamanda idare-yi aziziyeden nefret ettiren...en ziyade bunlara tesir eden ahvalin başlıcası Rumeli vilayetlerinin hali, Hersek'te vuku'a gelen isyan memlekette sahib-i idrak ve hamiiyet ne kadar zevat varsa cümlesini dehşet içinde bırakmakta idi. Çünkü bunlar Devlet-i 'Aliyye'nin zayı'at-ı mülkiyesi evvel emirde böyle isyanlarla başlayarak ba'de Ruslarla muharebeyi intac ederek neticede memalik-i mahrusa'nın bir parçası düşman eline geçce geldiğini bilirlerdi. Yunan ve Sırbie'nin istiklalleri meydanda idi. Bosna ve Hersek isyanlarının akıbetleri dahi bu neticeyi verebileceğini reviş-i ahval apaçık gösteriyordu.”⁴²⁷

zarar gördükleri yönünde şikayetlerde bulunuyorlardı (Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, III, 73-74; Armaoğlu, 485-486).

⁴²⁰ Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK Yayınları, Ankara, 2020, 123.

⁴²¹ Karadağ Prensi Nikola, İstanbul'daki Rus elçisinden bu kişilerin topraklarına dönmelerine izin verilmesi için Osmanlı hükümetine aracılık yapmasını istemiştir. Sadrazam Esad Paşa, Rusya'yı memnun etmek için bu isteği kabul etmiştir. Mülteciler Nevesin'e döndüklerinde birer kahraman gibi karşılanmış ve Osmanlı Devleti'nin af edici hareketi bir zaaf olarak görülmüştür (Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-yı Osmaniye, İstanbul, I, 1326, 62).

⁴²² Bosna valisi Derviş Paşa, Babiali'nin talimatı gereği asilere Saraybosna'dan Mirliya Hüseyin Paşa ile Kastan Efendi'yi göndermiştir (Mahmud Celaleddin Paşa, 44).

⁴²³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40, 147-148; Mahmud Celaleddin, 62; Karal, III, 75.

⁴²⁴ Karal, III, 75; Uçarol, 392.

⁴²⁵ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 2, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997, 75.

⁴²⁶ Karal, III, 76.

⁴²⁷ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 114.

Bu durumdan anlaşılacağı üzere kamuoyunda, daha önce Hersek isyanı benzer olaylar sonunda görülen toprak kayıplarının tekrar yaşanabileceği endişesi hâkimdi.

Hersek İsyanını fırsat bilen Bulgarlar da ayaklandı. Aslında bağımsızlık isteği ile her türlü tahrike açık olan Bulgarların, Hersek İsyanı sırasında ayaklanabilecekleri tahmin edilen bir durumdu. Ancak Mahmud Nedim Paşa hükümetinin tedbirlerde yetersiz kalması isyanın çok hızlı bir şekilde büyümesinde etkili oldu.⁴²⁸ Çünkü Nedim Paşa, Rus elçisi Cezal İgnatiyef'in⁴²⁹ tavsiyelerine uyarak Bulgaristan'daki asker sayısını arttırmamış, bölge ahalisini kendi başına bırakmıştı. İgnatiyef, Mahmud Nedim Paşa'ya Bulgaristan'da asker sayısını çoğaltırsa Rusya'nın kızgınlığını arttıracaklarını ve Bulgar halkın da korkunun etkisiyle isyanı daha da şiddetlendireceğini bildirmişti. Bu nedenle Sadrazam, bölgeye yeni asker göndermekte gevşek davranmıştır.⁴³⁰

27 Nisan 1876'da Otlukköy'de toplanan komiteciler, Filibe, Sofya, İhtıman gibi önemli merkezlerin yıkılıp yakılması, Müslümanların öldürülmesi ve mümkün olan yerlerde idarenin ele geçirilmesi gibi meseleler görüşüldükten sonra isyanın 13 Mayıs'ta başlamasına karar verdiler. Bu harekate katılmak üzere 700 kadar Bulgar köyünden söz alındı ve bütün zararların ihtilal komitesi tarafından tanzim edileceği de belirtildi. İsyân, belirlenen tarihten 11 gün önce başladı⁴³¹ ve birkaçgün içinde etrafa yayıldı. Sonuçta Müslümanlar ile Hristiyanlar birbirine girdi.⁴³² İsyân; Kızanlık, Filibe, İslamiye, Zağra, Çırpan ve Pazarcık taraflarına kadar genişledi. Bu

⁴²⁸М . Н . Тодорова Состав Правящей Элиты Османской Империи В Период Реформ (1826—1878), Академия Наук Сср Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1976, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1978, 153-162.

⁴²⁹Kont Nikolay Pavloviç İgnatiyef (1832-1908), hem asker hem diplomattır. Diplomatik alandaki başarıları nedeniyle 1861'de Rus hariciyesinin en önemli şubesi olan "Yakın-Şark Masası"nın başına getirildi. 1864'e kadar bu görevde kalan İgnatiyef, bu sıralarda Osmanlı ve Balkanlar ile meşgul oldu. Balkanlardaki Slavların Rusların nüfuzu altına alınmaları için çalıştı. Panslavizm hareketinin en önemli liderlerinden biri oldu. 1864'te İstanbul'a Rusya elçisi olarak atandı (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 75-76).

⁴³⁰Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi*, İstanbul ve Paris Hatıraları, Haz. Ali Birinci-Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015, 496.

⁴³¹Bunun sebebi, Niko Çorbacı adındaki bir çetecinin mahalli hükümete haber vermesi ve bunun üzerine Avretalan nahiye merkezinde bazı tutuklamaların başlamasıydı. Böylece çanlar çalınarak ihtilal ilan edildi. Nahiye müdürü Ali Efendi ve iki zaptiyenin şehid edilmesiyle başlayan isyan hareketi birkaç gün içinde etrafa yayıldı (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1703-1924)*, Doğu Yayınevi, İstanbul, 2011, 4, 348).

⁴³²Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Haz. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 1983, II, 205; Mahmud Celaledin, 82.

bölgelerden telgraflarla Bâb-ı Âli'ye “feryadnameler” gelerek asker gönderilmesi istendi.⁴³³ Bu arada Edirne Valisi Hurşit Paşa Zağra ve Kızanlık taraflarına giderek bazı eşkıyayı ele geçirdi, aynı şekilde Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa da harekete geçti. Ancak ikisi de azledildi. Bulgarlar, Müslüman köylerine saldırdı ve buna karşılık halk da kendinî savundu.⁴³⁴ Katliamların ardından bölgeye asker gönderilmesine karar verildi ve Müşir Abdülkerim Nadir Paşa komutasında iki tümen askerle asilerin üzerine yüründü. Askerî müdahale Avrupa ve İstanbul kamuoyuna farklı yansıdı.⁴³⁵

Avrupa basını ve kamuoyunda Türklerin Hristiyanları katlettikleri yönünde haberler ön plandaydı. Midhat Paşa'ya göre Amerikan ve Hindistan gazetelerine varıncaya kadar dünya basınında yer alan olaylarda Bulgarların mağduriyet ve mazlumiyetleri, Türklerin ise haksızlığı abartılı bir şekilde yer bulmuştu.⁴³⁶ İstanbul kamuoyunda ise bunun tersi bir durum vardı. Türklerin Ruslar tarafından kışkırtılan Bulgarlarca katledildikleri düşünülüyordu.⁴³⁷ Bu katliam haberleri Müslümanları galeyana getirdi.⁴³⁸

Müslüman halkın öldürüldüğüne dair isyan bölgesinden gelen haberler medrese talebelerini de ilgilendiriyordu. Çünkü o dönem İstanbul medreselerinde bulunan talebelerin çoğu Rumeli ahalisindendi. Bu talebelerden bir kısmının memleketlerinden aldıkları mektuplarda anne, babaları ve akrabalarının isyanlar esnasında öldürüldüğü ya da canlarının tehlikede olduğu, mallarının yağma edildiğine dair haberler yer almaktaydı.⁴³⁹ Bu nedenle Balkanlardaki isyanlar medrese talebelerini doğrudan ilgilendirmekteydi. Hem Rusya'ya karşı hem de Balkanlardaki isyanları bastırmada etkili olamayan hükümete karşı büyük bir hoşnutsuzluk mevcuttu. Bu durum 10 Mayıs Medreseli İsyanı'nın sebeplerinden birini teşkil edecektir.

⁴³³Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1997, 1, 178-179.

181.

⁴³⁴ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, (Haz. Mehmet Köseoğlu), Samsun, 2014, 127-128; Mithat Paşa, 181.

⁴³⁵ Danişmend, 349.

⁴³⁶Midhat Paşa, 182.

⁴³⁷Davison, 98; Akşin, 41.

⁴³⁸Cavid Qasimov, “XIX. YüzyıldaYüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yönetime Müdahalelerin Rus Tarihlerine Yansıması”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler Ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2019, II, 135.

⁴³⁹Karal, III, 102; Midhat Paşa, 184.

2.1.2. Ekonomik Sebepler

Sultan Abdülaziz döneminde siyasî gelişmelerden dolayı hükümete karşı duyulan hoşnutsuzlukta ekonomik durumdan kaynaklanan sıkıntıların da etkisi vardır. Bu dönemde yaşanan tarım krizi ve kıtlık,⁴⁴⁰ savurganlık,⁴⁴¹ para ve vergi politikaları,⁴⁴² etkenler arasındadır. Ancak kamuoyunu en çok etkileyen hazinesinin iflası meselesi oldu.⁴⁴³

2.1.2.1. 1875 Hazine Krizi ve Tenzil-i Faiz Kararı

1875 yılında meydana gelen hazine krizi bir anda ortaya çıkan bir durum değildi. Temeli, uzun zamandan beri alınan borçlar ve borçların faizlerinin hazineye getirdiği yüklere dayanıyordu. Osmanlı Devleti, ilk defa Kırım Savaşı'ndan sonra Ağustos 1854'te Avrupa'dan borç para almıştı. Bunu 1855, 1858 ve 1860 yıllarında alınan borçlar takip etmiştir. 1861'de Sultan Abdülmecid öldüğünde devletin dış borç miktarı faiziyle birlikte 390 milyon frank idi. Sultan Abdülaziz döneminde ise 1863 yılından itibaren sürekli dış borç alınmıştı. 1873 yılına gelindiğinde dış borç miktarı dört milyar beş yüz yetmiş bir milyon sekiz yüz bin frangı bulmuştu. Bunun dışında

⁴⁴⁰1873 yılından başlayıp 1875 yılına kadar süren tarım krizi ve doğal felaketler Osmanlı ekonomisini etkileyen önemli faktörler arasındadır. Bu yıllar arasında Anadolu'da görülen kıtlık felaketi çiftlik hayvanlarının yok olmasına ve ölümlerle kente göçler yüzünden kırsal bölge ahalisinin azalmasına, vergi gelirlerinin de düşmesine sebep oldu. Hükümet vergi gelirlerindeki düşüşü telafi etmek için, hayatta kalanlara yeni vergiler getirdi. Böylece halkın sefaleti daha da arttı (Zürcher, 1114).

⁴⁴¹Devletin içinde bulunduğu mali buhranda masrafların kısılması zaruri iken, Sultan Abdülaziz zırlılar satın alıp, saraylar yaptırmaktaydı. Devlet Erkânı da yüksek maaşları ile birbirleriyle yarış yapıyorlardı ki göğüslerindeki nişanlar bile borç para ile alınmıştı (Karal, III, 240).

⁴⁴²1840'lara gelindiğinde ek gelir sağlama yöntemi olan tağşişin enflasyon sebebiyle maliyetli bir yöntem olduğu anlaşıncı ek gelir sağlama yolu olarak piyasaya kağıt para sürülmesi gündeme geldi. Kaime adı verilen kağıt paralar faiz getirili olduğundan bir nevi tahvil statüsündeydi. Ancak zaman içinde fazla basılınca kaimeye talep azalmıştır. Ayrıca piyasada işlem gören değersiz paralar halkın ve diğer devletlerin nezdinde güvensizlik yarattığından, devletin itibarına zarar vermiştir.

Toprak kayıpları ve 1838 Serbest Ticaret Antlaşması sebebiyle vergi gelirleri azalmıştır. Gümrük vergi oranlarının yabancılar lehine düşürülmesi, gümrük gelirlerinin azalmasına ve yerel üreticinin rekabet edememesi nedeniyle üretim aksaklıklarına ve kapanmalarına yol açmıştır. Yerel kesimin ekonomi sahasından giderek çekilmesi vergi gelirlerinin ciddi manada azalmasına ve halkın fakirleşmesine sebep olmuştur. Bu durum giderek Osmanlı Devleti'nin hammadde kaynaklarının yurt dışına çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca devletin vergi gelirleri azaldığı için, vergi oranları arttırılmış ve halkın vergi yükü ağırlaştırılmıştır (Fatih Sefa Topçu, *Sultan Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım ve Uygulanan Mali Reformlar (1861-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, 149 v.d.).

⁴⁴³Davison, 73.

bir de iç borç olarak konsolidler⁴⁴⁴ vardı ve bütün borçların faizi devlet maliyesinin üçte ikisini teşkil ediyordu.⁴⁴⁵ Devlet bütçesindeki açık ise 5 milyon altın idi.⁴⁴⁶

Bu dönemde dış borcun bu kadar artmasındaki en büyük sebep Sultan Abdülaziz'in ordu ve donanmayı yeni teknik ve yöntemlerle donatma faaliyetleriydi. 1875'te Osmanlı ordusu Almanya, Fransa ve Rusya'dan sonra dünyanın dördüncü ordusuna, İngiltere ve Fransa'dan sonra ise dünyanın üçüncü donanmasına sahip hale gelmiştir.⁴⁴⁷ Ancak alınan borçların bir kısmı da saray ve köşk yapımı ile saray işlerine de harcanmıştı.⁴⁴⁸

Ordu ve donanmanın yeni silahlarla teçhiz edilmesi büyük masraflara sebep olmuş ve hazineye büyük yük getirmişti. Ayrıca Hersek ve Bulgar isyanları da askerî masrafları arttırmaktaydı. Bu mali yükler dengeleri alt üst etmiş ve borçların faizleri dahi ödenemez hale gelmiştir. Bütçede beş milyon lira (altın) açık vardı ve borçların ödenmesi için on dört milyon lira bulunmaktaydı. Bu durum karşısında Mahmud Nedim Paşa kendi başkanlığında Adliye Nazırı Midhat Paşa, Serasker Rıza Paşa, Maliye Nazırı Yusuf Paşa ve Sadaret Müsteşarı Sait Efendi'den oluşan bir komisyon oluşturdu. Nedim Paşa, komisyonda konu konuşulmadan önce bu işin padişah tarafından istendiğini ve elçiler tarafından da onaylandığını belirtti. Görüşmeler sonunda borçların faizlerini yarıya indirip maliyeyi düzenlemek için bir plan hazırladı. Yapılan plana göre, bir yılda ödenmekte olan on dört milyon liradan yedisi tasarruf edilecek ve bu tasarruftan beş milyon lira ile bütçe açığı kapatılacak, geri kalan iki milyon da askerî ihtiyaçlar için kullanılacaktı.⁴⁴⁹ Bu plan, kurulan bir komisyon tarafından incelenerek kabul edildi ve 6 Ekim 1875 yılında bir kararname ile yayınlanarak beş yıl boyunca borçların faizlerinin yarısının nakit olarak, diğer yarısının da % 5 faizli bir senet ile ödeneceği ilan edildi.⁴⁵⁰ Bu uygulama "Ramazan Kararnamesi" adıyla 30 Ekim 1875'te yürürlüğe girdi.

⁴⁴⁴ Konsolid: Esham evrakı.

⁴⁴⁵ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 54-55; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara, 1967, 8.

⁴⁴⁶ Karal, III, 238; Ayhan, *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1927, II, 19.

⁴⁴⁷ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 53; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Yayınları (2. Baskı), İstanbul, 1987, 13.

⁴⁴⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 8.

⁴⁴⁹ BOA, İ. MMS., 53/2360; Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, (Haz. Münir Aktepe), TTK Yayınları, Ankara, 1993, XV, 53.

⁴⁵⁰ Karal, III, 239; Akşin, 40.

Tenzil-i Faiz adı verilen bu karar Basiret gazetesinde ilan edildi. Gazetenin sahibi Basiretçi Ali bu durumu şöyle bildirmektedir:

“Mahmud Nedim Paşa bir gece beni arattırıp saat beşte Şehzede başı’ndaki hanesine celb eyledi. Yanında Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Amedi Mahmud Bey bulunuyordu. Sadrazam Mahmud Bey’in hattıyla üç satırdan ibaret elime bir kağıt verdi. “Bunu şimdi alı yarınki çıkacak Basiret’in en başına koyacaksın şayet kable’n-neşir bir tarafa ihbar eder isen seniberbad ederim”

Bu haber hemen Basiret gazetesinin en başına konup ilan edildi. Haberin içeriği ise şu şekildeydi:

“Devlet-i Aliyye’nin şimdiye kadar vermekte olduğu konsolid faizlerinin fahiş olması cihetiyle bundan böyle iş bu ilan tarihinden itibaren nısfını vermeye karar vermiş olduğu resmen ilan olunur.”

Basiret gazetesinin bu resmi ilanı üzerine, bir gün önce konsolidin piyasada fiyatı elli altı kuruş iken derhal otuz altı kuruşa indi.⁴⁵¹

Bu kararda imzası olmasına rağmen Midhat Paşa, Nedim Paşa’nın Avrupa Devletlerinin elçileriyle görüşüp bu kararı aldığına değinerek Sultan’ı ve vekilleri yanılttığını vurgulamıştır.⁴⁵² Nedim Paşa da mali bunalımın devlet hazinesini iflasa sürüklediğini ve alınan borçların faizlerinin ödenmesinin mümkün olmadığını belirterek karar alınmadan önce İngiliz ve Fransız elçileriyle de bu konuyu görüştüklerini belirtmiştir.⁴⁵³ Midhat Paşa’nın Tenzil-i Faiz kararı ile ilgili eleştirilerine karşın Mahmud Celaleddin Paşa da şunları yazmıştır:

“Muhalif vekiller tenzilat kararnamesini birlikte imzalamalarına rağmen kamuoyunun galeyanından faydalanarak bu icraatın mesuliyetini Mahmud Nedim Paşa’nın üzerine atmışlardı.”⁴⁵⁴

Ayrıca iddialara göre kararnamenin ilanından bir gün önce Nedim Paşa, Midhat Paşa ve Rus elçisi İgnatıyef ellerinde bulunan bütün tahvilleri değeri yarıya düşmeden satmış ve büyük kâr etmişlerdi.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Basiretçi Ali, *İstanbul’da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mühimme*, (Haz. Nuri Sağlam), İstanbul, 1997, 86.

⁴⁵² İnal, 292.

⁴⁵³ Demet Karasu, *Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)*, (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum, 2019, 133-134.

⁴⁵⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, 66-67.

⁴⁵⁵ Basiretçi Ali, 37; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 40 Tetimme*, 146.

Tenzil-i Faiz kararı dahilinde ve Avrupa’da büyük tepkilere sebep oldu. Çünkü hem İstanbul’da hem de İngiltere ile Fransa’da konsolid sahibi kişi sayısı oldukça fazla idi. Bu olay İngiltere ve Fransa kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesine neden oldu. Bu ülkelerde “Türkler bizi dolandırıp altınlarımızı sefahat uğrunda telef ettiler. Bunların bekası Avrupa’ya muzırdır” gibi sözler ve yazılar ortada dolaşıyordu. Ayrıca Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhindeki tavrı Balkan isyanlarının daha da şiddetleneneceğinin bir işaret olarak da görülmekteydi.⁴⁵⁶

Avrupa kamuoyunun yanı sıra İstanbul’da da Tenzil-i Faiz kararına tepki gösterildi. Çünkü İstanbul halkının çoğunluğu bu karardan zarara uğradı ve bazı kişiler servetlerini kaybettiler.⁴⁵⁷ Kararın Basiret gazetesinde ilanı ile beraber İstanbul borsası karışmış, hatta zarar gören bazı kimseler intihar bile etmişlerdi.⁴⁵⁸ Tenzil-i Faiz kararı ile zarara uğrayan halkın Mahmud Nedim Paşa hükümetine karşı hoşnutsuzluğu bir kat daha arttı. Hatta Nedim Paşa’nın bu karardan Sultan’ın etkilenmediğini ve Sultan Abdülaziz’e ait yedi milyon liralık konsolidin tam faizinin hazineden alınıp kendisine verildiğini duyurması bu hisleri daha da kuvvetlendirdi.⁴⁵⁹

Zarara uğrayan halkın hükümete ve özellikle Mahmud Nedim Paşa’ya karşı duyduğu menfi hisler, tam da o sırada Hersek olaylarından dolayı hükümete cephe alan medrese talebelerinin tavırlarına kuvvet kazandırdı. Ayrıca bu durum, Mayıs 1876’daki isyan hareketine halkın verdiği desteğin de kısmen açıklayıcısıdır.

2.1.3. Osmanlı Devlet Adamlarının ve Aydınlarının İcraatları

Sultan Abdülaziz dönemi talebe isyanındaki rolü açısından önemli bir yere sahip olan devlet adamlarından ilki, gerek 1871-1872 sonrasındaki ilk ve gerekse 1875-1876 arasındaki ikinci sadaretleri esnasında politika ve icraatları ile diğer devlet adamları ve içinde medrese talebelerinin de bulunduğu İstanbul kamuoyunun tepkisini çeken Mahmud Nedim Paşa’dır. Diğer devlet adamı ise, bu kamuoyu hoşnutsuzluğunu politik projeleri ve şahsi istekleri yolunda harekete geçiren ve o dönem Genç Osmanlılar’ın liderleri olarak gördükleri Midhat Paşa’dır. Her iki devlet adamının dış politikadaki eğilim ve tavırları da medrese talebelerinin üzerinde etkili olmuştur. Diğer üzerinde durulması gereken kişi ise isyan esnasında talebelerin azlini

⁴⁵⁶ Karal, III, 239; Pakalın, I, 291-292.

⁴⁵⁷ Midhat Paşa, 180; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 113.

⁴⁵⁸ Basiretçi Ali, 86.

⁴⁵⁹ Midhat Paşa, 181.

istediği Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'dir. Ayrıca dönemin aydınlarının medrese talebeleri üzerindeki etkisi de önemlidir. Aydınlar, talebelerin hem isyan etmelerinde hem de isyan esnasındaki motivasyonlarında büyük rol oynamışlardır.

2.1.3.1. Mahmud Nedim Paşa'nın İcraatları ve Rus Elçisi İgnat'yef ile Yakın İlişkileri

Mahmud Nedim Paşa, eski vali ve vezirlerden Gürcü Mehmed Necib Paşa'nın oğludur. Sadrazamlığı öncesinde ve sonrasında birçok dairede memurluk ile taşrada valilik hizmetlerinde bulunan bir devlet adamıdır.⁴⁶⁰ Mahmud Nedim Paşa, devlet yönetiminde padişahın iradesini esas almanın yanı sıra; iç politikada şiddetli önlemlere, dış politikada da Rusya taraftarlığı ve dostluğuna önem verdi.⁴⁶¹ Kendisine hitaben çıkarılan, adli, idarî ve mali alanlarda ıslahatlar yapılmasını içeren Hatt-ı Hümayun üzere bir takım reformlar uyguladı.⁴⁶²

Mahmud Nedim Paşa, Âli Paşa'nın vefatından sonra 1871 yılında sadrazam oldu.⁴⁶³ Sadareti döneminde gerçekleştirdiği idarî girişimleri ve politik çıkarlarına dayanan icraatları gerek diğer devlet adamları gerekse kamuoyunda kendisine karşı bir hoşnutsuzluk oluşturdu. İlk sadareti döneminde Tanzimat esaslarına aykırı olarak Âli Paşa'nın adamlarını ve birçok memuru görevinden uzaklaştırdı.⁴⁶⁴ Âli Paşa'nın atadığı kişiler ile Midhat Paşa'nın yakınları Şura-yı Devlet'te çoğunlukta oldukları için bir takım bahanelerle üye sayısını azaltıp, daire sayısını da beşten üçe indirdi. Böylece meclis üyelerini Saray ve Sadrazamın isteklerini kabule hazır kişilerden oluşturdu. Daha sonra da Şura-yı Devlet'i kaldırıp meclisin yönetici görevleri ve bazı yasama işlevlerini kendi adamlarından oluşan Islahat Komisyonuna devretti.⁴⁶⁵ Yine Tanzimat esaslarına aykırı olarak devlet adamlarını sürgüne gönderdi ve sık sık

⁴⁶⁰ Ali Akyıldız, "Mahmud Nedim Paşa", *DİA*, Ankara, 2003, 27, 374 v.d.

⁴⁶¹ Hasan Demiroğlu-Feyzullah Uyanık, "Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnat'yev'in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876)", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (Bildiriler)*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, III, 200; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1994, 11, 507; Akşin, 31.

⁴⁶² BOA, C. DH. 223/11131; BOA, C. DH. 105/5207; BOA, C. DH. 41/2046; BOA, Y. PRK. A. 1/72.

⁴⁶³ Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Sadrazamları ve Başvekiller*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1940, I, 10.

⁴⁶⁴ İnâl, 269; Pakalın, I, 12.

⁴⁶⁵ Shaw-Shaw, 196.

görev yerlerini değiştirdi. Serasker Hüseyin Avni Paşa,⁴⁶⁶ Maliye Nazırı Şirvanizade Rüşdü Paşa, Zabtiye Nazırı Hüsnü Paşa, İşkodra Valisi ve Fırka-i Askeriye Kumandanı Divitçi İsmail Paşa ve Mabeyn Başkatibi Emin Bey'i sürgüne göndermişti. Sürgün sebebi olarak bazı memurların borçlu bulunmaları nedeniyle suçlu sayılmaları ve suçlarına karşılık böyle cezalandırıldıklarını ileri sürmüştü.⁴⁶⁷ Mahmut Paşa'nın bu politikası devlet adamları arasında kendisine karşı genel bir hoşnutsuzluk ve düşmanlık uyandırmıştı.⁴⁶⁸ Midhat Paşa'nın kısa süreli sadareti esnasında sürgündeki bütün memurları çağırması üzerine İstanbul'a gelen Hüseyin Avni Paşa ve Rüşdü Paşa, Mahmut Nedim Paşa'nın ayağını kaydırmak için fırsat kollamaktaydılar.⁴⁶⁹

Maliyenin ıslah edilmesi ve gereksiz harcamaların kısıtlanması için⁴⁷⁰ Bâb-ı Âli'de Tenkihat ve Tasarrufat Komisyonu'nu kurdu.⁴⁷¹ Komisyon aracılığıyla bütçeden yapılacak indirimlerle hazineye tasarruf sağlanacaktı.⁴⁷² Merkez ve taşrada bulunan memurların hepsi tenkihata tabiydi. Maaşlarında % 5 oranında kesinti yapılacaktı. Maaş kesintisinden fukara aylığı alanlar, evkaf hizmetlileri, duagûlar ve daha önce emekli olanlar hariç tutulacaktı.⁴⁷³ Mahmud Paşa, tasarruf amacıyla memurların bir kısmının görevine son verdi.⁴⁷⁴ Artan şikayetler üzerine işini

⁴⁶⁶ Hüseyin Avni Paşa, Ali ve Fuad Paşa himayesinde asker olarak sivrilmiş bir şahsiyetti. 1863'te müşir rütbesiyle I. Ordu (İstanbul) kumandanı olmuş, 1867'de Girit Umumi Valisi ve 1869'da Serasker olarak ilk kez kabineye girmişti. Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete gelmesiyle Isparta'ya sürgüne gönderilmişti. Daha sonra affedilerek Mütercim Rüştü Paşa'nın sadrazamlığında 1873'te Bahriye Nazırı olarak tekrar kabineye girmişti. Bunun ardından 1874'te sadarete getirildi. Ancak bu makamda fazla tutunamadı. Hersek isyanını küçük görüp isyanın büyümesine sebep olmuştu. Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı döneminde Seraskerliğe getirilmişse de burada da fazla tutunamayıp Bursa'ya sürgün edilmişti (Öztuna, 23 v.d.).

⁴⁶⁷ "Zaptiye müşiri esbak Hüsnü Efendi'nin bedel-i maaşlarından tesviye olunmak üzere Galata'da kâ'in Kurşunlu handa mukim Aleksiden aldığı serginin havi bulunduğu akçeden dolayı bakiyye-i deyni olub Zabtiye muhasebecisi sabık Hüsnü Efendi'nin vezneden verdirmiş olduğu beş yüz 'aded Osmanlı lirası hakkında icra kılınan tedkikat-ı havi....Bursa'ya nefyi..." (BOA, ZB. 4/103); Basiretçi Ali, 26. Rüşdü Paşa borçlarından dolayı yalısı bile satmayı düşünmüştür. "...duyûn-ı 'acizanem için sahilhanemin satlık mütâla'ası pek münasibdir...." (BOA, Y. EE. 25/7.).

⁴⁶⁸ İnal, 275; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, 83.

⁴⁶⁹ Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, 8- 9; Shaw-Shaw, 196.

⁴⁷⁰ "Ahvâl-i maliyenin ıslâh ve te'mini için bi'l-lüzûm masarıfların lağv ve imhasıyla elzem olan masârifinihtiyarı üzerine..." (BOA, İ. MMS., 42/1710).

⁴⁷¹ Akyıldız, 372.

⁴⁷² *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, Havadis-i Dahiliye", nr. 1742, 04.07.1288 (19.09.1871); *Takvim-i Vekâyî*, "Kısm-i Resmi", Sayı: 1455, 08.12.1288 (18.02.1872).

⁴⁷³ "...haylice ma'aş tahsisi icab idub fukara aylıkları ve du'agûyân ve hademe-i evkâf vezâ'ifi gibi şeyler ve mukaddema mütekâ'idin bendegâne tahsis kılınan aylıklara dokunulmamak üzere..." (BOA, İ. MMS., 42/1710).

⁴⁷⁴ Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz*, Dersaadet, 1326, 10.

kaybedenlerin farklı memuriyetlerde istihdam edileceği ilan edildi.⁴⁷⁵ Buna rağmen boşa kalan memurların bir bölümü kendi görevleriyle alakası olmayan işlere veya uzak birimlere atanarak zorlanırken bir kısmı da hiçbir işte görevlendirilmedi. Bunun sonucunda pek çok memur Bâb-ı Âli'ye şikayet dilekçesi gönderdi.⁴⁷⁶ Mahmud Nedim Paşa, memur mağduriyetini pek önemsemedi ve toplumun önemli bir bölümü bu durumdan rahatsız oldu.

Nedim Paşa, her biri kırk günden oluşmak üzere çalışma takviminde resmi yılı dokuz aya indirerek memur maaşlarından üç aylık bir kâr yapma girişiminde bulundu.⁴⁷⁷ Paşanın hem memurlar aleyhine olan bu girişimleri hem de nazır ve valilere karşı tavırları ikinci sadareti döneminde (1875-1876)⁴⁷⁸ İstanbul'da kendisine karşı oluşan kamuoyunun önemli bir sebebi olmuştur.⁴⁷⁹

Mahmut Nedim Paşa, dış siyasette Tanzimat prensiplerinden ayrılarak Rusya ile ilişkilerin kuvvetlendirilmesi yönünde bir siyaset izlemeye başladı.⁴⁸⁰ Paşa, Sultan II. Mahmud'un oğullarına: "Rusya ile katiyen harbe girmeyin. Çarla dost kalın ve barış içinde yaşayın. Çünkü herhangi bir devlet bize ateş ettiği vakit birçok kurşunları isabet etmez. Halbuki Rusya ateş edince bütün kurşunlar imparatorluğumuza isabet eder" nasihatını yaparken de bu politikasının dayanağını ortaya koymaktaydı. Ayrıca, "Uzak devletlere dayanmaktansa, komşu olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup da hoş geçinmek evlâdır"⁴⁸¹ diyerek Rusya ile dostane ilişkilerin kurulmasını arzu etmekteydi. Bu düşünce aynı zamanda İngiltere ve Fransa'dan ayrılıp Rusya'nın nüfuzuna girmek demektir.⁴⁸²

⁴⁷⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Kısım-i Resmî", Sayı: 1447, 02.11.1288 (13.01.1872).

⁴⁷⁶ "... haseb't-tenkîhât me'muriyet-i mezkureden 'afv buyurulduğum üzerine komisyon-ı mahsusun talebine mebni tercüme-i hal bendeganeme ve nısf fakîhânenen başka medarü't-ta'ayyüş idecek irâd veyahut nakd-ı mevcude mâlik olmayub..." (BOA, ZB., 4/40) benzer şikayet dilekçeleri için bkz. (BOA. ZB., 4/44; BOA. ZB., 4/87; BOA. ZB., 4/94; BOA. MF. MKT., 2/44; BOA. DH. İMK., 4/14; BOA. DH. İMK., 4/19; BOA. DH. İMK., 4/7; BOA. DH. İMK., 4/8; BOA. DH. İMK., 4/15; BOA. DH. İMK., 4/16; BOA. DH. İMK., 4/17; BOA. DH. İMK., 4/20; BOA. DH. İMK., 4/21; BOA. DH. İMK., 4/22; BOA. DH. İMK., 4/24; BOA. DH. İMK., 4/25; BOA. DH. İMK. 4/26)

⁴⁷⁷ Davison, 54.

⁴⁷⁸ BOA, HSD. AFT. 3/60.

⁴⁷⁹ "...Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde vuku' bulan ef'al ve harekâtıyla halkı bütün bütün tenfir eylemiş idi..." (BOA, Y. EE. 18/113); Davison, 93.

⁴⁸⁰ Aslında dış politikada Rusya yönünde olan değişme Ali Paşa'nın sadaretinin son dönemlerinde başlamıştı (Karal, III, 67-68).

⁴⁸¹ Karal, III, 71.

⁴⁸² М . Н . Тодорова Состав Правящей Элиты Османской Империи В Период Реформ (1826—1878), Академия Наук Сср Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1976, Издательство «Нау ка » Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1978, 153-162.

Nedim Paşa'nın Rus politikalarına yakın uygulamaları Osmanlı Devleti'nin Avrupa Devletleri karşısında itibarını sarsmış ve devletin yalnız kalmasına sebep olmuştur. Rus siyaseti yüzünden bazı kesimler Nedim Paşa'yı "Moskof Nedim" ve "Nedimof" diye anmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz'in tahta oturmasıyla Rus Çarı tarafından tebrik için gönderilen ve kendinî padişaha sevdiren Rusya'nın İstanbul elçisi Cezal İgnatiyef, özellikle Âli Paşa'nın vefatından sonra doğrudan saraya gelip sık sık Sultan ile görüşerek⁴⁸³ ona yakın olmayı başardı. İgnatiyef'in Sultan'ın iltifatını kazanmasının Mahmud Nedim Paşa'nın da Rus elçi ile yakınlaşmasına sebep olduğunu o dönemde yaşayanlar aktarmaktadır.⁴⁸⁴

Rusya'nın 1864'ten beri İstanbul elçisi olan Cezal İgnatiyef, Sadrazam Nedim Paşa'nın Rus taraftarlığını iyi değerlendirip kendi amaçları doğrultusunda onu yönlendirmiştir.⁴⁸⁵ Mahmud Nedim Paşa, pek çok icraatında İgnatiyef'in fikirlerini almış⁴⁸⁶ hatta İgnatiyef'e nişan dahi verilmiştir.⁴⁸⁷ *Sultan İgnatiyef*⁴⁸⁸ diye anılan Rus elçisi İstanbul'da adeta bir *akıl hocası* olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Nedim Paşa için *sakalını Rusya elçisi İgnatiyef'in eline vermiş* ifadesini kullanmıştır.⁴⁹⁰ Aynı dönemin Rusya elçilik danışmanı Nelidov ise İgnatiyef'in İstanbul'da duruma hakim olduğunu, Sadrazamın Rusya'ya içten bağlı, Sultanın ise Batı'yı düşman gördüğünü ve bunların diğer rakip elçilerden çok İgnatiyef'in önerilerini dinlediklerini bildiriyordu.⁴⁹¹

Mahmud Nedim Paşa, sadaret makamına geçince İgnatiyef'in tavsiyesiyle Bulgarları Rum patrikhanesinden ayırarak müstakil bir Eksarh idaresi kurmuş ve devleti farklı bir idare şekline koymak için kendinden öncekilerin yaptıklarını bozma

⁴⁸³“Rusya sefiri Cezal İgnatiyef bu kere Dersa'adete'avdet iderek huzur-ı hümayuna na'iliyeti arzu ve iltimasında bulunmağla... sefir-i muma ileyhin suret-i gayr-i resmîde olarak iş bu Pazar günü saat altı kararlarında mabeyn-i hümayuna taraf-ı eşrafına a'ramı...” (BOA, İ. HR. 251/14940) diğer örnekler için bkz. BOA. İ. HR. 252/14984; BOA. İ. HR. 254/15099; BOA. İ. HR. 255/15201; BOA. İ. HR. 255/15208.

⁴⁸⁴ Ahmet Mithat Efendi, I, 152.

⁴⁸⁵ Kılıç, 3.

⁴⁸⁶“...Mahmud Paşa'nın bütün bütün Cezal İgnatiyef tarafını tutmasıyla...” (BOA. Y.EE. 18/113); Karal, III, 71-72.

⁴⁸⁷“Rusya serifi Cezal İgnatiyef'e nişan-ı 'âli-yi Osmanînin birinci rütbesi ihsan buyurulması...” (BOA, İ. HR. 249/14846).

⁴⁸⁸ Shaw-Shaw, 199.

⁴⁸⁹ Karal, III, 71.

⁴⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Haz. Yusuf Halaçoğlu), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2019 239; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir* (40. Tetimme), 146.

⁴⁹¹ Davison, 75.

teşebbüsüne girişmiştir.⁴⁹² Paşa üzerinde etkili olan İgnatiyef de, öncelikli olarak Osmanlı otoritesini Balkanlarda güçlendirecek olan demiryolları projesi ile ilgilenip Paşa'yı yanlış yönlendirdi⁴⁹³ ve poje hayata geçirilemedi.

Demiryolu projesinin durdurulmasından sonra Balkanlarda daha rahat hareket eden Rusya, Slavları harekete geçirmek için faaliyete geçti. Hersek'te patlak veren isyanda bir grup köylü vergilerin ağırlığı, memur ve mültezimlerin kendilerine kötü davranmaları ile ilgili şikayetlerini Karadağ Prensi Nikola'ya bildirdiler. Prens de bu konuda İgnatiyef'i aracı yaptı. İgnatiyef de, Sadrazam Esat Paşa'dan ricada bulunarak Karadağ'a sığınan Hersek köylülerinin güven içinde memleketlerine dönmelerini talep etti. İgnatiyef'in bu isteği kabul edildi ancak bu durum Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden köylüleri daha da cesaretlendirdi.⁴⁹⁴ Hersek isyanını bastırmada etkili olamayan Esad Paşa'nın yerine bu sorunu kısa sürede çözebileceğini savunan Mahmud Nedim Paşa sadarete getirildi. Nedim Paşa, Hersek isyanını Rusya'nın yardımları ile çözebileceğini düşünüyordu. Bu nedenle öncelikle bütçe açığını kapatmaya çalıştı. Yeni kaynak bulmak için İgnatiyef'in de etkisiyle bir plan hazırlandı. 6 Ekim 1876 'da kabul edilen Tenzil-i Faiz kararı, tahvil fiyatlarının hızla düşmesine, içte ve dışta büyük tepkilere neden olarak Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirdi.⁴⁹⁵ Ayrıca Hersek'teki isyancılara karşı harekete geçmek bir yana, bölgedeki başarılı subayları ve memurları ve İgnatiyef'in yönlendirmesi ile başka görevlere nakletti.⁴⁹⁶ Nedim Paşa isyanı bastıramadı ve isyan tüm Balkanları tehdit eden bir hale dönüştü.⁴⁹⁷ İgnatiyef'in yanlış yönlendirmeleri sonucu Nedim Paşa, zararlı sonuçlar çıkarabilecek Andrassy Notası'nı kabul etti. Bu durumun

⁴⁹² Midhat Paşa, 150.

⁴⁹³ Rumeli demiryollarının yapımını üstlenen Baron Hirsch, hattın kolay ve masrafsız bir şekilde yapılan kısmını bitirdikten sonra zor ve masraflı olan tarafı inşa etmeye başlayınca işi devretmeyi planladı. İşin tamamını Baron Hirsch yaparsa masrafsız kısımlarda elde ettiği yüksek miktardaki kârdan bir kısmını harcaması gerekecekti. Dikkatleri Hirsch'in üzerine çekmemek için şirket temsilcisi bu durumu Bâb-ı Âli'ye bildirerek Baron Hirsch'in sahip olduğu imtiyaz haklarının geri kalan kısmını tamamlayabilecek bir şirkete devredebileceğini duyurdu. 18 Mayıs 1872'de yapılan mukavele ile Baron Hirsch, üzerindeki imtiyazı devlete devretti. Böylece Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki konumunu güçlendirecek olan demiryolu projesi, hayata geçirilemedi (Demiroğlu-Uyanık, 201).

⁴⁹⁴ Mahmud Celaleddin, 43.

⁴⁹⁵ Akyıldız, 375.

⁴⁹⁶ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, (Haz. Tahir Galip Seratlı), Selis Kitapları, İstanbul, 2004,1, 128.

⁴⁹⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, 53-54; Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasî Olaylara Bakışı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18, (18), 2005, 29.

ardından Bulgarlar harekete geçti. İsyanın elebaşları yakalanmalarına rağmen İgnatiyef'in araya girmesiyle serbest bırakıldılar. İsyanı yakalayan mahallî memurların da görev yerleri değiştirildi. Bu durum ve bölgeye asker sevkîyatının yapılmaması asiler daha da cesaretlendirdi ve 1876'da ihtilal çıktı.⁴⁹⁸

Birçok Müslümanın ölümüne sebep olan Hersek ve Bulgaristan isyanlarında Rusya'nın tahrikleri İstanbul halkı ve medrese talebeleri tarafından bilinmekteydi. Rusya, kamuoyunda bir düşman olarak görülürken Mahmud Nedim Paşa'nın bu devletin elçisi ile olan yakın ilişkileri Paşa'yı halk ve medreseliler gözünde hedef durumuna getirmiştir. O dönemde yaşamış olan Ahmed Saib, Mahmud Nedim Paşa ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

“...efkâr-ı umumiyyede en ziyade nefreti mucib olan Mahmud Nedim Paşa idi. Aleyhinde herkes ağızlarına gelen sözü sarf etmekten çekinmemeye başlamıştı”

Ahmed Saib, aynı zamanda halk arasında Paşa'nın İgnatiyef'ten rüşvet aldığına dair söylemlerin de abartılı bir şekilde yayıldığını belirtmektedir.⁴⁹⁹

İgnatiyef'in Paşa üzerindeki etkisi o kadar kuvvetliydi ki, İstanbul kamuoyunda büyük heyecana sebep olan veliaht değişikliği projesinde⁵⁰⁰ bile etkisinin olduğu söylenmektedir. İgnatiyef ile ittifak yapılarak girilen bu duruma itiraz edenlere karşı kırk bin Rus askerinin İstanbul'a gireceği söylentileri ortamı iyice gerip Mahmud Nedim Paşa ve İgnatiyef'e karşı büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştur.⁵⁰¹ Padişahın da sadrazamı desteklemesi üzerine pek çok kişi ona karşı da husumet beslemeye başlamıştır. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan, Nedim Paşa'nın bu yaklaşımının tehlikeli olduğunu anlamış ve oğlunu Paşa ile ilgili olarak, *“Aman, oğlum bu herif mecnundur. Bunun sadarete kalması devlet ne milletin izmihlâline sebep olacaktır. Bu adamı def et. Devlet ve milleti bu zalimin elinden kurtar”* sözleri ile uyarmıştır. Fakat Sultan Abdülaziz bu uyarıları pek dikkate almamıştır.⁵⁰²

⁴⁹⁸Akyıldız, 375.

⁴⁹⁹Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 116.

⁵⁰⁰Mahmud Nedim Paşa, Sultan ile ilişkilerini daha da kuvvetlendirmek için Abdülmecid Şehzadesi Murad yerine Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'i veliaht tayin ettirme girişiminde bulunmuştu (Süleyman Kani İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2004, 224).

⁵⁰¹Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 67.

⁵⁰²Karasu, 154-155.

Mahmud Nedim Paşa, İğnatiyef dışında Mısır Hidivi İsmail Paşa'ya da İstanbul'da nüfuz kazandırmıştır.⁵⁰³ Yaz mevsimini geçirmek için İstanbul'a gelen Hidiv ile Paşa Mısır'ın egemenliği üzerine gizlice görüşmüştür.⁵⁰⁴

2.1.3.2. Midhat Paşa

1840 yılında Sadaret Mektubi Kaleminde memuriyet hayatına başlayan Midhat Paşa, Şam, Konya ve Kastamonu vali katiplikleri yaptı ve 1850'de tekrar Sadaret Mektubi Kalemindeki görevine döndü. Reşid Paşa ve Ali Paşa'nın gözüne girip; Londra, Paris, Viyana ve Brüksel'de bulunma imkanı elde etti. Avrupa'dan dönüşünde Niş, Kosova ve Tuna valilikleri yaptı.⁵⁰⁵ Tuna valiliği sırasında göstermiş olduğu başarılar hem Avrupa'da hem de İstanbul'da dikkatleri üzerine çekti. Âli Paşa'nın açtığı Şura-yı Devletin başına getirildi. Böylece Midhat Paşa, nazır olarak kabineye girmeyi başardı. Ancak Âli Paşa'nın kendisini nazır olarak yetersiz görmesi sebebiyle Bağdat valiliğine atandı.⁵⁰⁶ Bağdat valiliği döneminde Sadrazam Mahmud Nedim Paşa vilayetin mali işleri hakkında sık sık emirler göndermeye başladı. Bu çerçevede Midhat Paşa da vilayetin mali durumunu detaylı bir şekilde gösteren üç yıllık makbuzları, tahsilat miktarını, gelir ve giderlerinin bilançosunu içeren defterleri hazırlayıp İstanbul'a gönderdi. Ancak bildirdiği tasarruf miktarı az bulundu ve daha fazlası istendi. Bu durumun vilayetteki mali dengeleri bozacağını ve sıkıntı oluşturacağını bildiren Midhat Paşa merkezin ısrarları üzerine istifa etti ve İstanbul'a döndü.⁵⁰⁷ Bu arada sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın birçok devlet adamı, memur ve valiye uyguladığı sık sık tayin, atama ve sürgün politikalarından rahatsız olan grup oluşmuştu. Midhat Paşa da bu muhalif grubun etrafında toplandığı kişi oldu.⁵⁰⁸ Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat valilikleri esnasında verdiği başarılı

⁵⁰³İsmail Paşa'nın arzusu, Mısır tahtına Mustafa Fazıl ve Halim Paşa'nın geçmesini engellemek ve henüz küçük olan oğlunun naip olarak atanmasını tanıyan bir ferman elde etmekte. Bu amaçları için sürekli rüşvet veren İsmail Paşa, Nedim Paşa ile de rüşvete dayalı bir ilişki kurmuştu. Nedim Paşa da kendisinden çok başkaları için çaba sarf etmiş ve İğnatiyef ile İsmail Paşa'nın gücünü arttırmıştır (Davison, 57).

⁵⁰⁴Ebuzziya Tevfik, 418 .

⁵⁰⁵И. Е. Фадеева, Реформаторская Деятельность Мидхат-Паши В Болгарии В 60-Х Годах XIX В. Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1978, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1975, 109-120.

⁵⁰⁶Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, Ankara, 2020, 30, 8; Öztuna, 28 v.d.

⁵⁰⁷ BOA, İ. DH. 651/45264; Sevil Sadıkoğlu, *Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, 8.

⁵⁰⁸Çetinsaya-Buzpınar, "Midhat Paşa", 8; Mithat Paşa, 157; Ebuzziya Tevfik, 433.

hizmetler onun, sadrazamdan kurtulmanın tek çaresi olarak görülmesine sebep olmuştur.

Midhat Paşa'nın İstanbul'da bulunmasından rahatsız olan Mahmud Nedim Paşa, O'nu uzaklaştırmak için Edirne valiliğine atadı⁵⁰⁹ ve hemen görev yerine gitmesini istedi. Midhat Paşa ise İstanbul'dan ayrılmadan önce bir yolunu bulup Sultan Abdülaziz ile görüştü ve Mahmud Nedim Paşa'nın sebep olduğu rahatsızlıkları Sultan'a anlattı.⁵¹⁰ Mahmud Nedim Paşa ile ilgili olarak şu beyanda bulunmuştur:

“Şu kadar var ki Sadrazam Mahmud Paşa bendelerinin ağrazına düşer olmadık bir memur kalmamıştır. İşte bu abd-ı acizleri dahi o kabilden add ile felakete uğratacağını bildiğim için kayd-ı ihtiyatta bulundum. Cümlemiz ve umum tarafından daavat-ı hayriyye-i mülûkanelerinin isticlâbına çalışmak da isek sadrazam bunun aksini celb ediyor.”

Midhat Paşa'nın bu sözleri Sultan Abdülaziz'e tesir etti ve ertesi gün Mahmud Nedim Paşa görevden alınarak yerine Midhat Paşa sadarete getirildi (31 Temmuz 1872).⁵¹¹

Midhat Paşa ilk iş olarak Nedim Paşa döneminde kurulan Tenkihat ve Islahat Komisyonu'nu kaldırdı. Nedim Paşa'nın döneminde gerçekleştirilen bir istikraz sözleşmesi için Paşa'yı yargılatı. Buna göre Paşa imzaladığı istikraz anlaşmasıyla hem zimmetine para geçirmiş hem de bütçe açığını arttırarak devleti zarara uğratmıştı. Paşa, sorgulama esnasında zimmetine para geçirdiğini itiraf etti. Bunun üzerine, bu paranın kendisinden tahsiline karar verildi. Ancak Sultan Abdülaziz bu cezayı affetti.⁵¹² Midhat Paşa ayrıca Mahmud Nedim'in sürgüne gönderdiği devlet adamlarını İstanbul'a geri çağırdı.⁵¹³ Böylece Nedim Paşa'nın düşmanı olan Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanizade Mehmed Rüştü'yü kendine yaklaştırdı.⁵¹⁴ Bir yandan da Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadarete gelmesine engel olabilmek için bu dönemde gazetelerin onun hakkında çirkin neşriyat yapmasına müsaade etti. Ayrıca Nedim Paşa'nın sadaretinden olumsuz etkilenen kişilerin geceleri toplanıp kayıklarla

⁵⁰⁹ BOA, İ. DH. 654/45479.

⁵¹⁰ Davison, 58-59.

⁵¹¹ Basiretçi Ali, 92-93; Çetinsaya-Buzpınar, “Midhat Paşa”, 8.

⁵¹² Midhat Paşa, 159-164; Ebuzziya Tevfik, 450 v.d ; İnal, 279-280.

⁵¹³ Ирина Фадеева, Мидхат-паша. Жизнь и деятельность, Москва, Главная Редакция Восточной Литературы Изд-ва “Наука”, 1977, 45.

⁵¹⁴ Davison, 64.

Paşa'nın Bebek'teki yalısının önüne giderek O'na hakaret etmelerine göz yumdu.⁵¹⁵ Midhat Paşa, Nedim Paşa'ya İtalya tarafından verilen hükümdar ve prenslere mahsus olan nişanın muhakeme edilen birinde bulunmasının doğru olmayacağı gerekçesiyle İtalya'nın İstanbul sefareti aracılığıyla iade ettirdi.⁵¹⁶

Nedim Paşa'nın uygunsuz davranışlarından rahatsız olan halk, Midhat Paşa'nın sadarete geçmesinden memnuniyet duymuştu.⁵¹⁷ Bu duruma en çok sevinen grup ise Genç Osmanlılar Cemiyeti idi.⁵¹⁸ Ancak Midhat Paşa'nın sadrazamlığı iki ay kadar kısa sürmüştür. Paşa'nın etrafında birçok çavuş ve hademe ile Topkapı Sarayı'na gelmesi birçok dedikoduya sebep olmuş ve sadareten istifa etmiştir. Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'e sunduğu istifa dilekçesinde memleketin içinde bulunduğu kötü durumu gözler önüne sermekteydi:

*“İstifa-yı acizanem zatça ve şahısça hiçbir sebebe müstenid olmayıp büyük küçük arkadaşlarımızın cümlesinden memnun ve müteşekkirim. Fakat mazaret-i acizanemin esbab-ı mücribesi arzuhal-i mezkurda dahi ima olunduğu vecihle ahval-i umumiyemizin müşkilatıdır. Yani, umur-ı maliyemiz çaresi bulunmayacak bir dereceye varmış ve kavaid-i mülkiyemiz bi'l-küllîye yolundan çıkmış ve idare-yi askerîye ise tarifi iktiza etmeyen bir heyete girmiş olduğundan, bunların sui tefsirâtı ile memleketin her cihetinde emniyet ve itimad muhtel ve teba-yı gayri müslime öteden beri ümitvar oarak sahabet ve sahabet-i ecnebiye meyillerini izhar ederek, hasılı yirmi senelik seyyiat ve hatiyatın derece-i netayici bugün fiilen meydana çıkmak üzere esbab ve istidad hazırlanmış olmakla... bundan iki üç ay sonra ne olacağını bugünden gören asdikayı Padişahın müteessir ve dilhun olmaması mümkün değildir.”*⁵¹⁹

Midhat Paşa, bundan sonraki dört yıl boyunca çeşitli idarî görevler üstlendi. 1873'te Adliye Nazırı oldu.⁵²⁰ Midhat Paşa, bu arada Sultan Abdülaziz'e birçok defa üstü kapalı olarak meşrutî idareyi öneren çeşitli ıslahat layihaları sunmaya çalıştı.⁵²¹ Paşa, kaleme aldığı bir layihasında parlamentonun gerekliliğine üstü kapalı değinmekteydi. Ayrıca idare meclislerini ve mahkemeleri yeniden düzenlemeyi, mali

⁵¹⁵ İnal, 278.

⁵¹⁶ Sadıkoğlu, 9; İnal, 278.

⁵¹⁷ Ahmed CevdedPaşa, *Maruzat*, 231; Davison, 59.

⁵¹⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, 150-151.

⁵¹⁹ Ahmed Bedevi Kuran, 83-84.

⁵²⁰ Çetinsaya-Buzpınar, “Midhat Paşa”, 8.

⁵²¹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 26.

denetimler getirmeyi ve başka tedbirleri de tavsiye ediyordu.⁵²² Ancak bu layiha sunulmadan önce Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in yanında bu durumu açıkladı ve Rüştü Paşa ve Midhat Paşa'yı şikayet etti: "Bunlar devletinizi meşruti bir hükümet şekline koymak istiyorlar, ben de içlerindeyim. Sadece fikirlerini ve niyetlerini anlamak için kendilerine uyumlu görünüyorum. Asker elinizde ya, ne vakit arzu ederseniz onları bir yerlere süreriz" demiştir.⁵²³ Bunun üzerine Midhat Paşa Selanik'e vali olarak gönderilip,⁵²⁴ Sadrazam Rüştü Paşa da görevden alındı. Fakat bu durum Midhat Paşa'yı meşrutiyetçi kimliğinden koparmadı.⁵²⁵ 1875'te Esad Paşa kabinesinde Adalet Bakanı iken Nedim Paşa'nın ikinci kez sadarete getirilmesinden sonra yeni kabineye istifasını sunarken⁵²⁶ kamuoyu oluşturma gayretine girmesi dikkate değerdir.⁵²⁷

Midhat Paşa, istifadan sonra Topkapı çiftliğine çekilip etrafına topladığı gençlerle görüşüp planlar hazırlamaya başlamıştır. Paşa, meşruti düzenin ancak veliahd Murad Efendi ile gerçekleşeceğine inanmaktaydı. Topkapı'daki meclislerde Namık Kemal, Ziya Bey, Ebuzziya Tevfik, Ahmed Midhat Efendi ve İstinyeli Tevfik Bey de bulunmaktaydı.⁵²⁸ Midhat Paşa ayrıca İstanbul'un önde gelen ulemâsı ile de görüşmekteydi. Ulema ile sohbetler yapan Midhat Paşa, meşruti yönetimin "*ahkâm-ı celile-i şer'îyyeye*" uygun olduğunu ayet ve hadislerle anlatıyordu. Bu sohbetler sonucunda ulemâdan bir topluluk Midhat Paşa'nın fikrini makbul gördüklerini ve gerekirse bu amaç için canlarını bile feda edebileceklerini ifade etmişlerdi. Bu fikrî

⁵²² Davison, 64.

⁵²³ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 235.

⁵²⁴ "Selanik vilayeti valiliğine... Midhat Paşa hazretlerine tevcih.." (BOA, TS.MA.e., 1183/44).

⁵²⁵ Davison, 65.

⁵²⁶ BOA, Y.EE. 18/113.

⁵²⁷ Midhat Paşa istifa sebebini şu sözleriyle açıklamıştır: "...mazereti acizanemin esbab-ı mücbiresi umumî ahvalimizin müşkülâtıdır. Yani maliye işlerimiz çaresi bulunamayacak bir dereceye varmış ve mülki kurallarımız tamamen yolundan çıkmış ve askerî idare ise tarifi gerekmeyen bir heyetin eline verilmiş olduğundan, bunların kötü tesirleriyle memleketin her tarafında güven ve itimat sarsılmış ve gayri müslim teb'a öteden beri ümit beslediği ecnebi himayesine meyil göstermeye başlamıştır. Hasılı yirmi senelik kötü idare ve hataların derece derece neticeleri bu gün fiilen meydana çıkmak üzere sebeplerini hazırlamış ve doğrulamış olmakla, bunlarla uğraşılacak gerekirken bir de politik durumumuz bozularak bütün devletlerin hakkımızdaki görüşleri değişmiş ve taraf taraf aleyhimize kötü niyetler beslenerek, en dost sanılan devletlerin bile güven ve inancısarsılmıştır (Midhat Paşa, 179).

⁵²⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 26.

benimseyen ulemâ bu düşünceyi medrese talebelerine de aktarmaktaydı. Böylece bu dönemde meşrutiyet fikrî talebeler arasında da yayılmaktaydı.⁵²⁹

Midhat Paşa, meşrutiyet ile ilgili çalışmalarında dönemin İngiltere Elçisi Sir Henry Elliot'tan da destek almış ve onunla bizzat bu konu hakkında görüşmüştür. Elliot'un belirttiğine göre bu görüşmede Midhat Paşa, rüşvet ve iltimasın hiçbir zaman erişemediği derecede çoğalması ve hükümet idaresi için elde olunan meblağın Saray'a gönderilerek israf edilmesi, Mabeyn'e verilen rüşvet ile vilayetlere vali tayin olunup, bu valilerin zulmü altında vilayetlerin harap olması gibi üzücü durumların Osmanlı Devleti'nin çok süratli bir şekilde çöküntüye doğru gitmesinin başlıca nedenleri olduğunu belirtmiştir. Ülkenin bu yüzden uğradığı umumî çöküntüden kurtulması için yapılması gerekenin ise idarî yapısının tamamen değiştirilmesi ile mümkün olduğuna işaret etmiştir. Paşa, devlet idaresinin bu şekilde değiştirilmesi için yapılacak hususları ise şöyle sıralamıştır:

*“Evvela bir millet meclis kurularak millet karşısında vükelanın mesul tutulması, ikinci olarak bu meclisin tamamen millî olması için ırk ve mezhebin ayrılmaması ve üçüncü olarak vilayetlerdeki valiler üzerinde kontrol sistemi kurularak yerinden yönetim sisteminin kabul edilmesini gerekmektedir.”*⁵³⁰

Ayrıca konuşmanın sonunda bunun için İngiltere'nin yardımının ne kadar önemli olduğunu tekrarlamıştır. İngiliz elçi ise şu şekilde karşılık vermiştir:

“Bu usûl üzere tanzim ve bina olunan nizamâtı benim gibi kavanin-i esasiye vasıtasıyla bir hükümdarın gayr-i mahdud olan kuvvet ve kudretini tehdidenden ileri gelen faide ve menfaate itikad ve itimadı olan her İngiliz'in tasvib ve tahsinini mucib olacağına şüphe yoktur.”

Böylece Sir Henry Elliot, yardımlar konusunda kendisine teminat vermiştir.⁵³¹

Midhat Paşa, 9 Mart 1876'da “Müslüman Vatanseverler” ortak imzasıyla bir manifesto yayınladı.⁵³² Manifesto basılmamış ancak Mahmud Nedim Paşa dahil İstanbul'un büyük bir kesimi tarafından duyulmuştur. Fikir babalığını Midhat

⁵²⁹ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 100-101.

⁵³⁰ Midhat Paşa, 304-305.

⁵³¹ Henry Elliot, *İntihar mı, İmata mı? Yahud Vak'a-i Sultan Aziz*, (Nşr. Kitapçı İlyas), Dersaadet, 1324, 13.

⁵³² Юрий Ашотович Петросян, Ирина Евгеньевна Петросян (Фадеева), *Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII—начало XX в.)*, Москва, Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993, 67.

Paşa'nın yaptığı manifestoda ülkenin içinde bulunduğu kötü durumun sebebinin mutlakiyet olduğu vurgulanmaktaydı. Bu durumun tek çözüm yolunun ise bütün milletlerin temsil edildiği bir meclis olduğu belirtilmekteydi. Manifestonun muhatabı Sultan değil doğrudan doğruya halktı.⁵³³ Paşa, meşruti hükümetin kurulması için devletin içinde bulunduğu kötü şartları değerlendirip kamuoyunun desteğini almaya çalışmaktaydı.

Sultan Abdülaziz ve Mahmud Nedim ile meşruti bir anayasa yapılamayacağını anlayan Midhat Paşa, önce Mahmud Nedim Paşa hükümetinin düşürülmesi ve ardından sultanın tahttan indirilmesi fikrini benimsemiştir.⁵³⁴ Paşa, hükümet ve padişah değişikliğinin askerî bir darbe ile değil, geniş katılımlı bir halk hareketi ile gerçekleşmesinden yanaydı.⁵³⁵ Hükümetin devrilmesi bir halk nümayişi ile olmalıydı. Böylece kamuoyunun yetmiş yıldır yaşamadığı sultanın hal'i gibi önemli bir meseledeki tavrı ölçülecek ve halk bu önemli olaya hazırlanmış olacaktı.⁵³⁶ Böyle bir halk hareketi için İstanbul'daki en uygun sınıf ise medrese talebeleri idi. Özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra hükümetin icraatlarını eleştiren bazen de padişahlara karşı memnuniyetsizlikleri dile getirenlerin talebeler olduğu görülmüştü. Zaten başkent halkının farklı mesleklerinde olanlar kendi işleri ile meşguldü. Genç Osmanlılar Cemiyeti de bu dönemde daha çok basın faaliyetleri ile meşgul olup, halkı arkalarından sürükleyecek popüleriteye sahip değildi.⁵³⁷ Balkanlardaki kriz sebebiyle askerlerin çoğunun görevde oldukları düşünüldüğünde o dönemde başkent halkını organize edebilecek en büyük grubun medrese talebeleri olduğu görülmektedir. Ayrıca daha önce benzer durumda da en uygun grubun talebeler olduğuna şahit olunmuştu.⁵³⁸ Ahmed Saib bu duruma şu sözleri ile işaret etmektedir:

⁵³³ Davison, 95-96.

⁵³⁴ Hüseyin Avni Paşa tarafından ifade edilen ve sonradan Şirvanizade Rüştü Paşa'nın da kabul ettiği Sultan'ın hal' edilmesi fikrî Şirvanizade'nin 1873-1874 yılları arasındaki sadrazamlığından beri bu grup tarafından konuşulmaktaydı (Davison, ag.e.,103); Bu konuyu ilk kez dile getiren Hüseyin Avni Paşa, Şirvanizade'ye bu fikrini şöyle açıklamıştı: "Evvelce ikimizde İstanbul'dan uzaklaştırdık. Gerçi bugün birer mevki tuttuk... İleride felakete uğramayacağımızı kim temin edebilir? Saraya benim emniyetim kalmamıştır. Padişah her istediğini yapmaya Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretinde alıştı. Lazım gelen çare görülerek tecdüüd şahranına gidilmek iktiza eder." (Kara, III, 105).

⁵³⁵ Davison,103.

⁵³⁶ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*,117; En son 1807'de III. Selim yeniçeriler tarafından öldürülmüş, bir yıl sonra da IV. Mustafa hal' edilmiştir (Davison,103).

⁵³⁷ Mahmud Celaleddin, 89.

⁵³⁸ Sultan Abdülmecit dönemi Talebe İsyanı (12 Aralık1854).

“bu gibi ahvalde daima başbuğ olagelen ve bir dereceye kadar idare ve inde'l-lüzum zabtı kolay olan talebe-i ulûma müracaat”⁵³⁹

Ayrıca o dönemde Midhat Paşa, talebeler arasında son derece popüler bir isimdi. Böylece bu grubu planlanan hareket için kazanması hiç de zor olmayacaktı.⁵⁴⁰ Bu nedenle istediği gibi talebeleri yönlendirmiştir.

2.1.3.3. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi

Osmanlı Devleti'nin yüz onuncu şeyhülislamı olan Hasan Efendi, Ayasofya Camii'nde verdiği derslerle ünlü olmuş ve Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla beraber padişah hocası olmuştur. Padişahın Mısır seyahatine katılmış ardından Anadolu Kazaskerliğine sonra da Rumeli Kazaskerliğine atanmıştır. Şeyhülislam Hacı Mehmed Refik Efendi'nin şeyhülisamlıktan ayrılmasıyla 1868'de Meşihat makamına çıktı. Padişah hocalığı ve şeyhülisamlığı aynı anda üzerinde taşıdığı için kendisine “*Camiü'r-Riyaseteyn*” ünvanı verilmiştir.⁵⁴¹

Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü ve Nedim Paşa'nın sadarete geçmesiyle 1871'de şeyhülisamlık görevine son verilmiştir. Bundan sonra şeyhülislam Hafız Hasan Hayrullah Efendi'nin 1874'te meşihattan ayrılması üzerine yeniden ikinci defa şeyhülislam olmuştur. Bir yıl dokuz ay süren bu ikinci şeyhülisamlık görevinin sekiz ayı Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığına rast gelmiştir.⁵⁴²

Hasan Fehmi Efendi, şeyhülisamlığı sürecinde ilmiye memuriyetlerine kendine yakın olanları getirmesi sebebiyle önde gelen bir takım hocalar ve medrese talebeleri tarafından sevilmemekteydi.⁵⁴³ Şeyhülislamın talebeler tarafından sevilmemesinin bir diğer sebebi de 1870'de İstanbul'a gelen Cemaleddin Efgani'ye karşı gösterdiği muhalif tavır ve bu yüzden Efgani'nin İstanbul'dan uzaklaştırılması olarak da ifade edilmektedir.⁵⁴⁴

Sultan Abdülaziz'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Cemaleddin Efgani büyük itibar görmüş, Meclis-i Maarif ve Encümen-i Daniş gibi önemli kurumların üyesi yapılmıştır. Hatta 20 Şubat 1870 yılında Darülfünun açılışına da katılarak

⁵³⁹ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 117.

⁵⁴⁰ Davison, 99.

⁵⁴¹ Mehmet İpşirli-İlyas Çelebi, “Hasan Fehmi Efendi”, *DİA*, İstanbul, 1997, 16, 320; Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı, Ayyıldız Matbaası*, Ankara, 1972, 199.

⁵⁴² Altınsu, 200.

⁵⁴³ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 14.

⁵⁴⁴ Davison, 46.

Arapça bir konuşma yapmıştır. Darülfünun müdürü Tahsin Efendi ile Meclis-i Kebir-i Maarif başkanı Tahir Münif Efendi ve Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın Efgani'ye büyük destek vermişlerdir. Öyle görülüyor ki Tanzimat'ın bu reformcu ekibi Şeyhülislam'a karşı Efgani'nin yanında yer almaktadır. Bu yüzden medreseye alternatif olarak açılmış görünen Darülfünun'un açılışında kendisine konuşma imkanı verilmiştir. Efgani bu konuşmasında Darülfünun'u överken rasyonalist görüşün de propagandasını yapmaktaydı.⁵⁴⁵

Darülfünun'a başvuran öğrencilerin çoğu medrese öğrencisi olduğu için kurumun açılışı öğrencilerin "cerr" den dönüş zamanına ertelenerek Şubat ayında yapılmıştır. Zira Darülfünun talebesinin % 80'i medrese kökenlidir. Efgani, Darülfünun'u halka benimsetmek için burada Ramazan ayı boyunca herkese açık konferanslar vermeye başlamıştır.⁵⁴⁶ Bu konferanslardan biri sırasında Efgani'nin felsefe ve nübüvveti sanatlar arasında gösteren bir ifade kullanması muhaliflerine bekledikleri fırsatı vermiştir. Hasan Fehmi Efendi hemen harekete geçip hatip ve vâizleri Efgani aleyhine camilerde vaaz vermeleri için seferber etmiştir. İşte bu durumda medrese talebelerinin sevgisini kazanan Efgani'nin Hasan Fehmi Efendi tarafından yürütülen kampanya ile Mart 1871'de İstanbul'dan çıkarılması Şeyhülislama karşı öğrenciler arasında bir hoşnutsuzluk havası doğurmuştur.⁵⁴⁷

Hasan Fehmi Efendi'ye karşı bir diğer muhalif tavrın sebebi de Rus elçisi İgnatiyef için sarf ettiği sözlerdir. Şeyhülislam, "bir gözüm Ali Haydar (oğlu) diğeri İgnatiyef'tir" diyerek kamuoyunun tepkisini çekmiştir.⁵⁴⁸ Zira, o dönemde İstanbul kamuoyunda Rus elçisine karşı nefret duyguları ön plandaydı.

2.1.3.4. Ziya Paşa

Ziya Paşa; meşveret usûlünün benimsenmesi, milletin temsilinin sağlandığı bir meclisin açılması yönünde mücadele veren aynı zamanda gazeteci ve şair olan bir

⁵⁴⁵ İpşirli, "Hasan Fehmi Efendi", 321.

⁵⁴⁶ Mümtazer Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, 24 v.d.; Akyüz, 169.

⁵⁴⁷ Hayreddin Karaman, *Cemaleddin Efgani*, DİA, 10, İstanbul, 1994, 10, 457; Muhsin Abdülhamid, *Cemaleddin Afgani*, Fecr Yayınları, Ankara, 1991, 21-22; Davison, 46.

⁵⁴⁸ Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, (Nşr. İbrahim Hilmi Çığıracan), Hilmi Kitapevi, Ankara, 67; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*, 106; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 152; Altınsu, 201; Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1979, 204; Altınsu, 201.

devlet adamıdır.⁵⁴⁹ Mustafa Reşid Paşa'nın aracılığıyla saraya katib olarak girdi. Çağdaşları gibi bakışını Batı'ya çeviren Ziya Paşa, çöküşe giden devletin kurtarılması için uğraşmaktaydı. Bu nedenle devletin kötü gidişinden sorumlu tuttuğu Babı-ı Ali ile mücadeleye giren Ziya Paşa, gazate makaleleri ve şiirleri ile eleştirilerini hükümete yöneltmişti. Bu gaye ile Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne katılıp, Tercümanı Ahval, Muhbir, Hürriyet gazetelerinde fikirlerini paylaşmıştır. Muhbir gazetesindeki yazıları sebebiyle ikinci defa Kıbrıs Mutasarrıflığı'na tayin edilince Avrupa'ya kaçmıştır. Sadrazam Ali Paşa'nın ölümünden sonra sadarete gelen Nedim Paşa'nın aracılığı ile Sultan Abdülaziz'e takdim ettiği kasidenin ortamı yumuşatması sonucu geri dönmüştür.⁵⁵⁰ 1872'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de kurulan İcra Cemiyeti Reisliği'ne getirilmiş daha sonra da 1876'ya kadar sürecek olan Şura-yı Devlet üyeliğini yapmıştır.⁵⁵¹

Ziya Paşa, Midhat Paşa'nın konağının müdavimleri arasındadır. Şehzade Murad'ın doktoru Kapolyon ile Midhat Paşa arasındaki irtibatı sağlayamaktaydı.⁵⁵² Ziya Paşa'ya göre medrese talebelerinden faydalanırken, önce talebenin nabızı yoklanıp sonra harekete geçilecekti. Bu durumu şu sözleri ile ifade etmektedir:

*“na'ire-i ihtilal birden şerare-pâş olacak değildir. Mukaddemde talebe bir güzel yoklanarak izhar olunur. Ardınca: Arş edilir”*⁵⁵³

İsyan esnasında sarık sararak Fatih'e gitmiştir. Ahmet Hulusi Efendi orada kendisini beklemektedir. Ayrıca talebe isyanında Agâh Efendi'yi Hulusi Efendi'ye yardıma teşvik etmiştir.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹Ю. А. Петросян К вопросу О Формировании и Эволюции Общественно-Политических Взглядов Зия-Паши, Академия Наук Сср Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1979, Издательство «Нау ка » Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1985, 128-139.

⁵⁵⁰Yusuf Taş, İlk Türk Gazetecilerinden Agâh Efendi, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal'in Dönemin Devlet Politikalarına Yansımaları, Sütçü İmam Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2018, 73 v.d.

⁵⁵¹Abdullah Uçman, “Ziya Paşa”, *DİA*, İstanbul, 2013, 44, 476.

⁵⁵²Bilgegil, 212.

⁵⁵³Ayhan, 29.

⁵⁵⁴Bilgegil, 213.

2.1.3.5. Ahmet Hulusi Efendi

Ahmed Hulusi Efendi, Şirvanizade Rüşdü Paşa'nın kardeşidir. Medrese eğitimi alan Hulusi Efendi önce müderris ardından Galata mollası oldu. Hulusi Efendi'ye 1874 yılında İstanbul kadılığı sonra da Anadolu kazaskerliği payesi verildi.⁵⁵⁵ Ahmed Hulusi Efendi medreseler üzerinde etkili bir devlet adamı idi. Ayrıca, Genç Osmanlılar Cemiyeti'nden olup bir yıl içinde bu cemiyete bin yedi yüz elli talebe kaydettirmişti.⁵⁵⁶

Hulusi Efendi, medrese talebeleri isyanının tertiplenmesinde önemli bir rol oynadı. İsyanın başladığı ilk gün, Fatih Camiinde talebelerin yanındaydı. Hulusi Efendi'nin yanlarında bulunmasından talebeler cesaret alıyorlardı. Hepsinin O'na itimadı vardı. Hulusi Efendi, isyan esnasında binlerce talebeyi istediği gibi idare etmişti.⁵⁵⁷ İsyancı talebelerin içinde bulunması Müslüman halkın da talebelere katılmasına sebep olmuş, böylece isyancıların sayısı artmıştı.⁵⁵⁸

Hulusi Efendi, sık sık talebelere seslenerek onları motive etmişti. İsyan esnasında aşeyhülislam değişikliğine de müdahale etmiş, Gürcü Şerif Efendi'nin meşihata atanmasını onaylamayıp talebeyi de bu düşünceye sevk etmişti.⁵⁵⁹ Talebelerin onayı olmayınca Sultan Abdülaziz, Gürcü Şerif Efendi'nin yerine Hulusi Efendi'nin istediği Hayrullah Efendi'yi şeyhülislam tayin etti.⁵⁶⁰ Ayrıca Hulusi Efendi, Midhat Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya atanmasında da etkili olmuştur.⁵⁶¹

2.1.3.6. Agâh Efendi

Agâh Efendi, 1860 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk özel Türk gazetesi olan Tercüman-ı Ahval'i çıkaran bir fikir ve devlet adamıdır. Tıbbiye'de yedi yıl okuduktan sonra çeşitli memuriyetlerde bulunup Şinasi ile beraber bu gazeteyi çıkarmıştı. 1861'de ilk defa Posta Nazırlığı yapmış ve ilk defa posta pulu kullanma usûlünü yürürlüğe koymuştur. Bir ara Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne girmiş ve

⁵⁵⁵Hulusi Yavuz, "Ahmed Hulusi Efendi", *DİA*, 2, İstanbul, 1989, 90.

⁵⁵⁶Ayhan, 27 (Yine bu eserdeki şu ifade dikkat çekicidir: "Gariptir ki Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girip yazılanların hemen hepsi talebe-i ulûmdan başkaları değildir. Esnaf arasından tek tük iştirak etmek isteyerek yemin edenler bulunmuştur");Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 14; Karal, III, 103; Danişmend, 352; Bilgegil, 204.

⁵⁵⁷Ayhan, 69 v.d.

⁵⁵⁸Mahmud Celaleddin Paşa, 92; Ayhan, 133.

⁵⁵⁹Ayhan, 116 v.d.

⁵⁶⁰Ahmed Lütfi Efendi, XV, 76; İrtem,*Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 160;Öztuna, 50; Ahmed Mithat Efendi, I, 169;Cevdet Paşa, 40 *Tetimme*, 153.

⁵⁶¹Ayhan, 236-237.

1867’de Paris’e kaçıyordu. Genç Osmanlıların yayın organı olan Hürriyet ve Muhbir gazetelerinin yayım çalışmalarına katılmıştır. Sultan Abdülaziz’in 42. Doğum yıl dönümünün Berat Kandiline denk gelmesi vesilesiyle çıkarılan aftan yararlanarak 1871 yılında İstanbul’a dönmüş ve daha sonra İzmit mutasarrıflığına tayin edilmiştir.⁵⁶² Medrese talebelerinin isyanında önemli rol oynamıştır.⁵⁶³ Ziya Paşa’nın teşviki ile Ahmet Hulusi Efendi’ye destek olmak amacıyla isyancılara katılmıştır.⁵⁶⁴ Düzgün lisanı sebebiyle talebeler üzerinde etkili idi. Mutasarrıflık görevinden alındıysa da Şehzade Murad’ın tahta geçmesiyle 13 Temmuz 1876’da tekrar aynı görevine dönmüştür. Sultan II. Abdülhamid tarafından Şura-yı Devlet âzalığine tayin edildikten bir müddet sonra azledilerek önce Bursa’ya, oradan da Ankara’ya sürgüne gönderildi (1877). Bu sürgünlerinin sebebi talebe isyanında etkin rol oynamasıdır.⁵⁶⁵

2.1.4. İsyân Öncesi İstanbul’da Hakim Hissiyat ve Fikrî Akımların Talebelere Etkisi

2.1.4.1. İslamî Hissiyatın Kuvvetlenmesi ve Cemaleddin Efgani Faktörü

1870’li yıllardan itibaren İstanbul’da yeni bir İslamî duygu uyanışı kendini hissettirmeye başladı. Bu yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nde hâkim bir düşünce olan İttihad-ı İslam tabir olarak ilk defa 1872’de kullanıldı. Bu dönemdeki haliyle İslamcılık henüz kuvvetli bir fikir hareketi değildi.⁵⁶⁶ Ancak 1870’den sonra İstanbul’un fikir ve kültür ortamında etkili olan bir takım kişiler ve siyasî olaylar bu hisse kuvvet kazandırdı.

İslami hissiyatın kuvvetlenmesinin bir sebebi 1860’lı yıllardan itibaren Rusya’nın Orta Asya ve Türkistan’daki Müslüman halka yönelik kısımları ve 1870’li yıllarda Müslüman halkın kazandığı başarılarıdır. Bütün bu gelişmeler özellikle İstanbul halkının dikkatini sınır dışındaki dindâşlarına çekmiştir.

Rusya’nın Orta Asya’daki ilerleyişi bölgedeki Türk ve Müslüman halklar için son derece yıkıcı olmuştu. Rusya, 1850’li yıllarda Orta Asya’daki ilerleyişine hız vermiş, 1864’te Sir Derya bölgesinin kontrolünü ele geçirerek Kazak topraklarını

⁵⁶² Nuri Yüce, “AgahEfendi”, *DİA*, İstanbul, 1988, 1, 447-448.

⁵⁶³ Kuran, 97.

⁵⁶⁴ Ayhan, 199.

⁵⁶⁵ Mardin, 91.

⁵⁶⁶ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, I, 12.

tamamen işgal etmişti. Kazak topraklarını bir üs olarak kullanan Rusya, Türkistan bölgesini işgale başlamış, 1865'te Taşkent'i, 1868'de Semerkand'ı işgal edip Buhara'yı tazminat ödemeye mecbur etmişti. Bütün bu işgaller Müslüman halk için bir felaketti. Daha XVI. yüzyıldaki işgallerden itibaren Ruslar Müslüman halkı yaşadıkları yerlerden sürmüş ve bölge halkı özellikle İstanbul'a göç etmişlerdi. Göçmenler vasıtasıyla duyulan bu kırımların yanı sıra 1870'li yıllarda bazı Müslümanların Rusya ve Çin'e karşı kazandıkları başarılar da İstanbul'da İslamî hissiyatı kuvvetlendirmekteydi.⁵⁶⁷

İslami hisse kuvvet kazandıran kişilerden en önemlisi ise 1870 yılında İstanbul'a gelen Cemaleddin Efgani idi.⁵⁶⁸ O dönem İslam dünyasının siyaset ve düşünce hayatında önemli bir yeri olan Cemaleddin Efgani, İstanbul'da kaldığı süre zarfında verdiği konferanslarla büyük etki yarattı. İstanbul'da büyük bir itibar gören Efgani'yi Sadrazam Âli Paşa ziyaret etmiş, birçok devlet adamı ve âlim de kendisiyle ilgilenmiştir. Şubat 1870'de Darülfünun-ı Osmanî'nin açılışında Arapça bir konuşma yapan Efgani, daha sonra Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii'nde de halka açık konferanslar verdi.

Cemaleddin Efgani bir konferansında toplumu canlı bir bedene benzetmiş ve sanatları bedeninin organları, hikmet ve nübüvveti ise ruh ve canla karşılaştırmıştır. Yetersiz Türkçesi ile yaptığı bu konuşmadaki sözlerden yalnızca “*nübüvvet sanattır*” cümlesini alan ve Efgani'nin İstanbul'da gördüğü ilgi ve itibardan rahatsızlık duyan Şehyüslam Hasan Fehmi Efendi halkı onun aleyhine tahrik etmiştir. Bu olaylar üzerine Ali Paşa, Efgani'nin ülkeden ayrılmasını istemiş, O da Kahire'ye gitmiştir.⁵⁶⁹ Hasan Fehmi Efendi sebebiyle gençler arasında sevilen Efgani'nin İstanbul'u terk etmesi, medrese talebelerini Şehyüslam aleyhine çevirmiştir.

⁵⁶⁷ Shaw-Shaw, 200. Yunnan bölgesindeki Çinli Müslümanlar 1856'dan beri süren ayaklanmalar sonucu 1873'te Çin yönetiminden bağımsız bir devlet kurmuşlardı. Çin yönetimine karşı kazanılan bu zaferi fırsat bilen Yakup Bey, Hokan Hanedanı'ndan aldığı destek ile yerli Uygur ve Kırgız halkını da içine katarak Doğu Türkistan'ı kontrol altına aldı. Kaşgar merkezli ve şeriatı uyguladığı bağımsız bir devlet kurdu. Osmanlı hükümetide bu başarıya kayıtsız kalmayarak Yakup Bey'in Osmanlı hakimiyetini kabulünden sonra kendisini 1873 yılında Amir ilan etti (Davison, 47-48).

⁵⁶⁸ Али-заде А. А. Афгани Джамал ад-Дин // Исламский энциклопедический словарь. — М. : Ансар, 2007.

⁵⁶⁹ Karaman, 457; Davison, 46.

Batıya karşı Müslümanları din bağına sarılmaya ve bu bağla kardeş olup birleşmeye çağıran Efgani, ilerleme için ise mimari, kılık-kıyafet ve hayat tarzında Batıyı taklîdin yanlış ya da yetersiz olduğunu savunmuştur. O'nun ıslahat programında İttihad-ı İslam (Panislamizm)⁵⁷⁰ önemli bir yer tutmuştur.⁵⁷¹ Batı karşısında hem Osmanlı topraklarını hem de diğer İslam ülkelerini korumanın tek çaresi olarak Müslümanların birlik ve dayanışmasını görmektedir.⁵⁷² Bu fikirleri ile Efgani'nin İstanbul'da İslamî ve Avrupa karşıtı hisleri kuvvetlendirdiği düşünülebilir. Bu sırada Balkanlarda yaşanan olaylar da bu duyguları pekiştirmiştir. Efgani'nin fikirleri, o dönemde Rusya'ya karşı menfi duygular besleyen medrese talebelerinin harekete geçmesindeki bir etken olarak görülebilir.

2.1.4.2. Genç Osmanlıların Faaliyetleri

Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı Tarihinde ilk defa görülen ve hemen hepsi Tanzimat kuşağından olan, bazıları Avrupa'da kalmış ve Batı siyasî edebiyatının tesirindeki bir grup aydın tarafından "Genç Osmanlılar" adı altında bir cemiyet kurulmuştur.⁵⁷³ 1865 yılında İstanbul'da kurulan cemiyetin amacı mutlakî idarenin yerine İstanbul'da hükümet icraatlarının kontrol edilebileceği meşrutî bir sistemin kurulmasıydı. Genç Osmanlıların bu dönemde teşkilatları zayıftı ve henüz siyasî bir liderleri yoktu. Amaçlarına ulaşmak için belirledikleri usûl propagandaydı. Cemiyet halk tarafından anlaşılabilmek ve kamuoyuna hitap edebilmek için gazeteyi kullanıyorlardı.⁵⁷⁴ Bu dönemde basın, kamuoyunu yönlendirebilen önemli bir organdı.⁵⁷⁵

Sultan Abdülmecid döneminde çıkan gazete sayısı iki iken, Sultan Abdülaziz devrinde bu sayı on üçe çıkmıştır.⁵⁷⁶ Bu da Sultan Abdülaziz zamanında basının ne

⁵⁷⁰Panislamizm, sistemli bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet devrinde 1908 yılında Sırat-ı Müstakim'in yayın hayatına girmesiyle başlamıştır. Bir devlet politikası olarak benimsenmesi ise Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmişti. Sultan Abdülaziz devrinde İslamcılık sadece hissi bir hareketti ve Türkçülük, Osmanlılık hareketlerinin bir tepkisi olarak meydana gelmiştir. Siyasî bir teşkilattan ve programdan mahrumdur. Medrese müntesipleri tarafından temsil edilmektedir (Karal, III, 327).

⁵⁷¹Беляев Е. А. Джемаль-ад-Дин аль-Афгани // Советская историческая энциклопедия / Под ред. Е. М. Жукова. — Советская энциклопедия, 1973—1982.

⁵⁷²Karaman, 462.

⁵⁷³Фадеева И. Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи: (Османизм – панисламизм) XIX – начало XX в. М., 1985, 45.

⁵⁷⁴Karal, I, 300-301.

⁵⁷⁵Davison, 89.

⁵⁷⁶Bu gazeteler şunlardır: Tasvir-i Efkâr, Ceride-i Havadis, Vakit, Basiret, İstikbal, Sadakat, Atmaca, Sabah, Şems, Hayat, Ceride-i Askerîye, Ceride-i Tıbbiye-i Askerîye, Cihan (Karal, III, 218).

kadar önemli bir kurum haline geldiğinin göstergesidir. Ahmed Saib'e göre Sultan Abdülaziz'in son devirlerinde matbuat, efkar-ı umumiye üzerinde önemli bir yere sahipti.⁵⁷⁷

Basının geliştiği bir ortamda amaçlarına ulaşmadaki yöntemleri propaganda olan Genç Osmanlılar; Tasvir-i Efkar ve Tercüman-ı Ahval, yurt dışında ise Muhbir ve Hürriyet gazetelerini çıkarıyorlardı.⁵⁷⁸ Böylece İstanbul kamuoyuna ulaşabiliyorlardı. Öyle ki Paris'te çıkan Hürriyet gazetesi gizlice Osmanlı Devleti'ne sokuluyor ve bir sayısı İstanbul'da bile Osmanlı lirasına kadar satılabiliyordu.⁵⁷⁹

Âli Paşa'nın 1871'deki ölümüyle Avrupa'dan dönen Genç Osmanlılar basın faaliyetlerine İstanbul'da devam etmeye başladılar. Cemiyetin önde gelenlerinden Namık Kemal, kendi yönetimi altında İbret gazetesini çıkarmaya başladı.⁵⁸⁰ Haber gazetesi olmaktan çok bir fikir gazetesi olan İbret'teki yazılarıyla Namık Kemal, vatan sevgisi, hürriyet fikirlerine vurgu yapmasının yanı sıra, Mahmud Nedim Paşa hükümetini eleştiren yazılar da yazıyordu.⁵⁸¹ Bu yazılarıyla kamuoyu üzerinde önemli etkileri oluyordu. Süleyman Nazif'in Ziya Paşa ve Namık Kemal için yazdığı İki Dost adlı kitapta İbret gazetesindeki yazılarıyla Namık Kemal'in İstanbul kamuoyu üzerindeki etkisinden şöyle bahsetmektedir:

⁵⁷⁷ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 73.

⁵⁷⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırıatlı), TTK Yayınları, Ankara, 1984, 152-153.

⁵⁷⁹ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 78.

⁵⁸⁰ Abdurrahman Şeref Efendi, 156; Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *DİA*, Ankara, 1984, 32, 368.

⁵⁸¹ İbret gazetesinin 9 Temmuz 1872'de Mahmud Nedim Paşa hükümeti tarafından "menafi-i devlete ve adab-ı umumiye karşı ittihaz etmiş olduğu meslekte ısrar eylediğine mebnî", kapatılması üzerine "ifade-i meram" başlığıyla yazdığı yazıda Mahmud Nedim Paşa'nın icraatlarını genel bir üslupla eleştirmektedir. Mahmud Nedim Paşa'ya ait olduğu söylenen "her kimse kendi aleminin padişahıdır" sözü üzerine onu eleştirir mahiyette şunları yazar: "Yalnız şurası şayan-ı teessüftür ki lisanen buna kail olup da fiiliyatta hodserane ihtiyar ettiği harekete menafi-i devlet" tabiri mefhumunu nakarat-i beraat suretinde göstermek isteyenler vicdanen kendi alemine değil bütün aleme padişahane infaz-ı hüküm için hem kendi aleminin hem de bütün alemin harabına razı olanlardır" (Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, 130 v.d.). 15 Haziran 1872 tarihli İbret'in "Bir Mülhaza" başlıklı makalesinde Mahmud Nedim Paşa'nın Rusya yönlü siyasetini doğrudan doğruya eleştirmekle beraber Rusya'nın siyasetine yönelik uyarılarda bulunmaktadır (Özön, 51). Yine Ocak 1873 tarihli ve 95 sayılı İbret'te çıkan "Moda" adlı makalesinde Mahmud Nedim Paşa dönemine (1871-1872) atıfta bulunarak şunları yazar: "...Bundan bir buçuk seneye geçinceye kadar hükümetin bir tarz-ı idaresi vardı (Ali Paşa dönemini kastediyor) Herkes ondan daha güzel bir yol tutulmak kabil olduğunu düşündüğü için her tagayyüre bir mevhibe-i mahsusa nazarıyla bakmakta idi. Ondan sonra bir tagayyür geldi (Mahmud Nedim Paşa yönetimini kastediyor)... fakat tagayyür o kadar sürdü, o kadar büyüdü o kadar çoğaldı o kadar ahlaki millîye ve menfaat-i vatanın aleyhine zuhur etti ki o tebeddüllere sebep olan halin tebeddülünden başka her nevi tagayyür vatan için musibet add olunmağa başladı" (Özön, 220-221).

“...Hürriyet gazetesi nüshaları İbret Ceridesi’nin yanında sönük kalır. Kemal’in sihr-i beyanı herkesi teshir etmişti... Hemen her makalesi efkar-ı umumiyyede şiddetli bir cereyan husûle getiriyordu. Yazılarının güzelliğini takdir ve manasını tefekkür edemeyen avam bile bu umumi cereyana kapılmıştı”.⁵⁸²

Ahmed Saib’in de belirttiği üzere İstanbul’da “neşriyat-ı yevmiye” yayınları kamuoyunda bir “heyecan-ı azime” meydana getiriyordu.⁵⁸³ Bu yayınlar hem Mahmud Nedim’e karşı kamuoyunda bir cephe oluşturuyor hem de kamuoyu yeni kavramlarla tanışıyordu.

Sultan Abdülaziz devrinde gazeteler İstanbul’da bu denli etki bırakırken özellikle İbret gazetesi medrese talebeleri tarafından da okunmaktaydı.⁵⁸⁴ Haluk Y. Şehsuvaroğlu’nun şu ifadelerine göre talebeler olayları yakinen takip ediyor ve toplantılarında vatan ve hürriyet gibi konular üzerinde konuşuyordu:

“Fatih’te ekser sakinleri talebe-i ulum olan Asmalı Han’da geceleri İbret gazetesi koleksiyonları açılıyor, Yunus isminde Yakovalı bir hürriyetperver, Kadri ve Fehmi isimlerinde talebeden iki genç, Namık Kemal’in vatan ve asker makalelerini yüksek sesle hazır olanlara okuyorlar ve bunları vatanî hisleri coşturacak şekilde şerh ve tefsir ediyorlardı. Ondan sonra birçok hatip vatan muhabbeti üzerine ve zulüm aleyhine heyecanlı nutuklar söylüyorlardı.”⁵⁸⁵

Görülüyor ki Genç Osmanlıların basın faaliyetleri ve özellikle İbret gazetesi İstanbul’da Mahmud Nedim Paşa hükümeti aleyhine içinde talebelerinde bulunduğu bir kamuoyu cephesi oluşturmaktaydı.

Genç Osmanlıların kendi fikir ve idealleri çerçevesinde kamuoyu oluşturma faaliyetlerinden biri de tiyatro çalışmaları idi. Cemiyet tiyatrosunun önemini bilmekte ve propaganda faaliyetlerinde onu da bir araç olarak kullanmaktaydı. Namık Kemal 31 Mart 1873’teki İbret gazetesinde “Tiyatro” adlı makalesinde tiyatrosunun öneminden bahsetmekte ve “Vatan yahut Silistre” adlı oyunun çok yakın bir zamanda sahneye konacağını yazmaktadır.⁵⁸⁶ Nitekim oyun Güllü Agop Efendi’nin Gedik Paşa tiyatrosunda 1 Nisan 1873 Salı gecesi sahneye konmuştur. Sahnелendiği

⁵⁸² Pakalın, I, 131.

⁵⁸³ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 114.

⁵⁸⁴ Davison, 66; Şehsuvaroğlu, 65-66.

⁵⁸⁵ Şehsuvaroğlu, 65-66.

⁵⁸⁶ “...Asâr-ı acizanemden Vatan yahut Silistre ünvanlı oyunun tertip ve talimi hitam buldu. Birinci defa olmak üzere önümüzdeki Salı akşamı yani Çarşamba gecesi icra edilecektir”. (Özön, 208).

ilk gece büyük bir kalabalık tarafından izlenen oyunda 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında Silistre Kalesi'nde kuşatılan Türklerin Rusları püskürtmesi anlatılmaktaydı. Oyun sırasında coşan halk “*Yaşasın Vatan*” sözleriyle gösteri yapıp *muradınız nedir, muradımız budur, Allah muradımızı versin* gibi sözlerle Genç Osmanlılar ve Midhat Paşa ile yakın ilişkileri bulunan ve hürriyet taraftarı olduğu kamuoyunda bilinen Veliahd Murad'ın adını dile getirmiştir.⁵⁸⁷

Görülüyor ki tiyatro kamuoyu üzerinde çok etkili olmuş ve halk sadece vatanseverlik hisleri ile değil, üstü kapalı olarak ifade edilmiş olsa da Sultan Abdülaziz aleyhine gösteriye de kalkışmışlardır.⁵⁸⁸ Şehzade Murad'ın adının ima yoluyla da olsa halkın ağzında dolaşması Sultan Abdülaziz'i çok rahatsız etmiştir. Zaten 1867 yılında beraber çıktıkları Avrupa seyahatinde Şehzade Murad'ın gördüğü ilgiden rahatsız olan Sultan,⁵⁸⁹ seyahat dönüşü O'nu Kadıköy'deki köşkünde adeta münzeviyane yaşamaya mecbur bırakmıştı. Bu esnada Şehzade Murad Avrupa'dan getirdiği kitaplarla vakit geçirip hürriyet, adalet gibi kavramlar üzerine kafa yormaya başlamıştı. Bu arada Namık Kemal ile Şehzade arasında da gayet samimi bir dostluk kurulmuştur.⁵⁹⁰

Sahnelenen oyun sadece Sultan aleyhine gösterilere sebep olmamış halk, Mahmud Nedim Paşa aleyhine de çevrilmişti. Sultan II. Abdülhamid'in hem kendi dönemine ait olayları hem de kendinden önceki dönemlerin önemli olaylarını yazdırdığı Besim Bey'in notlarında sahneye konan Vatan yahud Silistre oyunu ile ilgili olarak şu ifadesi bu duruma kanıttır:

“ *efkâr-ı umumiyye-i ahaliyi Sultan Abdülaziz-i merhumun ve Mahmud Nedim Paşa aleyhine çevirmeye çalışmakta idiler*”⁵⁹¹

Kalabalık bir izleyici grubu tarafından izlenen oyunun izleyicileri ile ilgili bazı isimler hariç kimler oldukları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak oyunun Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin bir faaliyeti olduğu düşünülünce, izleyicilerin büyük

⁵⁸⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, 158; Davison, 67-68; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 188; Ebuzziya Tevfik, 489.

⁵⁸⁸ Davison, 69.

⁵⁸⁹ “... (Şehzade Murad) bütün Avrupa hükümdarlarının nazar-ı dikkatlerini celb eylemiş ve hüsn-i teveccühlerini kazanmış idi. Ne çare ki bu hal Sultan Abdülaziz'in hasedinî mucib olarak yarı yolda Murad'ı geri çevirmek istemiş ise de Fuat ve Ali Paşaların tavtıyla nezdinde ibkaya razı olmuş idi” (Hüseyin Hıfzı, *Sultan Murad-ı Hamis ve Sebeb-i Hal'i*, Dersaadet, 1326, 2.

⁵⁹⁰ Hüseyin Hıfzı, 2-3.

⁵⁹¹ İbnül Emin Mahmud Kemal, “Abdülhamid-i Sani'nin Notları”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara:13 (90), 1926, 63-64.

bir kısmının bu cemiyetin üyesi ya da cemiyete sempati duyan kişilerden olduğu söylenebilir. Buradan hareketle oyunu izleyenler ve belki gösteriye katılanlar arasında medrese talebelerinin de olduğu düşünülebilir. Çünkü sadece bir yıl içinde, 1875'te İstanbul'un önde gelen ulemâlarından olan Ahmed Hulusi Efendi kanalıyla Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne bin yedi yüz elli medrese talebesinin kaydedildiği⁵⁹² ve yine talebelerin İbret gazetesini okudukları da göz önüne alınca 1873'te bu cemiyete sempati duyan bir talebe grubundan bahsetmek yanlış olmayacaktır.

Vatan yahud Siliste oyunu 1 Nisan Salı gecesini takiben Çarşamba ve Perşembe gecelerinde iki kez daha sahneye kondu. Oyun sonrası aynı gösterilerin yaşanması hükümeti harekete geçirdi. Namık Kemal tutuklanarak 9 Nisan'da Magosa'ya, Ahmed Midhat Efendi ve Ebuzziya Tefvik Rodos'a, Hakkı ve Nuri Beyler de Akka'ya sürgüne gönderildi.⁵⁹³ 5 Nisan'da da İbret gazetesi kapatıldı. Namık Kemal, İstanbul'a ancak Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra dönebildi. Namık Kemal'in sürgünde olduğu dönemde ailesinin ihtiyaçlarını Şehzade Murad karşıladı.⁵⁹⁴

Genç Osmanlılar, İstanbul'daki basın ve tiyatro faaliyetleri ile kamuoyuna ulaşabiliyor, mesajlarını iletebiliyor hatta müstakbel padişah olarak gördükleri Şehzade Murad'ın adını bile sokaklarda söyletebiliyorlardı. Bu dönemde Genç Osmanlıların etkisine açık bu grup içerisinde medrese talebeleri de bulunmaktaydı.

Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin bazı mensupları İstanbul'un dört bir tarafındaki tekkelere mürid olmuşlardı. Şeyhlerin çoğu ellerinde idi. Medreselerde dersi'amlar açıkgöz talebelere bu cemiyetin fikirlerini aşilayarak onların da diğer talebelere ulaşmasını sağlıyorlardı.⁵⁹⁵

2.1.5. Osmanlı Devleti Üzerinde İngiliz-Rus Rekabetive Talebelere Etkisi

Mayıs 1876'da İstanbul çok hareketli günler yaşamaktaydı. İngiltere, İstanbul'da artan Rus nüfuzundan iyice rahatsız olmuş bunu, Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'dan bilerek bunları tasfiye için Midhat Paşa ve arkadaşlarını (hal'ciler) daha aktif desteklemeye başlamıştı. Hal'ciler, İngiltere'ye

⁵⁹² Ayhan, 27.

⁵⁹³ Abdurrahman Şeref Efendi, 158; Davison, 68-69; İrtəm, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 188; Ebuzziya Tefvik, 485.

⁵⁹⁴ Özön, 209; Davison, 69.

⁵⁹⁵ Ayhan, 72.

istinat ediyorlar, Ruslar ise Sadrazam Nedim Paşa'nın durumunu kuvvetlendirerek İngilizler ve taraftarlarının hareketlerini etkisiz hale getirmeye çalışıyorlardı.⁵⁹⁶

Ebuzziya Tevfik, medrese talebelerini isyana sürükleyen bir etkenin de İngilizler olduğuna dikkat çekerek şunları ifade etmektedir:

“Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın devrilmesinde Rus-İngiliz rekabetinin de muhakkak rolü olmuştur... Rus Elçisi İgnatiyef, Nedim Paşa'yı daha ilk sadaretinde avucunun içine almış, kendisini adete Devlet'in başmüşaviri, hatta görünmez sadrazamı yapmıştır. İkinci sadratında Mahmud Paşa, tekrar akıl hocasının bir dediğini iki etmediği için Rus politikası bütün Balkanlar ve Doğu illerine hakimolma hazırlıklarını yürütmüştür. Fırsattan istifade eden Avusturya ve Rusyapolitikalarını Ruslarla aynı paralele oturtmuşlar, ilkin Hersek ve Bosna'yı elde etme imkanına bakarken Almanya, Anadolu üzerinden Irak'a sarkmak için buraya nüfuz etme politikaları aramaya başlamıştır. Fransa ise Suriye, Lübnan, Filistin'e ve Mısır'a kadar Kuzey Afrika'yı ele almak çarelerini planladığından, çevrilen entrikalara karşı gelememiştir. Osmanlı Devleti üzerinde oynanan bu oyunlar sadece bir devletin işine gelmiyor ve onun çıkarlarını baltalıyordu. O da İngiltere idi. Bu büyük planı çekip yürüten Rusya'ya ve O'nun Büyükelçisi İgnatiyet'e başarıları için gerekli zemini hazırlayan da Mahmud Nedim Paşa olduğu için İngiltere perde arkasından Nedim Paşa'yı devirerek İgnatiyef'i etkisiz hale getirmeye çalışıyordu. Bu gerçekler karşısında, Mahmud Paşa'yı deviren talebe isyanının arkasında İngiltere'yi bulmak yanlış bir değerlendirme değildir.”

Ayrıca Ebuzziya Tevfik'e göre talebelere İngiliz parası da akmıştır. Sarraf Hristaki'den faizle alınan paralar yeterli değildir. Midhat Paşa ve Rüştü Paşa'da da bu işe dökcek bol altın yoktur. Bu isyanın maddi kaynaklarından biri de İngiliz altınıdır.⁵⁹⁷

Ruslar da bu sırada durumu kendi lehlerine çevirmek için bütün güçleriyle çalışıyorlardı. Rusya Elçisi İgnatiyef, Rusya'nın aleyhine meydana getirilmek istenen havayı sezmiş, İngilizlerle işbirliği yapan Hal'cilerin planlarını etkisiz hale getirecek tedbirleri düşünmeye başlamıştı.⁵⁹⁸ Yaşanan hadiseler medrese talebelerinin Rusya

⁵⁹⁶Süleyman Kocabaş, *Osmanlı İhtilallerinde Yabancı Parmağı*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1993, 128.

⁵⁹⁷Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974, 3, 277-278.

⁵⁹⁸Kocabaş, 131.

karşıtı bir pozisyon alıp, hal'cilerin planlarının bir parçası olmalarına neden olmuştur.

2.1.6. Talebe İsyanını Başlatan İki Önemli Hadise: Selanik Vak'ası ve Basına Sansür Konması

Hersek ve Bulgaristan bölgelerinden Müslümanlar ve Hristiyanların çatıştığına dair gelen haberler başkentte büyük bir heyecan meydan getirmiştir. Bu arada İstanbul'da da bu yönlü çatışmaların olacağı söylentileri yayılmaya başladı.⁵⁹⁹ Çoğunlukla Gayrı Müslimlerin yaşadıkları Beyoğlu'nda medrese talebelerinin Hristiyan ahaliyi kılıçtan geçireceklerini duyuran bildirilerin de cami ve sokaklara yapıştırıldığı görülmekteydi.⁶⁰⁰ Bu söylentiler sebebiyle İstanbul'un Slav ve Hristiyan halkı silah satan dükkânlarına adeta hücum etmişlerdi. Geceleri evlerinde tetikte bekleyip, gündüzleri silahla dolaşmaları başkentte ortamın ciddi bir şekilde gerginleşmesine neden olmuştur.⁶⁰¹ Aslında bu tür söylentileri yayan ve Avrupa'nın dikkatini Osmanlı Devleti üzerine çekmeye çalışan Rus Elçisi İgnatiyef'ti. Amacı, Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirmektir.⁶⁰² Başkentte bu derece gergin bir hava varken 6 Mayıs 1876 yılında Selanik'te meydana gelen hadise ile durum daha da korkulacak bir boyuta ulaştı.

Selanik'te Müslüman bir kızın Amerikan konsolosu tarafından kaçırılması⁶⁰³ olayına şahit olan Müslümanlar⁶⁰⁴ vali konağının önünde toplanıp kızın yetkililere iade edilmesini istediler. Vali Mehmet Refet Paşa, kızın geri getirileceğine dair söz verdi. Validen söz alan ancak ikna olamayan halk, konağın yanındaki camiye doğru gitmeye başladılar. Saatli Camii olarak bilinen Selimpaşa Camii'ne gelen 3-5 bin

⁵⁹⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, 87.

⁶⁰⁰ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 120.

⁶⁰¹ Mahmud Celaleddin, 87; Şehsuvaroğlu, 66.

⁶⁰² Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 173 v.d.; Şehsuvaroğlu, 66.

⁶⁰³ Selanik'in Avrethisar kazasına bağlı Boğdantze köyünde yaşayan Stephana isminde bir Bulgar kız bölgede tahsildarlık yapmakta olan Emin Efendi ile evlenebilmek için İslam dinine geçmişti. Bulgar kız yeni dine geçtiğini resmen tasdik ettirmek niyetiyle Müslüman kadınlara uygun kıyafetiyle trenle Selanik'e gitmek üzere 5 Mayıs 1876'da yola çıktı.⁶⁰³ Bulgar kız şehre yabancı olduğu için istasyonda polislerin yanına gidip kendisine Valilik Konağı'na kadar eşlik etmelerini istedi. Bu sebeple, iki polis ve bir onbaşı kızı Vali Konağı'na götürmek üzere sorumluluk aldılar. Kızın Selanik'e gelmekte olduğunu önceden haber alan Amerikan konsolosluğundan iki kişi ve 150 kadar kişi kızı istasyonda beklemekteydiler. Amerikan konsolos Lazzaro kızı valiliğe götürecek olan üç kişiyi etkisiz hale getirerek onu kaçırttı (*Sabah*, "Şu'unât", Sayı:62, 14.04.1293 (09.05.1876).

⁶⁰⁴ *Sabah*, "Şu'unât", Sayı:62, 14.04.1293 (09.05.1876).

civarındaki halk, kızın vali konağına getirilmesini istediler.⁶⁰⁵ Bu sırada olayla ilgisi olmayan Alman ve Fransız konsolosları konağın önüne gelip, oradan camiye geçtiler. Konsolosların camiye gelişi Vali'ye bildirildi. Selanik valisi Mehmed Refet Paşa halkı sakinleştirmek için camiye gelmiş ancak nasihatleri kızgın grubu yatıştırmamıştı. Hatta eli silahlı Arnavutlar da kalabalığa girmiş ve olay ciddi bir vaziyet almaya başlamıştı. Fransız konsolosu Labout ve Alman konsolosu Cerniye kızgın topluluk tarafından alı konulmuştur. Bulgar kızın kendi arzusuyla Amerika konsolosluğuna sığındığının ileri sürülmesiyle beraber kızgın kalabalıkdaha da ileri giderek Fransız ve Alman konsolosları öldürdüler.⁶⁰⁶ Aslında Zabıta Ağası iki konsolosu olay yerine girmemeleri konusunda uyarmış, ancak onlar bunu dikkate almamışlardı. Olayın bu dereceye vardığını gören İngiliz konsolosu Bulgar kızın hükümete teslimini sağlamış böylece galeyan sona ermiştir.⁶⁰⁷

Alman ve Fransız konsolosların öldürülmesiyle sonuçlanan bu olay uluslararası alanda büyük yankı bulmuş, basına bu durum Müslümanların tüm Hristiyanlara genel bir anlamda katliam yapacağı şeklinde yansımıştır. Bu durum Osmanlı Devleti ve Avrupa Devletleri arasında siyasî krize sebep olmuştur. Fransa, İtalya, Rusya, Avusturya ve Almanya Osmanlı Devleti'ni siyasî çıkmaza sokmak için Elçi İgnatiyef'in öncülüğünde İstanbul'da konsolosları toplayıp tebaalarını müdafaa etmek gerekçesi ile Selanik limanına savaş gemilerini gönderip gerekirse karaya asker çıkarma kararı almışlardır.⁶⁰⁸

Osmanlı Devlet erkânı, olayı haber alır almaz harekete geçmiştir. Sultan Abdülaziz, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'yı, Fransa ve Almanya devletlerinin İstanbul'da bulunan büyük elçiliklerine göndermiş ve olaydan duyduğu üzüntüyü iletmiştir. Nedim Paşa, olayın layıkıyla araştırılacağını ve sorumluların derhal cezalandırılacağını belirtmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ Tepekaya, 1037.

⁶⁰⁶ Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılab Yahud Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmisin Cülusu*, Tanin Matbaası, 1926, 5; Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasî Olaylara Bakışı", 43.

⁶⁰⁷ *Sabah*, "Şu'unât", Sayı:62, 14.04.1293 (09.05.1876); Danişmend, 350.

⁶⁰⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, 87-88; Ahmet Mithat Efendi, I, 131.

⁶⁰⁹ *Sabah*, "Şu'unât", Sayı:63, 15.04.1293 (10.05.1876).

Bâb-ı Âli, olaydan birkaç sonra konsolosların ve Osmanlı topraklarına gelen yabancıların her ne olursa olsun korunması gerektiği ile ilgili olarak Takvim-i Vekâyi’de bir açıklama yapmış⁶¹⁰ ve bu olayın üzerine düştüğünü göstermiştir.

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, devletin Selanik’te bulunan yöneticilerine 8 Mayıs 1876 tarihli gönderdiği telgrafta, vatandaşlar hakkında hiçbir ayırım gözetmediğini ve herkesin güvenliğinden sorumlu olduğunu belirtmiştir.⁶¹¹ Buna rağmen Avrupalı devletler İstanbul’a ağır notalar yağdırmışlardır.⁶¹²

Sadrazam Nedim Paşa, yaşanan olaylar üzerine büyük devletlerin Selanik’e asker göndermelerine engel olmak istemiştir. Selanik valisi, konsolosları öldürenlerin yargılanması amacıyla bir komisyon oluşturmuş ve devlet görevlileri başta olmak üzere bu olaya karışanların cezalandırılmasını sağlamıştır.⁶¹³ O sırada vali olan Mehmed Refet Paşa, sorgulanmadan cezalandırılarak görevden alınmış⁶¹⁴ ve yerine Ferik Eşref Paşa vali olarak atanmıştır.⁶¹⁵ Eşref Paşa, tahkikat için Selanik’e gitmiştir.⁶¹⁶ Komisyon tarafından inceleme yapılarak sorumlular cezalandırılmıştır.⁶¹⁷ Konsolosları öldürenler ise sorgulanıp idam edilmişlerdir.⁶¹⁸

⁶¹⁰ “...umum-ı ahalinin muhafaza-i can ve mal ve namusları hükümetin ikdam-ı vazifesi olduğu gibi memalik-i Devlet-i Aliyye’de mukim ve ‘ahden müste’min olan düvel-i ecnebiye tüccar ve teb’asının ve hususıyla konsolos vesair bu misillü me’murlarının he vecihle mahfuziyet-i nefis ve mal ve namusları dahi veza’if-i mühimme-i hükümet muktezasından olub buna müte’allık icraât ve ma’lumatta edenni-i mertebe-i tesamüh iden me’murların müdür ve ka’imakamlardan ta vilayete kadar kâfesi derece derece mes’uldür...” (Takvim-i Vekâyi, “Kısm-ı Resmi”, Sayı:1814, 24.04.1293/19.05.1876).

⁶¹¹ “Selanik’teki Osmanlı halkı içinde dinini değiştirmek isteyen kız için araya girmiş olanlardan bazıları bize Alman ve Fransız konsolosların katillerinin kim olduğu bilgisini vermişlerdir. Devletin gözü önünde, iki muhteşem gücün memurlarına karşı işlenen bu insanlık dışı davranıştan dolayı derhal çok katı önlemler alınmıştır. Bu nedenden ötürüdür ki suçluların ibret olacak şekilde cezalandırılmaları konusunda size aşağıdakileri yapma izni vermekteyiz: Tüm vatandaşların hayatını, gururunu ve mülkî değerlerini korumak devletin aslî görevidir ve aynı zamanda tüccarların, yabancı uyruklu halkın ve özellikle de antlaşmalarda ve kanunlarda belirtilmiş olan konsolosların ve diğer memurların da gururunu ve mülkiyetini korumak devletin aslî görevleri arasındadır. Devletin bu gibi sorumluluklarını yerine getirmede ortaya çıkabilecek en ufak bir aksaklık en alt kademedeki bir memurdan genel yönetime kadar yansımaktadır. Burada görülen aksaklıklardan dolayı suçluların en ağır şekilde cezalandırılması gerekmektedir (Tepekaya, 1045-1046).

⁶¹² “Almanya Hariciye Nazırı Selanik Vak’asında pek kabahatli olanların şediden te’dib ve mücazâtolunmamasından dolayı şikayet etmesini dersi’adet sefirine iş’ar eylediğini beyan ettikten sonra...” (BOA, HR. TO., 122/58); “Meb’usan-ı millet meclisi a’zasından Mösyö Masari Selanik Vak’ası ne yolda cereyen etmiş ve canib-i hükümetten ne tedbir ittihaz olunmuş olduğu ‘umum namına olarak dün hariciye nezaretindensu’al eylemesi üzerine...” (BOA, HR. TO., 124/93).

⁶¹³ Ceride-i Havadis, “Havadis-i Dahiliye”, nr. 3078, 16.04.1293 (11.05.1876).

⁶¹⁴ İrtem, Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali, 235.

⁶¹⁵ Takvim-i Vekâyi, “Kısm-ı Resmi”, Sayı:1812, 14.04.1293 (09.05.1876); Ahmed Lütfi Efendi, XV, 75; İrtem, Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali, 235.

⁶¹⁶ Basiret, “Resmi”, Sayı: 1806, 14.04.1293 (09.05.1876).

⁶¹⁷ “...Selanik mahkumlarından başının i’dama bedel mü’ebbeden küreğe vaz’ları hususu...” (BOA, Y.EE. 44/13).

Eşref Paşa olayla ilgili olarak, “...on sekiz kişidaha tevkîf olunub bunlar ile şimdiye kadar tevkîf olunanların ‘adedi elli üç kişiye balığ...’ olduğunu Hariciye Nezareti’ne bildirmiş ve Selanik’te asayişin sağlandığını da ilave etmiştir.⁶¹⁹ Alman ve Fransız konsolosların naaşı da toprağa verilmiştir.⁶²⁰ Bu arada Avusturya Nazırı Kont Andrassy, Avusturya sefiri aracılığıyla Osmanlı Devleti’ne gönderdiği tezkirede, “..canib-i Bâb-ı Âlidenittihaz buyurulan tedâbiri tamamıyla tasvîb idup..” bu tedbirleri yeterli bulduğunu açıklamıştır.⁶²¹ Ayrıca İngiltere de benzer bir açıklama ile, “ ...hükümet-i seniyye canibindenittihaz buyurulan tedâbir-i ‘âcileden dolayı pek ziyade memnun olduğu...” açıklamasında bulunmuştur.⁶²² Buna rağmen Rusya hükümetinin, yaşanan olayları Müslümanların Hristiyanları katletmesi gibi göstermesi ve sefarethanesini Hırvatlara muhafaza ettirmesi, Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıları korkuya düşürmüştür. Bazı yerli tüccar ve sarraflar korkuları sebebiyle ülkeyi terk etmişlerdir.⁶²³

Osmanlı hükümeti Selanik problemini; burada sıkı güvenlik tedbirleri alıp herhangi bir hadiseye mahal vermemek ve Avrupa devletlerinin büyükelçileriyle sürekli temas halinde olup, Avrupa devlet başkanlarını ilekamuoyunu sürekli bilgilendirme gibi bir diplomasiyle çözmeye çalışmıştır. Ancak hiçbir şey yolunda gitmemiş ve Selanik’te olaylar bitmemiştir. Durum böyle olunca ilgili ilgisiz birçok devletin savaş gemisi Selanik limanına gelmiştir.⁶²⁴

Selanik Vak’asında suçluların dış baskılarla yargılanıp idam edilmesi Müslüman halkı galeyana getirdi.⁶²⁵ İstanbul’da havanın iyice gerginleştiğinin bir diğer göstergesi de 9 Mayıs 1876’da Mahmud Nedim Paşa hükümeti tarafından bu döneme değin ilk kez basına sansür konmasıdır. Padişah ve Nedim Paşa’ya karşı hoşnutsuzluk basın tarafından da dile getirilmekteydi. Bundan dolayı Nedim Paşa,

⁶¹⁸BOA, HR. TO. ,516/52; Danişmend, 350; Mahmud Celaleddin Paşa, 89; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 236.

⁶¹⁹ BOA, HR.TO. 554/4; *Takvim-i Vekâyi*, “Kısm-ı Gayri Resmi Mevad-ı Dahiliye”, Sayı:1814, 24.04.1293 (19.05.1876); *Sabah*, “Şu’unat”, Sayı:69, 21.04.1293 (16.05.1876).

⁶²⁰*Takvim-i Vekâyi*, “Kısm-ı Gayri Resmi Mevad-ı Dahiliye”, Sayı: 1815, 28.04.1293 (23.05.1876).

⁶²¹BOA, HR. TO., 166/17.

⁶²² BOA, HR. TO., 124/90.

⁶²³ Shaw-Shaw, 206; Mahmud Celaleddin Paşa, 88; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 235; Karal, III, 101.

⁶²⁴ Ahmet Oğuz, *1876 Selanik Vak’ası Osmanlı’nın Balkan Siyaseti*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, 70-71.

⁶²⁵ Ortaylı, 301.

bir kararnameyle basında sansür uygulanmıştır.⁶²⁶ Sansür kararnamesi 17 Rebiyü'l-ahir 1293 (12.05.1876) tarihli Ceride-i Havadis, Vakıt ve Basiret gazetelerinde aynen verilmiştir:

“Matbuat-ı Osmaniye'nin neşr-i hayatına idareden ziyadesiyle dikkat ve ihtimam olunmakta ve ekseriya ta'dil ve ilga gibi mücazat dahi icra edilmekte ise de ahval-i hazırânın ehemmiyeti cihetiyle gazetelerin ale'l-umum kaviyyen taht-ı inzibata alınması vacibeden bulunduğundan Dersaadette ve Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin kaffe-i cihatında elsine-i muhtelifede tab' olunan gazetelerin kable't-tab' muayenesi husûl-i maksada kafi bulunmağla bundan böyle Dersaadette tab' olunan gazetelerin Matbuat İdaresinden ve eyaletlerde bulunan gazetelerin dahi hükûmât-ı mahalliyece tayin olunan memurlar marifetiyle kable't-tab' muayenesi karar-ı âli iktizasından olub, bu usûl dahi muvakkat olmağın ilan-ı keyfiyete ibtidar kılındı.”⁶²⁷

Eski Maliye Nazırı ve aynı zamanda bir gazeteci olan Ata Bey, kendi döneminde yaşanan sansürün sebeplerinive bu karara karşı gösterilen tepkileri İkdâm gazetesinde yer alan *Memalik-i Osmaniye'de Sansür'ün Tarihi* adlı makalesinde şöyle bahsetmektedir:

“Bu zatın (Mahmud Nedim Paşa) ikinci sadaretinde Bosna ve Hersek meselesi, Avusturya'nın Andrassy Notası, Kılık Limanı'nın Devlet-i Osmaniye'ye karşı kapanması ile, Avusturya'nın Bosna Hersek hakkındaki âmal-i hafiyyesinin yeniden suret-i sarahat alması ile, Rusya Sefir-i İgnatiyef'in mevaidinden Bosna ve Hersek ateşinin itfasına hadim bir netice hasıl olmayıp... İstanbul'da efskar-ı umumiyye artık galeyana gelerek Mahmud Nedim Paşa siyaseti hakkında açıktan açığa tenkid ve takbihler başlayınca ve efskar-ı umumiyyenin sadrî vakt hakkındaki vaziyeti daha ağır neşriyata sebep olunca Paşa'nın ihtiyarı elden giderek sansür usûlü vaz' olundu.”⁶²⁸

Gazete idarelerine bildirilen karar üzerine, dizilmiş olan yazılar matbuat idaresinden gelen memurlar tarafından kontrol edilmiştir. Bazı yazıların yayınlanmasına izin verilirken bazılarına müsaade edilmemiştir. Ata Bey: “Çıkarılan

⁶²⁶ Mehmed Zeki Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa*, Divan Kitap Matbaacılık, Ankara, 2016, 93.

⁶²⁷ *Ceride-i Havadis*, “Havadis-i Dahiliye”, nr. 3079, 17.04.1293 (12.05.1876); *Vakit*, “İlan-ı Resmi”, nr. 217, 17.04.1293 (12.05.1876); *Basiret*, “İlan-ı Resmi”, Sayı: 1809, 17.04.1293 (12.05.1876); İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi: 1870-1878*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1991, 163-165.

⁶²⁸ Pakalın, *Mahmud Nedim Paşa*, 93.

yazıların yerine neşri caiz sözlerbulmak için hayli zahmet çekildi” ifadeleri dönemin gazetecilerinin sansür sebebiyle çektikleri sıkıntıya işaret etmektedir. Haklın resmi bir açıklama yapılmadığı için haberdar olmadığı sansür kararı Sabah gazetesinin ilginç bir girişimi ile halka duyuruldu. Gazete, yazılarından her ne çıkarılmış ise onların yerini beyaz bırakmış, böylece ima yoluyla “daha söylenecek çok şey var amma söyletmiyorlar” lisan-ı hal ile sansür kararını kamuoyuna duyurmuştur.⁶²⁹ Yine Basiret Gazetesi de üç sayfa boş, bir sayfa reklam ile alaycı bir şekilde gazeteye sansür konulduğunukamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.⁶³⁰ Hersek ve Bulgaristan olayları ile Andrassy Notasını ardından Selanik’te yaşananlardan sonra İstanbul’da ortam iyice gerginleşmiş, bir de gazetelerin açıktan açığa hükümeti eleştiren yazıları hükümet ve kamuoyunda her an bir olay patlak verecekmiş hissini uyandırmıştır.

Valide Sultan, Hamdi Paşa’yı Midhat Paşa’ya göndererek bu gergin ortamın nasıl yatıştırılacağına dair fikirlerini sormuştu. Bu talep üzerine çiftliğinde hemen bir layiha hazırlayan Midhat Paşa devletin bunalıma girme nedenlerini birer birer açıkladıktan sonra, ıslah çaresi olarak, “*umum-ı tebaa’nın hürriyet ve müsavvâtı ve vükelanın mezuniyyet vemes’uliyeti esaslarını şamil bir kanunun hemen vaz’ ve ilanı*” olduğunu bildirmiştir. Midhat Paşa, üstü kapalı olarak tek çözümün meşruti bir idare kurulması olduğunu söylemekteydi. Ayrıca Midhat Paşa layihasını çok kısa bir zaman sonra patlak verecek olan talebe isyanı ile arkasından gerçekleştirmeyi planladığı Sultan Abdülaziz’in hal’ini işaret eden bir cümle ile bitirmiştir. Yaptığı öneriler yerine getirilmez ise vaziyyetin daha da kötüye gideceği ve pişmanlık duyulacağını da işaret etmiştir.⁶³¹ Ancak Midhat Paşa, Valide Sultan aracılığıyla sunduğu koşullara padişah tarafından garanti verilirse planda değişiklik yapılacağı konusunda Şirvanizade Mehmet Rüştü ile görüşmüştür.⁶³²

Bu layihadan sonra gerek Sultan Abdülaziz ve annesi Valide Sultan ve gerekse Mahmud Nedim Paşa, hükümetin tehlikede olduğunu anlamıştı. Nedim Paşa, Midhat Paşa’yı başkentten uzaklaştırma çabası içine girmiş,⁶³³ bu konuda medrese

⁶²⁹ Sabah, Sayı:65, 17.04.1293 (12.05.1876); Pakalın, Mahmud Nedim Paşa, 94.

⁶³⁰ Davison, 99.

⁶³¹ “...bunun kendisini bir fena neticeye götüreceğinden kendüye vehamet-i kabahat...” (BOA, Y.EE. 18/113).

⁶³² Midhat Paşa, 186-187; Davison, 99.

⁶³³ Davison, 99.

talebelerinin isyanından bir gün önce padişah buyruğu çıkarılmıştır.⁶³⁴ Fakat Mahmud Nedim Paşa'nın Midhat Paşa'dan kurtulmak için yaptığı son girişim olmuştur.

2.2. 10 Mayıs 1876 Medreseli İsyanı

2.2.1. İsyanın Tertiplenmesi

Meşrutiyet idaresine geçmenin Mahmud Nedim Paşa ile gerçekleştiremeyeceğine inanan Midhat Paşa ile ilk sadareti esnasında kendilerini sürgüne gönderdiği için Mahmud Paşa'ya kin besleyen Şirvanizade Mehmed Rüştü ve Hüseyin Avni Paşalar ortamı Mahmud Nedim Paşa'nın düşürülmesi için son derece uygun görüyorlardı. Yaşanan siyasî ve ekonomik gelişmeler, Genç Osmanlıların propaganda ve basın faaliyetlerinin de etkisiyle hükümete karşı hoşnutsuzluk açıkça hissedilir hale gelmişti. O dönemde İngiltere elçisi olarak İstanbul'da bulunan Sir Henry Elliot da, ahali arasında hükümete karşı şikâyetlerin arttığını belirtmektedir.⁶³⁵ Bu dönemde yaşayan Ahmed Saib de hükümete karşı halkın buğz ve adavetinin arttığından söz etmektedir.⁶³⁶ Yine Ahmed Cevdet Paşa'nın "*hâlin ağırlığı ve işlerin karışıklığı meydanda olup ancak neticesi neye varacağı bilinmiyordu*" sözleri de her an bir olayın patlak vereceği ihtimaline işaret ediyordu.⁶³⁷

Bir akşam Midhat Paşa'nın Topkapı dışındaki konağında Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmed Hulusi Efendi, Şehzade Murad'ın doktoru Kapolyon ve sarrafı Hristaki ile yapılan toplantıda harekât planı hazırlandı.⁶³⁸ Ahmed Hulusi'ye göre isyan için en uygun sınıf talebelerdi.⁶³⁹ Bu fikir başta Midhat Paşa olmak üzere toplantıya diğer iştirak edenler için de uygundu. Midhat Paşa'nın önceliği Nedim Paşa'nın bertaraf

⁶³⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, 168.

⁶³⁵ Henry Elliot, 14.

⁶³⁶ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 117.

⁶³⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, 244-245.

⁶³⁸ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA Yayınları*, İstanbul, 1988, 1, 183.

⁶³⁹ Ahmed Hulusi Efendi bu toplantıda; İstanbul'da Fatih, Süleymaniye, Bayezid gibi büyük medreselerde binlerce talebe bulunduğunu ve bunların çoğunlukla bekâr olduğuna ifade etti. Ömürlerinin taş duvarlar arasında fodula yiyerek geçirdiklerini ekledi. Sayıları elli binden fazla olan bu talebelerin yanı sıra, Ramazan ayında Anadolu ve Rumeli'de cerre çıkanlar Bab-ı Meşihat ders vekâleti kayıtlarıyla otuz yedi bini aşıyordu. Nasıl olmuştu da bu zamana kadar gözleri önündeki bu önemli ve büyük kitleyi düşünememişlerdi. Yalnız Ahmed Hulusi Efendi bir yılda Genç Osmanlılar Cemiyeti'ne bin yedi yüz elli talebe kayd etmişti. Bu talebelerden hakkıyla istifade edilirse İstanbul'u yarım saatte ayaklandıracak olan bu sarıklı ordusunu durdurmaya hangi asker cesaret edebilirdi. Hem medrese talebelerinin muhtemel ihtilali memleketi baştanbaşa sarabilirdi (Ayhan, 27-28).

edilmesi idi. Sadarete geçerse artık Kanun-i Esasi'yi ilan edebilirdi. Sultan Abdülaziz'i hal' meselesi son müracaat edilecek vasıtaydı. Öncelikle sadareti elde etmek gerekliydi. Böylece Murad Efendi'yi tahta çıkarmak kolay olacaktı.⁶⁴⁰

Midhat Paşa talebelere verilmek üzere para gönderdi. Bu paralar Şehzade Murad'ın sarrafı Hristaki'den elde edilen paralardı.⁶⁴¹ Bu paralar ile talebenin silah bıçak temin etmesi sağlanacaktı.⁶⁴² İsyanın başlamasından bir iki gün önce Hristaki tarafından getirilen paralar bekar ve muhtaç talebelere dağıtıldı.⁶⁴³

Bursa'dan mektup gönderen Hüseyin Avni Paşa da, medrese talebelerinden yararlanma zamanının çoktan geldiğini, İstanbul'da fazla sayıda asker bulunmamasını ve hemen harekete geçilmesi gerektiğini yazmaktaydı. Bu sebeple Avni Paşa'nın yakın arkadaşı olan Serasker Abdi Paşa, isyandan bir hafta önce İstanbul'da çok asker bırakmamış, askerlerin büyük kısmı sınırlara sevk edilip tedbir alınmıştı.⁶⁴⁴

Bu sırada "İstanbul'da isyan çıkacakmış" haberi yayıldı. Ancak toplanacak medrese talebeleri yalnız zabtiyeler ile dağıtılarak ve elebaşlarından birkaç kişi medreseden atılıp sürülerek karışıklık önlenebilirdi. Özellikle asker içinde Sultan'a karşı bir isyan çıkması çok uzak ihtimaldi. Bununla beraber Ahmet Cevdet Paşa'nın belirttiği üzere: *"tarihe baktığımızda ispat ve tecrübe olunmuştur ki hükümdarlar, ferdî hareketlere karşı güçlü olup, sadece halka karşı zayıf kalmaktaydılar. Bazı devletlerde kamuoyu açık olup daima kendinî hissettirir. Bazı devletlerde de gizli olup, pek sıkılırsa birden bire olay çıkarır. Bundan dolayı hükümdarlar herdevlette kamuoyundan çekine gelmişlerdir."* Hâlbuki Sultan Abdülaziz'e bir husustan dolayı halk arasında dedikoduya sebep olur denilince, halk dediğin bizimkilerse onların hükmü yoktur, ecnebler ise onlara da hekim ve mühendis gibi Hristiyanları karşı tutarsınız, dediği yayılmış ve bu da halk arasında üzüntüye sebep olmuştu.⁶⁴⁵ Bu fırsatı değerlendiren Midhat Paşa kamuoyu ve talebeleri kendi amaçları için organize etti.

⁶⁴⁰ Ayhan, 28.

⁶⁴¹ Cevdet Küçük, "Murad V", *DİA Yayınları*, Ankara, 2020, 31, 184.

⁶⁴² Ayhan, 29; Bilgegil, 205.

⁶⁴³ Ayhan, 70; Danişmend, 351.

⁶⁴⁴ Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2014, 140.

⁶⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 244-245.

2.2.2. İsyanın Başlaması

İstanbul'da sayıları genelde üç ve altı bin arasında tahmin edilen medrese talebeleri,⁶⁴⁶ 10 Mayıs 1876'da⁶⁴⁷ İstanbul'da hükümet aleyhine bir isyan hareketine giriştiler. Aslında talebeler, Nedim Paşa'nın ilk sadrazamlığından sonra sadarete geçen Midhat Paşa'nın bir anda sadareten alınmasının sebebi olarak Nedim Paşa'yı görmekteydiler. Talebeler yer yer toplanıp nümayişler yapmaya hazırlanıyorlardı. Fakat hocalarının kendilerini sakinleştirmeleri, üç aylarda bulunulması ve sayılarının az olması sebebiyle isyana kalkışamamışlardı. Bu amaçtan vazgeçmeyen talebeler üç yıl sonra aradıkları fırsatı bularak ayaklanmayı başlatmışlardır.⁶⁴⁸ İlk önce Fatih Camii civarındaki medreselerdeki talebeler derslerini tatil ederek bu civarda toplanmaya başladılar. Bu durum kısa bir sürede Bayezid ve Süleymaniye medreselerine de sıçradı.⁶⁴⁹ Ayhan takma adıyla Arif Oruç'un yazdığı "Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?" adlı eserde o günün tasvirine rastlamak mümkündür:

"1293 senesi Rebiyü'l-ahir'in on altıncı Çarşamba günü Fatih medreselerindeki talebe-i ulûm arasında bir heyecan görülmüyordu: Kitapları koltuklarının altında, cübbelerinin eteklerini savurarak sessiz sedasız gelip giden sarıklı gençler taş hücrelerde kaynaşıyorlardı. Ne vardı? Ne oluyordu? Müderrislerden henüz kimse gelmemişdi. Medresede yatan talebe ile şehirde aileleri olup da tahsil için gelen efendiler Fatih Camii meydanlığına sevk ediliyorlardı.

⁶⁴⁶O dönemde İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin sayısı hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Mübahat Kütükoğlu'na göre 1869 yılında her kademedeki medrese talebelerinin toplam sayısı 5369'dur. Hocalarla beraber bu sayı 5769'u bulmaktadır. (Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 280); Yine o dönem İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Henry Elliot'a göre 3-4 bindir.(Elliot, 14); Uzunçarşılı'ya göre de 3-4 bindir. (Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*,14); Davison'a göre ise 5 binden 60 bine kadardır (Davison, 99); Arif Oruç'un Sultan Abdülaziz adlı eserinde ise bu sayı 50 bin olarak geçmektedir. (Ayhan, 27).

⁶⁴⁷İsyanın tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı tarihler bulunmaktadır. Ancak en kabul gören 10 Mayıs 1876'dır. Mahmud Celaleddin Paşa'ya göre isyan 10 Mayıs 1876'da başlamıştır (Mahmud Celaleddin, 91);Elliot'a göre 10 Mayıs 1876'dır. (Elliot, 14);Uzunçarşılı'ya göre 10 Mayıs 1876'dır. (Uzunçarşılı,*Midhat Paşave Yıldız Mahkemesi*, 14); Bernard Lewis'e göre de 10 Mayıs 1876'dır. (Lewis,158); Enver Ziya Karal'a göre 11 Mayıs 1876'dır. (Karal, III, 102); Davison'a göre 8 ya da 9 Mayıs'tır. (Davison, 100); İrttem'e göre 15 Mayıs1876'dır (İrttem,*Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*,153); Dönemin resmi tarihçisi Lütfi Efendi'ye göre 13 Nisan 1876'dır. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'ye Ait Bir Risale, Belleten*, 7(28), 1943, 354; Ahmed Saib'e göre 1876 senesi Nisan ayının ortalarıdır. (Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 117).

⁶⁴⁸Ebuzziya Tevfik,456.

⁶⁴⁹İrttem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*,153; Ahmet Mithat Efendi, I, 167; Armaoğlu, 494.

Talebenin kırmızı yeşil boyalı çekmece ve sandıklarında birer kama ve çift gözlü piştovları (tabanca) vardı. İri rovelverleri olanlar da yok değildi. Cübbelerinin koltuk altına büyücek yatağanlar asanlar az değildi. Birkaç bin talebenin beyazsarı ve siyah cübbeleri cami meydanında dalgalanıyordu. Şirvani Ahmed Hulusi Efendi cami içinde arkasını hutbe okunan minbere vermişti. Nevşehirli oldukları söylenen Mustafa ve Ali iki talebe ile görüşüb fısıldaşıyordu. Talebenin Çarşamba günü derslerden evvel cami avlusunda ve içinde mühim bir içtima'a gelmeleri bir gün evvel sözleşilmişti. Çoğu ne olacağını bilmiyordu. Derse gitmek için hücrelerinden çıkanlar, arkadaşları tarafından Fatih Cami'ine kışkırtılıyorlardı...⁶⁵⁰

Başına sarıksaran insanlar da bu harekete katılmışlardı.⁶⁵¹ Bunlar içinde Namık Kemal ve Ziya Bey de bulunmaktaydılar. Gösteriler esnasında binlerce öğrenciyi istediği gibi idare edebilen Ahmed Hulusi Efendi ile Gürcü Şerif Efendi'nin kalabalık içinde yer alması Müslüman halkın talebelere katılmasına sebep olmuştu. Böylece isyancıların sayısı artmıştı.⁶⁵² Tercüman-ı Ahval gazetesinin sahibi olan Agâh Efendi ile talebelerden Yunus Kadri ve Fehmi Efendiler ile aydınlardan Hasan Fehmi, İsmail Kemal, Rıfat Bey ve Köse Raif ve ayaklanmayı desteklemiş ve talebelerin derslere girmemeleri için teşvikte bulunmuşlardı.⁶⁵³

Ahmed Hulusi Efendi, talebeleri coşturmak için “*Ya eyyühe'n-nas canı gönülden tekbir alalım. Allahu Ekber. AllahuEkber*” diyerek bir anda binlerce talebenin heyecanla tekbire eşlik etmesini sağlıyordu. Tekbir seslerini duyan halk ve esnafdan silahını kapam kalabalığa katılıyordu. Talebeye seslenen Hulusi Efendi'nin⁶⁵⁴ sözlerine karşılık Gürcü Şerif Efendi de Şeyhülislamı hedef alan ifadeler kullanmaya başladı.⁶⁵⁵

Süleymaniye'de Fatih'teki hareketi duyan talebe yollara dökülmüştü. Bayezid'de de aynı durum baş göstermişti. Talebeler derse başlamak isteyen hocaları

⁶⁵⁰ Ayhan, 69-70.

⁶⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, I, 168; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 153-154; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 14; Bilgegil, 205.

⁶⁵² Mahmud Celaleddin Paşa, 92; Ayhan, 133.

⁶⁵³ Kuran, 97.

⁶⁵⁴ “*Ey nas, vay ma'sere'l-müslimin bilir misiniz burada neden ictimâ' olundu? Gafiller değiliz. Bu mülk ve milletin hukuk-ı istiklali pââmâl-i â'da oldu. Ne güne duruyorsunuz? Böyle bir zamanda dersle iştigal şî'ar-ı hamiyet ve diyanet midir? Ehl-i İslam Hristiyanların eyâd-ı tahkirinde zebun olub duruyor. Ey nas, Allahü azimü 'ş-şanın nam-ı uluhiyetin ekasem edelim. Bu hale ba'is ana beru ortadan kaldırmak vücudlarını izale eylemek ve bu uğurda 'araka-yı dem etmek cümlemize fariza-yı zimmet değil midir? İmdi 'avratlar gibi duracak mısınız?’*” (Ayhan, 74).

⁶⁵⁵ Ayhan, 74.

men etmiş ve ısrar edenlere, “Tahsil, asayiş vaktinde olur. Fitne ve cenk zamanında talebe silahlı bulunur. Biz de okumayacağız. Şu felaketlere çare bulacağız.”⁶⁵⁶ sözleri ile karşılık vermişlerdi. Talebeler isteklerini, “ehl-i İslam vesair teb’a-i sadıkanın düçâr oldukları mezalim ve taaddiyat ve bir müddetten beri Devlet-i Aliyye’nin Rusya politikasıyla gitmesinden dolayı görülen telefât-ı nüfusiyye ve maliyeyi ta’dâd ile fîmâba’d ıslah-ı mülk-i millete bakılmak için Sadrazam Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Efendi ile Rusya sefiri İgnatiyef’in azli ve ref’leriyle yerlerine Midhat ve Rüştü Paşalar gibi erbab-ı hamîyyet ve gayretten bir vezir ve bir münasib Şeyhülislam nasbı” şeklinde ifade etmişlerdir. Lütî Efendi “bu efkârı talebeye acaba medresede melekler mi verdi?” diye imalı bir soru sorarken daha sonra bu soruya cevaben Midhat ve Rüştü Paşalar için “işte talebelerin hocalarının isimleri okundu” diyerek talebeyi ayaklanma için tahrik edenlerin bu iki paşa olduğunu belirtmektedir.⁶⁵⁷ Bu olayın şahidi Ahmed Saib ise talebelerin “tahsil zamanı değildir, derslere bakılmaz, devlet ve millet batıyor, bir ayak olup çaresine bakmalıyız” şeklinde bağrışıklarını ifade etmektedir.⁶⁵⁸

Fatih karakol kumandanı talebelere mani olmaya çalışmıştı. Ancak bu tavrın göstermelik olduğu görülmektedir ki Basiretçi Ali bu konu ile alakalı olarak şu açıklamada bulunmuştur:

“Ulemâ ve talebe ol zaman Fatih Zaptiye Kumandanlığı’nda olan Miralay Abdülkerim Bey aracılığıyla tahrik ve teşvik olunarak cümlesi birden Şeyhülislamı istemeyiz diye bağrışmaya başlamışlardır.”⁶⁵⁹

Gösteriden önce her şey planlandığından, Fatih Karakol Kumandanı bunun bir parçası olarak kalabalığa ciddi bir şekilde engel olmamıştır. Büyüyen kalabalığın etkisiyle ilerleme durmamış hatta asker kalabalığının ortasında kalmıştır. Kalabalık Bab-ı Seraskerîyye gelmiş ve orada durmayıp Bâb-ı Âli’ye doğru yürümeye başlamıştır. Ahmed Saib bu duruma sebep olarak “hafîyyen halkı şevke memur rehberler bulunduğu”nu belirtmiştir.⁶⁶⁰ Bunların, Genç Osmanlılar Cemiyeti’ne mensup talebeler oldukları düşünülebilir. Bu arada talebelerin Sadrazam Nedim Paşa

⁶⁵⁶ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 153; Ahmet Mithat Efendi, I, 167; Şehsuvaroğlu, 67.

⁶⁵⁷ Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vakanüvis Lütî Efendi’ye Ait Bir Risale”, 354.

⁶⁵⁸ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 118.

⁶⁵⁹ Basiretçi Ali, 98.

⁶⁶⁰ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 118.

ile Şeyhülislam Hasan Efendi aleyhindeki şiddetli sözleri de devam etmekteydi. Talebeler hükümetin Hersek ve Bulgaristan isyanları karşısındaki zayıflığı ve hükümet işlerinde kuvvetli etkisi olduğu halk arasında konuşulan Rusya Elçisi İgnatiyef'i kınayan konuşmalar yapıyorlardı.⁶⁶¹

Yıldız Sarayı'ndan acele ile dönen Sultan Abdülaziz, Dolmabahçe Sarayı'na geçmişti. Serkurena Hafız Mehmed Bey, Sultan'a talebelerin isyana kalkıştığını bildirdi. Sultan Abdülaziz'in hiddetlendiğini gören İsmail Hoca, "*Muaviye askerî mızraklara Kur'an astı. Ali ehemmiyet vermedi. Sonunda hacîl oldu. Abdülaziz Han 'ulemâya ri'ayet etmezmiş. Kendi bileceği şeydir. Ana karışmak kimsenin haddine düşmemiş. Ama, anların mızraklarında Kur'an var*" açıklamasıyla Sultan'ı daha da endişelendirmiştir. Sultan Abdülaziz, hemen Seryaver Halil Paşa ile Serkurena Hafız Mehmed Bey'italebe topluluğuna göndererek amaç ve isteklerinin ne olduğunu sordurdu.⁶⁶²

Sultan tarafından topluluğa gönderilen iki elçi isteklerinin ne olduğunu sorunca talebelerden bir kaçı öne çıkıp, devletin ehil olmayan vekiller sebebiyle düştüğü durumu anlatmışlardır. Sadrazam ile Şeyhülislamdan kimsenin razı olmadığını, bunların azledilmesi ve yerlerine milletin güvenini kazanan kişilerin tayin edilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca sadrazamlık için Midhat veya Rüşdü Paşa'yı şeyhülislamlık için ise Hayrullah Efendi'nin isimlerini zikretmişlerdir.⁶⁶³ Lütfi Efendi ise talebenin teklifleri olarak şunları aktarmıştır:

1) *Sultan Abdülaziz'in muhassasatının bir hadd-ı muayyene tahdidiyle andan harice çıkmamak üzere maliye, nazarat-ı kaviyyeye alınmalı*

2) *Böyle bir nazarat teşekkülü için kaffe-i vilayat müteberanından mürekkebe bir meclis tesis olunup memleketin varidat ve masarifatı tahdid edilmeli; bu meclis şura-yı ümmet namında olmalı*

3) *Zulm-ı teaddiyatı tebeyyün edecek memurlar tedib olunmalı*

⁶⁶¹Sema Özülkü, *1876 Softalar İsyanı Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2000, 74.

⁶⁶²Mahmud Celaleddin Paşa, 92; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 154-155; Bilgegil, 205; Ahmet Mithat Efendi, I, 168.

⁶⁶³Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 121-122.

4) *Selanik'te konsolosları katledenler kemal-i şiddetle tedib ve memleketin adat ve kavaninine mugayir olarak bu katl maddesine sebep olanların dahi mücazat-ı lazimleri verilmeli.*”⁶⁶⁴

Topluluğudağıtmak amacıyla gelen memurlar, müderrisler ile talebelere birçok nasihatte bulunmuş ve taleplerinin gereğine bakılacağını söylemişlerdir. Fakat bir sonuç alınamamıştır. İsyancılar, talepleri kabul edilmeden dağılmayacaklarını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine memurlar saraya dönüp bu durumu Sultan’a anlatmışlar fakat Sultan bir karar verememiştir.⁶⁶⁵ Medrese talebeleri ayrıca Serasker kapısındaki görevi başına gitmekte olan Sultan Abdülaziz’in büyük oğlu İzzettin Efendi’nin arabasını da çevirip saraya dönerek sadrazam ve şeyhülislamın azledilmelerini Sultan’a söylemesini rica etmişlerdi. O da saraya dönerek olanları Sultan’a anlatmıştır.⁶⁶⁶

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa başkanlığında, Meclis-i Vükela toplanmış, şirket-i iltizamiye meselesi görüşülmekteydi. Fatih ve Süleymaniye medreselerinde olup bitenden haberleri yoktu. Bu esnada sarık ve cübbesi çamur içinde kalan Gürcü Şerif Efendi Bâb-ı Âli’ye geldi ve Mahmud Nedim Paşa ile görüşerek medrese talebelerinin isyan ettiğini ve neredeyse Bâb-ı Âli’yi basacaklarını bildirdi. Amacı talebelerin isyanından istifade ile Şeyhülislamlık makamına geçmekti. Midhat Paşa ve arkadaşlarından bu anlamda umudu yoktu ve Mahmud Nedim Paşa ile ittifak yapmak istiyordu. Ona talebenin toplanma sebebi olarak kendisinden ve Şeyhülislamdan memnun olmadıklarını belirtmişti. Gürcü Şerif Efendi’ye göre talebenin Mahmud Paşa’yı istememe sebebi de Şeyhülislam Hasan Efendi’yi himaye etmesi idi. Gürcü Efendi, aslında Meşihata talipti ve bu konuda anlaşılırlarsa ittifaka hazırdı. Bunu kabul eden Mahmud Paşa Mabeyn-i Hümayun’a giderek Hasan Efendi yerine Gürcü Şerif Efendi’yi Şeyhülislam yapmak için gayret göstereceğini bildirdi.⁶⁶⁷

Mahmud Nedim Paşa, Saraya geçti ve etrefta bir teşlaş olduğunu fark etti. Sultan Abdülaziz ile görüşemeyince Pertevniyal Valide Sultan’la görüştü. Valide

⁶⁶⁴ Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi’ye Ait Bir Risale”, 356.

⁶⁶⁵ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 155 ; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 119-120.

⁶⁶⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 14; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 154; Elliot, 14.

⁶⁶⁷ Ayhan, 96-97.

Sultan'ın yaşananlarla ilgili açıklama istemesi üzerine ayaklanmanın Şeyhülislam Hasan Efendi'nin tedbirsizliğinden olduğu söyleyip Sultan'la uzun uzun istişarede bulundu. Hafız Mehmed Bey de, Sultan Abdülaziz'e Mahmud Nedim Paşa'nın azlinden başka çare kalmadığını açıkça dile getirmişti. Talebenin istedikleri kabul edilmezse İstanbul'da kanlı bir ihtilal çıkabilirdi. Bunun üzerine Sultan, durumu görüşmek üzere Hassa Ordusu kumandanı olan büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'yi çağırdı. İzzeddin Efendi, İstanbul'daki askerlerin Edirne'ye sevk edilmesinden dolayı meydanı boş bulan talebelerin böyle bir harekete kalkıştıklarını ileri sürdü. Hassa askerîyle binlerce talebeye bir şey yapılamazdı. Hem de bu olaya ulemâ ön ayak olmuştu ve az zamanda çok büyüyebilirdi. Sultan'ın ikinci şehzadesi Mahmud Celaleddin Efendi de talebe ile çarpışmanın aleyhindeydi. Sultan, bu durum üzerine tekrar Mehmed Bey ile Halil Paşa'yı isyancı talebelerin yanına gönderdi ve dağılmalarını emretti.⁶⁶⁸

10 Mayıs akşamı talebeler Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin azl edilmesini içeren bir dilekçeyi Sultan Abdülaziz'e gönderdiler.⁶⁶⁹ Lütfi Efendi, dilekçelerin verilmiş sebebi ile ilgili olarak, *“Hasan Efendi dahi ibtidadaki ve sonraki meşihatları zamanında hocalardan ve talebeden bir alay kimseler verdiği rütbeler ve payeler defter-i ulemâyı doldurmuş ve muhassasat-ı ilmiyye ile bunların iâsesi gayr-ı kabil olduğundan ehl-i tarik bu halden na-hoşnud...”* diye Şeyhülislamın yakınlarını kayırdığına değinir. Talebelerin dilekçe verme tertibi, Şeyhülislam Hasan Efendi'nin rakibi Hayrullah Efendi'nin yahısında gizlice düzenlenmişti.⁶⁷⁰ Zira Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi medrese talebeleri arasında sevilmemekte ve talebeler arasında Şeyhülislam kezzubi (yalancı) lakabıyla anılmaktaydı.⁶⁷¹ Ayrıca ulemâ ve gençler arasında oldukça sevilen Cemaleddin Efgani'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasında Hasan Efendi'nin etkili oluşu da ona karşı tavır alınmasının sebepleri arasındadır.⁶⁷²

Sultan Abdülaziz, müderrisleri memnun etmek için Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'yi azletmeyi düşünmekteydi. Saraydan gönderilen bir yaver Meclis-i Vükela'ya girerek Hasan Efendi'nin kulağına bir şeyler fısıldadı. Bunun üzerine

⁶⁶⁸ Ayhan, 97-98.

⁶⁶⁹ Davison, 100.

⁶⁷⁰ Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'ye Ait Bir Risale”, 353.

⁶⁷¹ Abdurrahman Şeref Efendi, 168.

⁶⁷² Davison, 46.

Hasan Efendi alelacele dışarı çıktı ve kendi aleyhindeki şikayetlerin Hafız Mehmed Bey ile Sultan'a arz edilmiş olduğunu anladı ve Bab-ı Meşihat'e geçti. Cemiyetin elebaşları Şeyhülislam kapısına bir isyancı kafilesi gönderdiler. Toplananları dağıtmanın mümkün olmadığını anlayan Hasan Efendi yalısına kaçtı. Bu olay üzerine Mahmud Paşa saraya gidip Valide Sultan ile uzun uzun meşveret etti.⁶⁷³

Mahmud Paşa, Valide Sultan'dan ümit ettiği gibi destek bulamıyordu. Mahmud Paşa'nın elinde son bir koz kalmıştı. O da Midhat Paşa ile Valide Sultan'ı tehdit etmekte. Valide Sultan, Midhat Paşa'dan hoşlanmıyordu. Paşa'nın iki yıl önceki sadaretinde çok üzülp beş parasız kalmıştı. Midhat Paşa tekrar sadarete geçerse, saraya para vermek değil, Mabeyn tahsisatını bile kıstardı. Mahmud Nedim Paşa, talebenin ancak Midhat Paşa'nın teşvikiyle hareket ettiğini belirtip kendisi sadareten alınırsa yerine O'nun geleceğini de eklemişti. Ayrıca Paşa, Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması ve Gürcü Şerif Efendi'nin de Şeyhülislam olarak atanmasını önlem olarak sunmuştu. Mahmud Nedim Paşa'nın söylediklerinden endişeye kapılan Valide Sultan hemen Sultan Abdülaziz'in yanına gitti. Yapılan müzakere sonucu Sultan Abdülaziz, Şeyhülislam'ın azline ve Midhat Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaşması için Bursa valiliğine tayinine karar verdi. Bursa valisi olan Hüseyin Avni Paşa da Meclis-i Vükela'ya memur olarak atandı. Sultan, Mahmud Nedim Paşa'yı görevden almak istemiyordu. Talebelerin içinden ayrılmayan Ahmed Hulusi Efendi, Ziya Paşa'yı da yanına alarak Midhat Paşa'nın konağına gidip durumumüzakere ettiler. Midhat Paşa, Nedim Paşa görevden alınmayıncaya kadar talebenin dağılmamasını tenbihledi. Hulusi Efendi yeniden talebenin içine döndü. Artık sabah olmuştu. Önce Bayezid meydanına uğrayıp gerekli talimatları verdikten sonra Süleymaniye'ye geçti. Bab-ı Meşihat önünde bekleyen talebenin içine giren hünkar çavuşları Hasan Efendi'nin azlini ve yerine Gürcü Şerif'in tayin edildiğini haber vererek dağılmalarını istemekteydi. Bunun üzerine ortaya atılan Hulusi Efendi, talebeye seslenerek⁶⁷⁴ bu atamanın kabul edilir

⁶⁷³ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, 155-156.

⁶⁷⁴“Ey nas! Ey gafil ve ma'sum olan dindaşlar! Ben ki sizlerin hocanızım. Makam-ı pederiniz sayılırım. Her biriniz üzerinde dünya aheri hukukum vardır. İmdi beni dinleyin. Kur'an-ı Mübin buyurur ki, *velâ teziru vâziratun vizra uhrâ* (Hiçbir suçlu/günahkâr, bir başkasının yükünü/günahını çekmez) Hoca Şerif hazretleri Sadrazamın masumlara tahmil dilediği ma'siyete fetva vermek için getirilmek düşünülüyor.... Dün Fatih'te cemiyetle olan Gürcü bu anda Mahmud Nedim Paşa kulu olmuştur. Misali göz önünde durur. Onun ahd-i peymanı istihsal-ı meşihat için mi imiş? Bize bu denli ulemâ gerekir mi? Hilafım varsa sizler söyleyin. Meşihatla mübeşşir oldu da yüz göze bakmamak

bir yanı olmadığını açıkladı. Talebeler de onu destekledi ve Gürcü Hoca ile Mahmud Nedim Paşa'yı istemediklerini, talepleri yerine gelmedikçe dağılmayacaklarını bildirdiler. Hulusi Efendi de talebelere yeniden talimat verdi:

*“Şimdi durmayın. Tez Bayezid Meydanı'na bir kaçınız varsın. Bir cemiyet dahi Bâb-ı Âlive Sirkeci civarına kurulsun. Bu reviş ile Sadrazam bir iş etmek ihtimaldedir. Ama kimseye tarafınızdan ta'arruz edilmesin. Sizler ulemâ namzetlerisiniz. Bu din sizinle ka'im ferd-i âfaride burnu kanamayıp renc olmamak dilerim. Ben refikamla burda kalırım. İcab-ı halde isti'ane idersiniz. Hemen Allahu Te'ala muvaffak-ı bi'l-hayr eylesin. Amin”.*⁶⁷⁵

Mahmud Nedim Paşa, Valide Sultan ile görüştüktan sonra Bebek'teki yalısına dönmüştü. Rus elçisi İgnatıyef'in tercümanı Nedim Paşa ile görüşüp İgnatıyef'in düşüncelerini aktardı. İgnatıyef'e göre talebelerin hareketi çok tehlikeli idi. Topluluk, asker ile dağıtılmazsa felaket olacaktı. Sadrazam başarılı olamazsa bir Rus kolordusunu Sultan'ın emrine hazır bulunduracağını bildiriyordu. Sadrazam ise bu konuyu düşünmek için mühlet istedi. Bu arada Mahmud Paşa'ya Bursa valisi Hüseyin Paşa'nın Meclis-i Vükela azalığı ile İstanbul'a dönmesi ve onun yerine Midhat Paşa'nın gönderilmesine dair bir irade tebliğ edildi. Mahmud Paşa da Valide Sultan'a haber gönderip Sultan'ın kendisini Hüseyin Avni Paşa ile korkutmak istediğini fakat asıl korkması gerekenin o olduğunu, akıbetin kötü olduğunu bildirdi. Valide Sultan da cevaben Sultan Abdülaziz'e böyle sözler söylenemeyeceğini ifade etti. Bu duruma üzülen Mahmud Nedim Paşa, Gürcü Efendi'ye müracaat ederek onun aracılığıyla Hamidiye Medresesi ile diğer medreselerde onun taraftarı olan hocalara, bir gün önce cemiyet oluşturan talebelerin Midhat Paşa'nın tahrikiyle toplandıklarını, Gürcü Efendi'den memnun olduklarını içeren bir mazhar almasını istedi.⁶⁷⁶ Böylece Gürcü Efendi'nin Şeyhülislam olması kolaylaşacaktı. Bunun üzerine harekete geçen Gürcü Şerif Efendi, Hamidiye medresesine gitti. Burdaki talebeler Süleymaniye, Bayezid ve Fatih meydanlarındaki arkadaşlarına destek olmaya gitmişlerdi. Dersiâm ve hocalarla görüşen Gürcü Efendi onlardan Mahmud

kasdıyla dünden beri meydanda görünmez. Böyle zattan din ve diyanete hayır mı gelir? Millet hukuku nice istihsal olunur? Ya ma'sere'l-müslimin! Bu maksadla mı sabahlara dek yıldız altında titreşip durduk. Meğer Gürcü Şerif Efendi Bab-ı ifta ile muvakkar olurmuş. Gayrı ulemâ kalmadı mı Osmanlı ülkesinde? Hasan Hayrullah Efendi ne güne durur? Hem bir zat-ı 'alim ve müdebbirdir” (Ayhan, 117-118).

⁶⁷⁵ Ayhan, 118.

⁶⁷⁶ İrtem, Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali, 155-156.

Paşa'nın istediği içeriğe sahip mazbatayı aldı. Mazbatayı alan Mahmud Paşa, bunu Sultan'a iletti. Sultan Abdülaziz mazbatayı okuyunca şaşırdı ve Hafız Mehmed'e açıklama yapmasını istedi. Mahzarı okuyan Hafız Mehmed ise mahzarda imzası olan hocalar ile Süleymaniye ve Fatih'te toplanan talebeler arasında bir ilişki yoktu. Bu Mahmud Nedim Paşa ile Gürcü Şerif Efendi'nin bir oyunuydu.⁶⁷⁷

İstanbul'daki olaylar konsoloslar arasında da telaşa sebep oldu. Rus konsolosunun girişimiyle Avusturya konsoloslusunda toplanan elçiler tebaalarının can ve mal güvenliği için yapılması gerekenleri konuşmaya başladılar. Avusturya konsolosu, Müslümanlar Beyoğlu'na saldıracak olursa İstanbul'da ikamet eden ve Avusturya tebasından olan Hırvatlardan 1500 kişiyi toplayacağını bildirdi. Rus konsolosu da Avrupalıların korunması için birkaç yüz Karadağlı toplayabileceğini belirtti. Bu arada İgnatiyef, Müslümanların Hristiyanlara saldırdığı izlenimi verip Avrupa'nın İstanbul'a asker göndermesini sağlamak için yine bir oyuna başvurdu. Talebelerin başını çektiği kargaşa ortamından faydalanarak iyi Türkçe bilen bir grup Karadağlıyı talebe kıyafetine sokarak gösteri yapan topluluğun içine gönderdi. Talebe kılığına giren İgnatiyef'in adamları, topluluğu Hristiyanların yaşadığı Beyoğlu'na doğru yönlendirmeye çalışmış iseler de bunda başarılı olamadılar.⁶⁷⁸ Yine İgnatiyef tarafından talebe kılığına sokulan Bulgarların da Hristiyan mahallesine saldırmaları, Hristiyan kılığındaki bir kısmının da Müslüman mahallelerine saldırmaları planlanmıştı. Medrese talebesi kılığına konulan birkaç Bulgarın, Fatih Camii gibi medrese talebelerinin toplandığı yerlerde, yine bu talebeler tarafından ele geçirilmesi bu düzeni ele vermekteydi.⁶⁷⁹ Aslında İgnatiyef'in amacının bu hengameden yararlanarak Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek yolunda olaylara hız vermekte olduğu anlaşılmaktadır.

İgnatiyef bir yandan da saraya isyancılara karşı durmayı tavsiye ediyordu. Taşkıyla ve saray civarındaki askerlerle isyancı topluluğun zorla dağıtılabileceğini hatta isterlerse Odesa'dan bile asker getirilebileceğini bildirdi. Fakat Sultan

⁶⁷⁷ Ayhan, 153 v.d.

⁶⁷⁸ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 120-121.

⁶⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi, I, 165; Muammer Taylak, *Türkiye'de Öğrenci Hareketleri*, Hamle Yayınevi, İstanbul, 1997, 14-15.

Abdülaziz böyle şiddetli tedbirlere ve yabancı bir devletin yardımına sıcak bakmadı.⁶⁸⁰

Talebeler, Meşihat ve sadaret makamlarında istedikleri değişiklikleri görmeyince dağılmadılar.⁶⁸¹ Bâb-ı Âli ve Sirkeci civarında bekleyen talebelerin ileri gelenleri iş bu duruma kadar geldiği için dağılmanın tehlikeli olacağını düşündüklerinden sabaha kadar beklemeye karar verdiler.⁶⁸²

2.2.3. İsyancıların Taleplerinin Yerine Getirilmesi ve İsyanın Sona Ermesi

Sultan Abdülaziz isyancıların isteklerini kabul edip yerine getirmede aceleci davrandı. Ayaklanma devam ederken Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi azledildi ve Medine'ye gönderildi.⁶⁸³ Şeyhülislamın değişmesi Mahmud Nedim Paşa'yı kurtaramadı ve Sultan Abdülaziz sonunda Mahmud Nedim Paşa'nın azlinin gerekli olduğuna karar verdi.⁶⁸⁴ Hafız Mehmed'i bu iş için görevlendirdi. Hafız Mehmed Efendi, sadaret mührünü almak için Bâb-ı Âli'ye gitti ve mührü aldı.⁶⁸⁵ Mührü alınan Paşa, korkudan ayakkabılarını bile giyemeden kendisini İran Sefarethanesi'ne attı ve sonra yalısına gitti.⁶⁸⁶ Ulemânın bir kısmı Nedim Paşa'yı idam ettirmeyi düşünmüş ve Bâb-ı Âli'ye gelip O'nun nerede olduğunu sormuşlardı. Mahmud Nedim Paşa'nın azledilerek yalısına gittiğini öğrenince bu kişiler kahveden birer kahve içerek tekrar Süleymaniye'ye dönmüşlerdir.⁶⁸⁷ Ebuzziya Tefvik, Nedim Paşa'nın idam edilmesini Avni Paşa'nın talebelerle mektuplaşarak tespit ettiğini bildirmektedir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁰ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 157; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 123; Bilgegil, 206.

⁶⁸¹ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 155-156.

⁶⁸² Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 120.

⁶⁸³ BOA, İ. DH. 778/63332; Altınsu, 201.

⁶⁸⁴ И . Л . Фадеева Новые Тенденции В Политике Порты Начала 70-х годов XIX в. Академия Наук Сср Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1976, Издательство «Наука» Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1978, 224-235.

⁶⁸⁵ Ahmed Lütfi Efendi, XV, 76; Mehmed Memduh, *Mir'at-ı Şu'unat*, Ahenk Matbaası, İzmir, 1328, 64.

⁶⁸⁶ İrtem, a.g.e, 159; Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., 246; Danişmend, 352. Bir süre İstanbul'da ikamet eden Mahmud Nedim Paşa, rahat durmayacağı ve halkın da nefreti gittikçe artacağı bilindiğinden Çeşme'de ikamet etmesine karar verilmiştir (BOA, İ.DH., 723/50479; Midhat Paşa, 190).

⁶⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40 Tetimme, 153.

⁶⁸⁸ Ebuzziya Tefvik, 3, 257.

Talebelerin sadarete getirilmesini arzu ettikleri Midhat Paşa'nın yerine Mütercim Rüştü Paşa⁶⁸⁹ tayin edildi.⁶⁹⁰ Rüştü Paşa'nın sadrazam olmasını tepkiyle karşılayan Almanya Büyükelçisi Werther, Rüştü Paşa'nın sadrazam olarak kaldığı süre zarfında olayların belli bir yöne kaymayacağını ancak sadrazam değişirse yerine gelecek kişiye göre talebelerin fikirlerini gerçekleştirmede barış veya silah yolunu seçeceklerini dile getirmiştir.⁶⁹¹

Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Bursa valiliğine atanıp başkentten uzaklaştırılan Hüseyin Avni Paşa⁶⁹² da Abdülkerim Nadir Paşa'nın azledilmesiyle dördüncü defa Seraskerliğe getirildi.⁶⁹³ Kayserili Ahmed Paşa da Kaptan-ı Derya oldu.⁶⁹⁴

Medrese talebelerinin sayısı Cuma günü üç misline çıkmıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın azledildiğini duyan diğer medreselerdeki talebeler de isyan eden topluluğa katılmıştı. Gürcü Şerif Efendi'yi kimse istemiyordu. Çapanzade Ömer Hulusi Efendi ve Agah Efendi de talebelere desteğe gelmişti.⁶⁹⁵ Sonunda Şeyhülislamlık makamına Hasan Hayrullah Efendi ikinci defa atandı.⁶⁹⁶ Yeni Şeyhülislam, Sultan Abdülaziz'in tahta oturmasından kısa bir süre sonra sarayın birinci imamı olmuş, 1863'te de Kazasker rütbesine yükselmişti. 1874 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın girişimiyle ilk defa şeyhülislam olmuş ancak Sultan Abdülaziz kendisini beğenmediği için 38 gün sonra azledilerek yerine Hasan Fehmi Efendi tayin edilmişti. Bundan sonra Hayrullah Efendi'nin gözü hep şeyhülislamlık makamında olmuş, kendisini bu

⁶⁸⁹Mütercim Rüştü Paşa, böylece dördüncü defa sadrazam oldu. Askerlik mesleğinden yetişmiş çok iyi derecede Fransızca bildiğinden II. Mahmud'un kurduğu yeni askerî okullar için kitaplar ve tüzükler tercüme ettiğinden "mütercim" diye anılmıştır. 1851 yılında Serasker olarak ilk defa kabineye girmiş, daha sonra ikinci ve üçüncü kez Serasker, Tophane Müşiri, Devlet Nazırı, Tanzimat Meclis Başkanı olarak devamlı kabinede bulunmuştu. 1859'da Sultan Abdülmecid'in son yıllarında Sadrazamlığa getirilmiştir. Gerçek bir Tanzimat adamı ve Reşid Paşa ekolünün temsilcisiydi. Ancak Midhat Paşa gibi meşrutiyetçi değildi (Öztuna, 36); Sultan Abdülaziz kendisini beğenmiyor ve önceki dönemde devlet adamı olarak duruma göre görevlendirildiğini söylüyordu (Kara, III, 103-104).

⁶⁹⁰"*Softalar Vak'ası üzerine Mahmud Paşanın azliyle Rüştü Paşa sadarete geldi...*"(BOA. Y.EE. 18/113); Elliot, 15; Kara, III, 103; Iorga, V, 574; Armaoğlu, 495.

⁶⁹¹Karasu, 157-158.

⁶⁹²"*..Softalar Vak'ası üzerine... Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe geldi...*"(BOA, Y.EE. 18/113).

⁶⁹³*Sabah*, "Şu'unâr", Sayı:67, 19.04.1293 (14.05.1876); Mahmud Celaleddin, 94; Midhat Paşa, 1845; Türkgeldi, *Maruf Simalar*, 249; Ahmet Cevdet Paşa, *40 Tetimme*, 153; Iorga, V, 574; Armaoğlu, 495.

⁶⁹⁴Cevdet Paşa, *40 Tetimme*, 153.

⁶⁹⁵Ayhan, 199 v.d.

⁶⁹⁶Ahmed Lütfi Efendi, XV, 76; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 160; Öztuna, 50; Ahmed Mithat Efendi, I, 169; Cevdet Paşa, *40 Tetimme*, 153; Altınsu, 207.

makamdan uzaklaştıran Sultan Abdülaziz’e hatta Hasan Fehmi Efendi’ye karşı kin beslemeye başlamıştı. 1876’da ikinci kez Şeyhülislam olduğunda Sultan Abdülaziz kendisi için beslediği menfi hislerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Hayrullah Efendi sarayda iken müfsid imam⁶⁹⁷ derlerdi. Rüştü Paşa’nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislam nasb eyledik. Allah verede bir halt etmese.”⁶⁹⁸

Yapılan atamalar Hatt-ı Hümayun ile basında yer aldı.⁶⁹⁹

Talebeler bu atamadan da memnun kalmadı. Çünkü sadarete Midhat Paşa’nın getirilmesini istiyorlardı. İsyancı talebeler Rüşdü Paşa’nın yanına çıktılar. Talebeleri kırmak Rüşdü Paşa’nın işine gelmezdi. Sadrazam Rüşdü Paşa, Serasker Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Abdi Paşa Sultan Abdülaziz’in huzuruna çıktılar. Sultan, Rüşdü Paşa’ya: *“Halk sizi istermiş. Bakalım görelim. Ne yaparsınız?”* demişti. Bunun üzerine Sadrazam Rüştü Paşa, *“Halk bizi ne bilsin, namımızın iştiharı teveccühatı şahanenizin semeresidir”* diye cevap vermiştir. Bu cevap üzerine Sultan aynı sözlerini tekrarlamış böylece yeni vükela heyetine güveninin olmadığını belirtmiştir.⁷⁰⁰

Bu esnada talebelerin öncülerinden bir grup Saray’a gelerek Sultan’la görüşmek istediklerini bildirdiler. Bunlar, daha önce Rüştü Paşa’nın konağına gidip Midhat Paşa’nın Meclis-i Vükela’ya alınmasını talep eden hocaların yönlendirmesi ile gelmişlerdi. Ayrıca bu yola başvurmalarını kendilerinden Rüştü Paşa istemişti. Hulusi Efendi’nin başlarında bulunduğu yaklaşık yirmi kişi taleplerini bildirmek için bekliyorlardı. Sultan, Hüseyin Avni Paşa ve Hafız Mehmed’i meseleyi öğrenmeleri için göndermişti. Hulusi Efendi isteklerinin Midhat Paşa’nın Meclis-i Vükela’ya atanması olduğunu bildirdi. Ayrıca bu istekleri kabul edilmezse hiçbir yere ayrılmayacaklarını da ekledi.⁷⁰¹ Sonunda Midhat Paşa Vükela Heyetine memur edildi.⁷⁰² Midhat Paşa’nın Sadrazam olarak atanmaması sebebiyle yeni vükela heyeti

⁶⁹⁷ Hayrullah Efendi, sarayda padişahı eğlendirmek için taklit ve maskaralıklar yaptığı için kendisine bu lakap takılmıştır (Altınsu, 208).

⁶⁹⁸ Mehmed Memduh, 65; Karal, III, 104; Öztuna, 40.

⁶⁹⁹ Basiret, Suret-i Münife-i Hatt-ı Hümayun”, Sayı: 1810, 17.04.1293 (12.05.1876).

⁷⁰⁰ Karal, III, 104-105; Danişmend, 353.

⁷⁰¹ Ayhan, 232 v.d.

⁷⁰² Sabah, “Şu’unât”, Sayı:67, 19.04.1293(14.05.1876); Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, 14; Karal, III, 103; Danişmend, 352.

medrese talebelerini tam olarak memnun etmemiş ise de o an için değişikliği kabul ettiler. Böylece isyan sona erdi ve isyancılar dağıldı.⁷⁰³

İsyanı yakından takip eden II. Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in bu ayaklanma ve fesad hareketlerine şiddetle karşılık vermesi gerekirken bundan ürktüğünü belirtmiştir. Ayrıca azledilen Rus dostluğu ile halkın galeyana gelmesine sebep olan Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislamı kasederek Sultanın kendine sadık kişileri azl edip bir takım müfsitleri tayin ettiğini de ilave etmiştir.⁷⁰⁴

İsyanın kaç gün sürdüğü ve kabine değişikliğinin isyan başladıktan ne kadar sonra gerçekleştiği konusunda farklı görüşler vardır. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre isyan iki gün sürmüş, kabine değişikliği de 15 Nisan 1876'da gerçekleşmiştir.⁷⁰⁵ Ahmed Saib'e göre 30 saat sürmüş ve kabine değişikliği 1876 yılının Nisan ayının ortasında gerçekleşmiştir.⁷⁰⁶ Davison'a göre iki gün sürmüş ve 12 Mayıs 1876'da kabine değişikliği gerçekleşmiştir.⁷⁰⁷ Uzunçarşılıya göre ise, bir gün sürmüş ve kabine değişikliği isyanın ertesi günü gerçekleşmiştir.⁷⁰⁸

Yeni vükela heyetinin selamlık resminden sonra Hatt-ı Hümayun okunmuş ve yeni kabine üyeleri makamlarına oturmuşlardı.⁷⁰⁹ Bu esnada medrese talebeleri ve beraberlerindeki halk karar üzerine "Padişahım çok yaşa" diyerek değişiklikten duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdi. Lütfi Efendi'nin kaydettiğine göre o gün Bab-ı Fetva meydanı ve kapı önleri medreseliler ile dolmuştu.⁷¹⁰

Medrese talebeleri isyan sürecinde edeple hareket etmiş ve hiç kimseye zarar vermemişlerdir.⁷¹¹ Ahmed Saib yaşanan bu isyanı, yeniçerilerin sultanın hal' edilmesi ya da şehadeti ile sonuçlanan ayaklanmalar ile kıyaslıyarak yeniçerilerin isyanlarının gayet gürültülü olduğu ve bu yüzden İstanbul halkının korkuya kapılıp, telaşa düştüğünden bahseder. Oysa talebe isyanı başından sonuna kadar oldukça iyi idare olunmuş, hiçbir aşırılık yaşanmamış ve hiç kimsenin burnu bile kanamamıştır.⁷¹²

⁷⁰³ İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker'in İhtilali*, 160; Davison, 100.

⁷⁰⁴ Şehsuvaroğlu, 69-70.

⁷⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, 246.

⁷⁰⁶ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 122.

⁷⁰⁷ Davison, 100.

⁷⁰⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 14.

⁷⁰⁹ Ahmed Lütfi Efendi, XV, 76.

⁷¹⁰ Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'ye Ait Bir Risale", 355; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 123.

⁷¹¹ Mahmud Celaleddin Paşa, 92; Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'ye Ait Bir Risale", 355.

⁷¹² Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 122.

İsyan sonrası kurulan yeni kabinenin üyeleri birbirinden farklı özelliklere sahipti. Hüseyin Avni Paşa yönetimde askerî güce dayanılması gerektiğine inanıyordu. Midhat Paşa ise parlamentoyu savunuyordu. Mütercim Rüştü Paşa da meşrutiyetin çeşitli milletleri içinde barındıran devletleri dağıtacağına inanıyordu. Ancak hepsinin ortak yanı Mahmud Nedim Paşa'ya ve Sultan Abdülaziz'e karşı besledikleri düşmanlıktı.⁷¹³

2.2.4. İsyanın Etkileri ve İsyan Sonrası İstanbul'da Durum

10 Mayıs 1876'da gerçekleşen isyan tam bir sivil halk hareketi idi. Talebeler kendilerini isyanları bastırıp Müslüman kırımını önleyemeyen ve içişlerinde yabancı müdahalesine mani olamayan hükümete karşı tavır alan Müslüman halkın temsilcisi olarak görüyordu. Bu yönüyle talebeler geçmişte birçok defa yeniçeri ve ulemânın işbirliği içinde yaptıkları gibi kamuoyunu temsil ediyorlardı.⁷¹⁴ Ancak önemli bir farkla ki bu defa talebeler düzenli silahlı kuvvetten yoksun, sadece kamuoyu desteği ile hareket etmişlerdi. Medrese talebelerinin bu “edepli” hareketleri hem iç hem de dış basında uzun uzun medh edilmiştir.⁷¹⁵

Talebe isyanının ve Mahmud Nedim Paşa'nın azlinin hem Avrupa hemde İstanbul kamuoyu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Avrupa'nın önemli gazeteleri olayı detaylı bir şekilde öğrenebilmek için İstanbul'a muhabirler göndermişlerdi. Bu gazetelerin sayfaları olayda isimleri geçen Osmanlı devlet adamlarının resimleri ile dolmuştu. Başta İngiliz ve Fransız gazeteleri olmak üzere Avrupa basını Mahmud Nedim Paşa'yı Rus politikası taraftarı ve rüşvetçi olarak yererken, Midhat Paşa'yı “*terakkiper ver vükelanın en metini, en müstaidi*” olarak tanımlamışlardır. Özellikle İngiliz basını Midhat Paşa'yı bu şekilde överken, Rus gazeteleri de Paşa'ya lanet yağdırmakta idiler. Rus gazeteleri her gün Midhat Paşa aleyhine sütunlarca yazı yazmayı mukaddes bir görev gibi kabul etmekte ve Paşa için “*müfsid, bedendiş bir adam ne dünyaya gelmiş ne de dünyaya gelmesi mümkün bulunmuştur*” tarzında

⁷¹³ Karal, III, 104; Abdurrahman Şeref Efendi, 167-168; *Vakit*, no. 219, 19.04.1293 (13.05.1876).

⁷¹⁴ Davison, 99.

⁷¹⁵ Lütü Efendi bu makalelerin bile talebeleri isyan için organize eden kişiler tarafından gazetelere verildiğinden bahseder (Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütü Efendi'ye Ait Bir Risale”, 355).

ifadelerde bulunmuşlardır. Hatta bu gazeteler de açık bir şekilde şu ifadeler yer almıştır:

“*Rus siyaset-i hariciyesinin mağlubiyetine bu zatın fîkr-i şeytanat ve desise-i kâresinin sebeptir.*”⁷¹⁶

Talebe isyanı ardından başta İngiltere ve Rusya gazetelerinde yer alan haberler aslında açık bir şekilde dile getirilmese de Şark Meselesi’nin yeniden gündeme gelmesi anlamına geliyordu. Öyle görünüyor ki İngiltere, Rus Elçisi İgnatiyef vasıtasıyla dilediği gibi hareket eden Rusya’dan rahatsız olmuş ve İgnatiyef ile ilişkileri çok iyi olan Mahmud Nedim Paşa’nın sadareten uzaklaştırılmasına sevinmişti.⁷¹⁷ Diğer taraftan İgnatiyef ile ilişkileri son derece iyi olan Mahmud Nedim Paşa’nın azlinin Rusya için yıkıcı bir etkiye sebep olduğu ve Rus dış siyasetinin başarısız olması anlamına geldiğini de gösterir.

İsyan sonrası İstanbul kamuoyunda da bir beklenti dikkat çekmekteydi. Bu beklenti Sultan Abdülaziz ve özellikle harcamaları üzerinde bir kontrol kurulması beklentisi idi. Bu tür bir beklenti de gündeme meşrutiyet ya da sultanın hal’ini getiriyordu. Bu konular ile ilgili İstanbul’da söylentiler de hayli artmıştı. Hükümeti devirmeyi başaran medrese talebeleri de aynı beklenti içindeydiler. Talebeler, mutlakiyetin İslam Hukuku’nun ihlali olduğuna dair ilgili Kur’an-ı Kerim ayetlerini dağıtırken, ulemânın bir kısım ileri gelenleri de hal’ fetvaları hazırlamaktaydılar.⁷¹⁸

İstanbul basını da yeni kabinenin kurulmasıyla üzerindeki sansür kalktığı için özellikle Mahmud Nedim Paşa’nın kötü idaresi ve İgnatiyef ile olan ilişkilerini şiddetle eleştirmekteydiler. Sultan Abdülaziz hakkında doğrudan doğruya eleştirel yaklaşımlar olmamakla beraber, halk padişahın Mahmud Nedim’e duyduğu güven ve israfları yüzünden⁷¹⁹ O’na karşı da tavır almıştı. Sultan Abdülaziz’in ilk fırsatta Mahmud Nedim Paşa’yı sadarete getireceği⁷²⁰ hatta bunu sağlamak için Rusya’dan asker getireceği söylentileri de halk arasında padişah değişikliği fikrinin kuvvet

⁷¹⁶ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 124; Kuran, 98.

⁷¹⁷ Öztuna, 51.

⁷¹⁸ Davison, 102-103.

⁷¹⁹ Karal, III 107.

⁷²⁰ Karal, III, 107; Yeni kabine üyelerinin isyan ve bir emr-i vaki neticesinde göreve gelmeleri Sultan Abdülaziz’e ağır gelmiş ve Sultan, Mahmud Nedim’i tekrar sadrazam yapmak için teklifte bulunmuştu. Fakat Mahmud Nedim Paşa bunu kabul edebilmek için Midhat, Rüştü ve Hüseyin Avni Paşaların İstanbul’dan uzaklaştırılmasını şart koşması üzerine, Sultan buna cesaret edememişti. Bu durumdan haberdar olan Hüseyin Avni Paşa, Midhat, Rüştü, Kayserili Ahmed Paşalar ve Şeyhülislamı da aralarına alarak biran evvel Sultan Abdülaziz’in hal’i hususunda ittifak ettiler (Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 16).

kazanmasına sebep olmuştu.⁷²¹ Ahmed Saib bu durumu şu sözleri ile işaret etmektedir:

*“talebe isyanı ile İstanbul efkâr-ı umûmiyyesi inkılâbat-ı müstakbeleğe ihzar edilmiş”*⁷²²

İngiliz istihbaratı aracılığıyla Sultan'ın tekrar Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazam yapacağı fikrinden haberi olan İngiltere ise, Nedim Paşa'nın tekrar sadarete gelmesini istemediğinden donanmasının tamamına yakını 24 Mayıs 1876'da Çanakkale Boğazı'nın girişine sevk edip, Rus filosunun ilk şüpheli hareketinde de Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Çırağan Sarayı'nın önüne gitmelerini emretmiştir.⁷²³

İstanbul kamuoyu 1871-1876 yılları arasındaki mevcut kötü şartlardan hükümeti sorumlu tuttuğu ve özellikle Mahmud Nedim Paşa'ya karşı duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdiği bir ortamda Selanik Hadisesi'nin de patlak vermesiyle ortam iyice gerginleşmişti. Bunun sonucunda medrese talebelerinin öncülük ettiği bir hareketle kamuoyu harekete geçirilmiştir. Böylece halk uzun zamandır rahatsızlığını duyduğu meseleleri sivil bir hareketle dile getirirken, Midhat Paşa ile temas içinde olan bir grup da meşrutiyet yolunda önemli bir adım atmış oluyordu ki isyan sonucunda kabine değişmişti.

2.3. İsyanın Sonuçları

2.3.1. Talebenin Kontrol Altına Alınmaya Çalışılması

İsyanın sona ermesinden birkaç gün sonra isyana katılan talebelerin bir kısmıBâb-ı Âli'ye gelerek yeni tayin edilen Sadrazam Rüştü Paşa'yı tebrik ziyaretinde bulundular.⁷²⁴ İsyana sebebiyle çok kızan Sultan Abdülaziz isyanda ulemânın rolünü de biliyordu. Tekrar böyle bir isyan olursa onlara karşı ordu ve donanmayı kullanmaktan çekinmeyeceğini içeren ve onları tehdit eden şöyle bir irade yayınladı:

“İstikmal-i esbab-ı şevket ve muhafaza-i mukaddese-i devlet azm-i kavisiyle bir misli görülmemiş zırhlı donanma yaptırdım. Kuvve-yi berriyenin takviyesi maksadıyla ordulara yeni top ve tüfek ve mühimmat aldırıldım. Âmâl-i mülukanem

⁷²¹ Karal, III, 107; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 132.

⁷²² Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 124.

⁷²³ Karasu, 158; Kuran, 98.

⁷²⁴ Ahmed Lütü Efendi, XV, 77.

idame-i asayiş ‘ibad ve teyessür husûl-i âbâdâne-i bilad kazıyyesine ma’tuf iken bazı ulemânın tefevvuhata cüretleri layık-ı takbih ve mu’aheze ise de bu kere affa nail oldular. Lakin tekrar mücaseretleri takdirce, düşman-ı devlet için tehiyye ettirdiğim silah-ı satvet onların üzerine isti’mal olunur.”⁷²⁵

Bu irade üzerine Şeyhülislam Meclis-i Vükela’ya gelip durumu bildirince Sadrazam Rüştü Paşa Amedçi Mahmud Bey’e şu ifadeleri yazmasını söylemiştir:

“Oğlum keyfiyeti anladın, yaz. Kaffe-i ulemâ lisanlarından sadakat ve mutavaatı tazammun ve yeminler ederek arizayı yaz”

Böylece hükümet adına ulemâ diliyle Sultan’dan özür dileyen bir istiğfarnâme yazılmıştır.⁷²⁶ Ayrıca yeni hükümet adına Şeyhülislamlık tarafından talebeleri ikaz eden bir ihtar 16 Mayıs 1876’da Vakıf gazetesinde yayımlanmıştır:

“Talebe-i ulum içinde şu arada bazı na-meşru hareketler vuku’u işitilmektedir. Her sınıfta cehalet yüzünden o makule uygunsuz hallere mütecasir bir takım şahısların vücudu inkâr olunamaz ise de, talebe sınıfı ulemâdan olduğundan diyanet işleri iktizasınca... talebeye bazı ihtar ve tenbihlerde bulunmaya lüzum görüldü.... adab-ı insaniye ve İslamiye dışına çıkmamak lazımdır. Yukarıdaki tenbihler hilafına hareket edenler her halde mesul olacaklardır.”⁷²⁷

Bu ihtara cevap olarak Fatih medreselerinden 20 talebenin mührüyle 29 Mayıs 1876’da gazetelere bir mektup gönderilmiştir:

“Vakıf gazetesinin 241 nolu nüshasında bizlere hitaben şerefsudur eden ilanname-i Meşihatpenahinin suretini gördük... Fakat şu günlerde, esafil-i nistan bazı kesen talebemizin kıyafetine girip ötede beride bazı uygunsuz haller vuku’a getirdikleri ve hatta vaka-yi malumede o makuleden birkaç nefer tutulup zabtiyeye teslim olunduğunu beyan... ve bu babda Bab-ı Valâ-yı Fetva memurlarıyla Zabtiye Nezareti celilesinin nazar-ı dikkatini celb ve davet ederiz”⁷²⁸

Bu açıklama ile kendilerine medreseli süsü veren bazı kötü niyetli kişilerin bu olaylara sebep olduklarını bildirmişlerdir. Ayrıca Fatih, Bayezid, Süleymaniye ve Ayasofya civarındaki medrese talebelerinin verdikleri mazharda, “...talebe-i ‘ulûmun

⁷²⁵Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 15; Karal, I, 105; İrtem, a.g.e., 161; Mehmed Memduh, 66-67; Şehsuvaroğlu, 70.

⁷²⁶Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 15-16; İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Serasker’in İhtilali*, 161-162; Mehmed Memduh, 67.

⁷²⁷Vakıf, nr. 221, 22.04.1293 (16.05.1876).

⁷²⁸Kuran, 97.

güya ba'zı tedâbir-i devlete itale-yi lisan (dil uzatma) müdahale ile şunu bunu isteriz yollu meslekte bulunmuş gibi bu aralık ihdas edilen makalattan a'yan-ı hâlis istican haklarında isnadât kabilinden...” olduğu beyanında bulunarak, “...talebe-i 'ulûm ancak iktisab-ı kanun ve ma'arifet emelinde oldukları cihetle hakikat-ı hal ve istikâmet inkâr ve âmâl-i 'abidanemiz ma'lum-ı 'âli oldukda...”⁷²⁹ ifadeleri ile isyan ile ilgilerinin olmadığı açıklamışlardır. Mahzarlarda iki bine yakın talebenin mührü vardır.

2.3.2. Sultan Abdülaziz'in Hal' Edilmesi ve V. Murad'ın Tahta Geçmesi

Mayıs 1876'daki bu isyan ile hükümet devrilmiş ve sultanın hal' fikrîni benimseyen kişiler yeni kabineyi oluşturmuşlardı. İstanbul'da da meşrutiyet kelimesi sıkça duyulmaya başlanmıştı.⁷³⁰ Dönemin İngiltere Elçisi Henry Elliot bu konu ile ilgili olarak 26 Mayıs 1876'da İngiliz hükûmetine çektiği telgrafta şu ifadelere yer vermiştir:

*“Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan elfazı herkesin ağzındadır. İstanbul ahalisinin en zekisi ve en malumatlısı olan softalar Müslümanların ve Hristiyanların yardım ve mu'avenetlerini kazandıklarından haberdar olub umûr-ı devlet ve milletin idaresini Meclis-i Mebusan gibi menfaati aşıkâr olan bir usûle rabt etmedikçe rahat durmayacaklardır. Abdülaziz bunların taleblerini red eylediği halde hal'i çaresiz gibi görünüyor. Her sınıf ahvalinin re'iyile idare-i hükümet etmek Kur'an-ı Azimü's-şan ahkâmından olub gerek bunu isbat etmek ve gerek ahalinin din ve can ve malı üzerine padişahın gayr-i mahdud kuvvet ve kudrete malik olması ahkâm-ı şer'iyye hilafında olduğunu bi'd-delil izhar ve ira'e eylemek üzere Kur'an-ı Şerif'ten müstahric âyât-ı şerife elden ele dolaşmaktadır.”*⁷³¹

Elliot'un çektiği telgraf, kamuoyunun yakın zamanda vuku'bulacak hal' olayına hazırlandığını göstermektedir. Bu arada talebeler de Bazı Kur'an ayetlerini halka dağıtarak propaganda faaliyetlerine devam etmekteydiler. Aslında meşrutiyet kelimesi o dönem başkent halkı için net bir anlam ifade etmiyordu. Halkın meşrutiyet kelimesinden anladığı, Sultan ve özellikle harcamaları üzerinde kurulacak

⁷²⁹ BOA, İ. DH. 724/50511.

⁷³⁰ Mehmet Akif Aydın, “Kanûn-i Esâsî”, *DİA Yayınları*, İstanbul, 2001, 24, 328-329; Davison, 103.

⁷³¹ Elliot, 16-17.

bir çeşit kontrol idi. Bu kontrol de İstanbul kamuoyunun istediği bir durumdu.⁷³² Çünkü talebe isyanının öncesinde ve sonrasında Sadrazama mal edilerek dile getirilen kötü icraatların büyük kısmının padişahın rızasıyla yapıldığına inanılmaktaydı.⁷³³ Henry Elliot, çektiği bu telgraftan bir hafta sonra hal' meselesinin meydana geldiğini belirtmektedir.⁷³⁴

Sultan II. Abdülhamid'in belirttiğine göre Sultan Abdülaziz'in hal' fikrî ilk olarak Avni Paşa'da doğmuştur. Midhat Paşa ile diğer devlet adamları olaya sürüklenerek dahil edilmişlerdir.⁷³⁵ Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'i hal' etme hazırlıkları yaparken orduyu yeniden düzenlemesi sebebiyle, çok sayıda subay ve harbiye talebesinin de desteğine güvenmiştir.⁷³⁶ Serasker makamından istifade ederek Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa'yı, Şura-yı Devlet Reisi Redif Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa'yı da ikna edip hal' olayında yardım almıştır.⁷³⁷ 25 Mayıs gecesi Süleyman ve Redif Paşalar Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına giderek bu işin nasıl gerçekleşeceğini görüşmüş ve Harbiye talebelerinin birinci derecede rol oynamalarına karar vermişlerdir. Avni Paşa 27 Mayıs Cumartesi günü Harbiye Mektebi'ne giderek talebelerin sınavlarına katılmış, daha sonra Süleyman Paşa ile zamanın sorunları ve hal' meselesi üzerinde konuşmuştur.⁷³⁸

Hazırlık çalışmalarının ardından hal'in meşruluğunu sağlayacak olan fetvanın alınmasına sıra gelmişti. Sultan Abdülaziz hakkında yeni Şeyhülislam Hayrullah Efendi'den hal' fetvası⁷³⁹ alındı.⁷⁴⁰ Fetvaya göre Sultan Abdülaziz şuurunu kaybetmiş ve siyasetten anlamayan bir halife idi. Bu nedenle halifeliği millete zarar vermekteydi. Halbuki bu fetvayı veren de, onun hükmünü tatbik edecek olanlar da şuurunu kaybetmiş gördükleri Sultan tarafından tayin edilmişlerdi.⁷⁴¹ 30 Mayıs

⁷³² Davison, 95.

⁷³³ Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 138.

⁷³⁴ Midhat Paşa, 192; Elliot, 17-18.

⁷³⁵ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, 28.

⁷³⁶ Davison, 33.

⁷³⁷ Karal, III, 107; Ahmed Saib, *Vaka-ı Sultan Aziz*, 142 v.d.

⁷³⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 29; Şehsuvaroğlu, 74; Mustafa Ali Uysal, 153.

⁷³⁹ Hal fetvası: "Emirü'l-müminin olan Zeyd muhteli's-şuur ve umur-ı siyâsiyeden bî-behre olup emval-i miriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebe masarifi nefsanîyesine sarf ve umur-ı dinîye lazım olur mu? El-cevap olur." (BOA, Y.E.E., 21/28).

⁷⁴⁰ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, (2. Baskı), Hindiyne Matbaası, Mısır, 1322, 13.

⁷⁴¹ Karal, III, 108; Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi'ye Ait Bir Risale", 359-360.

1876'da planlanan olay gerçekleştirilip Sultan Abdülaziz darbe ile tahttan indirildi. Onun yerine Genç Osmanlılara yakın olan Şehzade Murad geçirildi.⁷⁴²

V. Murad'ın cülusundan iki gün sonra çıkan Vakit gazetesinde yazılanlar Mayıs 1876 talebe isyanının Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesine bir hazırlık aşaması teşkil ettiği ve meşrutiyet yolunda bir adım olduğu fikrini doğrular niteliktedir. Vakit'te neşr edilen yazı şöyledir:

*“Talebe-i ulûmun geçende icra ettikleri nümayiş matlub olan netayici tamamıyla hasıl edememiş ve yalnız tebeddül-i sadaret vuku' bulmuş idi. Reis-i devlet memlekette menfur olan mesleğinde ısrar ve şartname ifasından kaviyyen istinkaf eylediğinden hal'i icab eyledi, ahalinin matlubu olan bu maddenin icrası zımında sadrazam Rüştü Paşa ve Şeyhülislam, Hüseyin Avni Paşa ve yirmi kadar zevat-ı saire ile Nafia müsteşarı Odeyan Efendi ve Şura-yı Devlet aza-yı sabıkasından Ziya Bey ve Agah Efendi ve Nazif Paşa Bab-ı Seraskerî'de içtima eylemişlerdir.”*⁷⁴³

Sultan V. Murad, tahta geçtikten sonra medrese talebelerinin biat etmesi için Bayezid Medresesinden başlayarak bütün medreselere mübaşirler gönderildi.⁷⁴⁴ Ayrıca Sultan Murad'ın tahta geçmesinden sonra İstanbul'da coşkulu bir hürriyetçi ve meşrutiyetçi hava esmeye başladı. Dolmabahçe Sarayı'na gelen V. Murad büyük bir halk coşkusuyla karşılandı. Hristiyanlar, Müslümanlar ile beraber medrese talebeleri de etrafına toplanarak “padişahım çok yaşa, milletimiz çok yaşasın” diyerek sevinç gösterileri yaptılar. Halkın sevinç gösterileri 2 Haziran Cuma gününe kadar devam etti. Medrese talebeleri Sultan'ı arabasına kadar taşıdılar.⁷⁴⁵ Gerek İstanbul'da gerekse ülkenin diğer şehir ve kasabalarda üç gün üç gece şenlik yapıldı. İstanbul limanındaki yabancı devlet gemileri de Rusya'ya ait olanlar hariç donatıldılar.⁷⁴⁶

Rus Elçisi İgnatiyef, Sultan'ın tahttan indirilmesini kendi nüfuzuna bir darbe olarak görmekteydi. Bu durumun Elliot'un nüfuzu açısından da bir kazanç

⁷⁴² Takvim-i Vekâyi, “Kısm-i Resmi”, Sayı: 1818, 11.05.1293 (04.06.1876); Vakit, “Yevm-i Mes'ud”, nr. 234, 08.05.1293 (31.05.1876); Öztuna, 11 v.d.; Zürcher, 116; Armaoğlu, 495.

⁷⁴³ Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütü Efendi'ye Ait Bir Risale”, 356.

⁷⁴⁴ Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vakanüvis Lütü Efendi'ye Ait Bir Risale”, 362.

⁷⁴⁵ Davison, 109; Ahmed Saib, Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis, 18-19.

⁷⁴⁶ Mithat Paşa, 189.

olduğunun farkındaydı. Ayrıca Sultan Murad'ın paşalar oligarşisinin elinde bir mahkum konumuna düştüğünden de yakınıyordu. 1 Haziran'da talebeler Midhat Paşa'nın evine kadar bir yürüyüş yaptılar ve hem O'nun adına hem Sultan Murad adına hem de ulusal meclis adına tempo tuttular.⁷⁴⁷

Böylece Sultan Abdülaziz'e darbe girişiminin ön hazırlığı olan 10 Mayıs 1876 medreseli isyanı başarılı olmuştur. İsyanda etkili olan devlet adamlarının yer aldığı yeni hükümet Sultan Abdülaziz yerine V. Murad'ı tahta oturtmuşlardır. Ancak Sultan V. Murad'ın hükümdarlığı da doksan üç gün sürmüştür.



⁷⁴⁷ Davison, 109.

3. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEDRESELİ İSYANI (24 MAYIS 1877)

Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesine zemin hazırlayan 1876 Medreseli İsyanı'ndan bir yıl sonra Sultan II. Abdülhamid devrinde medreseliler tekrar isyan etmişlerdir. Bu isyanda da Rusya faktörü ve bazı devlet adamlarına karşı medreselilerin tepkileri etkili olmuştur.

3.1. İsyanın Sebepleri

3.1.1. Siyasî Sebepler

Sultan II. Abdülhamid döneminde Rusya ile yaşanan siyasî gelişmeler Osmanlı-Rus ilişkilerinin bozulmasına neden olmasının yanı sıra Osmanlı kamuoyunda ve özellikle medrese talebeleri arasında Rusya karşıtlığını körüklemiş ve bu dönemdeki medreseli isyanın temel dinamiklerinden birini teşkil etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Rusya'nın Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksları, özellikle de Balkanlarda bulunan Slav topluluklarını nüfuzu altına alarak Panslavizm projesini gerçekleştirme çabası devam etti. Balkanlardaki milliyetçi ayaklanmalar Rusya'nın desteği ile güç kazandı ve Osmanlı yönetimini zor durumda bıraktı. Osmanlı Devleti bu ayaklanmaları bastırmada birtakım askerî önlemlere başvurduysa da etkili olamadı.

Osmanlı Devleti'ndeki Hersek ve Bulgar isyanlarını, Sırp ve Karadağlıların isyanı takip etti. Rusya'dan aldığı desteğe güvenen Sırp Prensi, Osmanlı hükümetine nota vererek Bosna'nın Sırbistan'a, Hersek'in de Karadağ'a verilmesi istedi ancak bu istekleri reddedilince önce Sırbistan sonra da Karadağ 2 Temmuz 1876'da Bâb-ı Âli'ye savaş açtılar.⁷⁴⁸ Sırp, Osmanlı kuvvetlerine yenik düşünce Ruslardan yardım talep ettiler. Rusya da 31 Ekim 1876'da Osmanlı Devleti'ne nota verdi. Rus Sefiri İgnatiyef bu ultimatonda: "Bir yıldan beri Balkanlarda ortaya çıkan Sırbistan ve Karadağ'daki olayların savaşla sonuçlanması olayına kendisinin Slavların hamisi olması hasebiyle kayıtsız kalamayacağını, bu nedenle Osmanlı hükümetine iki

⁷⁴⁸ Armaoğlu, 495-496; Tuncer, 121.

günlük kesin uyarı verdiğini, Sırbistan ve Karadağ'a iki aylık ateşkes süresi tanınmadığı takdirde Osmanlı Devleti ile savaşa girileceğini" bildirdi.⁷⁴⁹

Osmanlı Devleti, Rusya ile savaşa girmemek ve Avrupalı devletler ile karşı karşıya gelmemek adına bu notayı dikkate alıp Sırbistan ve Karadağ'la uzlaşmaya karar verdi.⁷⁵⁰ Rusya'nın Osmanlı hükümetine verdiği bu ültimatoma Avrupa'da hayretle karşılandı.⁷⁵¹ Osmanlı Devleti de kendi bünyesindeki halk arasında yaşanan isyanları sonlandırmak ve isyan bahanesiyle iç işlerine karışan devletleri bertaraf etmek için her kesimi kapsayan bir çözüm arayışına girdi. Bu amaçla Kanun-i Esasi ilan edildi (23 Aralık 1876).⁷⁵² Bu esnada Balkanlardaki durum ile alakalı Avrupalı devletler ile İstanbul'da bir konferans yapılmaktaydı. Konferans esnasında ilan edilen meşruti yönetime, Avrupa devletleri aldırış etmeden konferansın devamını istediler.⁷⁵³ Yapılan İstanbul Tersane Konferansı'nda Sırbistan ile Karadağ'a toprak verilmesi ve Bulgaristan ile Bosna Hersek'e de muhtariyet verilmesi teklifleri Bâb-ı Âli'ye sunuldu.⁷⁵⁴ Osmanlı hükümeti, sunulan bu şartları iç işlerine müdahale sayarak red etti. Avrupalı devletler de olası bir Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayacaklarını belirterek⁷⁵⁵ Bâb-ı Âli'nin bu hükümleri kabul etmesini istemişlerdir.⁷⁵⁶

⁷⁴⁹ Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyık*, Takvim-i Vekâyi Matbaası, İstanbul, 1295, 55-56.

⁷⁵⁰ Karal, IV, 24.

⁷⁵¹ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiyye ve Siyasîyyesi*, İstanbul, 1327, 148.

⁷⁵² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, 333; Aydın, "Kanûn-i Esâsî", 329; Armaoğlu, 503.

⁷⁵³ Süleyman Kani İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 2004, 86.

⁷⁵⁴ Bulgaristan, beşer yıllık sürelerle tayin edilecek birer Hristiyan vali tarafından yönetilip, muhtariyet idaresine sahip iki eyalet haline getirilecekti. Resmi dil Bulgarca kabul edilip, mahalli mili askerî kurulacak, yeni vergi ve muhakeme usûlü uygulanacak, Bulgarlar için genel af ilan edilecek ve Müslüman halkın elindeki silahlar toplatılacaktı. Ayrıca bu hususların uygulanması için milletlerarası bir komisyon görevlendirilecekti (Mahir Aydın, "93 Harbi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, 1994, 498; Nina Dyulgerova, "Russian Stroke to Ottoman-Russian War of 1877-1878 (Russian Scenario About The War and After The War)", *The Ottoman-Russian War of 1877-1878*, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, 30; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiyye ve Siyasîyyesi*, 164-165; Akşin, 42.

⁷⁵⁵ Osmanlı-Rus savaşının çıkma ihtimaline karşın Buhara ve Kaşgar Emiri, Doğu Hindistan Müslümanları ile İstanbul'a gelen çok sayıda Polonyalı ortak düşmana olan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşacaklarını bildirmişlerdi. Ayrıca başkentte bulunan Şeyh Şamil'in torunu olan Şamil Bey de Çerkezleri Ruslara karşı hazırlamaktaydı. Afganistan'ın Emiri İskender Bey de Osmanlı Devleti'ni desteklediklerini bildirmişti. Mısır Hidivi 20 bin kişilik bir kuvvet göndereceğini belirtirken Hindistan'daki Müslümanlar da 10 bin liralık bağış yapmıştı (Mustafa Gencer, "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Alman Basınına Göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti",

Osmanlı hükümetinin İstanbul Tersane Konferansı kararlarını kabul etmemesi üzerine Rusya'nın öncülüğünde Avrupalı devletler Londra'da bir konferans daha düzenlediler. Bu konferansta sunulan maddeler, Tersane Konferansı'nda teklif edilmiş maddeler ile aynı olduğundan Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi.⁷⁵⁷

Konferans talebinin reddinî ve savaş isteyenlerin başını medreseliler tarafından desteklenen Midhat Paşa çekmekteydi. Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi için yeterli kuvveti, askerî ve silahı olduğunu söyleyerek medrese talebelerini sarayın önüne yığıp harb istedikleri söyleminde bulunmalarını sağladı.⁷⁵⁸ Sultan II. Abdülhamid ise savaş taraftarı değildi. Ancak Midhat Paşa, savaş sırasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacağını düşünüyordu. Fakat İngiltere hükümeti, İstanbul Tersane Konferansı sonunda Sultan'a yazdığı raporda olası bir savaşta tarafsız kalacağını ve bu savaşın Osmanlı Devleti için felaket olacağını belirtmişti.⁷⁵⁹ Rusya da savaştan önce Balkanlarda Avusturya ile savaşmayı istemediğinden onun desteğini almaya çalıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti ile yapılacak savaşın kısa süreceğini düşündüğünden Balkan devletlerinin (Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve Karadağ) desteğini de reddetti. Rusya, savaştan önce de İran ve Afganistan sınırlarına doğru yayılmaya çalıştı.⁷⁶⁰ Avusturya'nın savaş sonunda Bosna ve Hersek'i işgaline izin veren Rus Çarı böylece Osmanlı Devleti'ni Avusturya desteğinden mahrum bırakmak istiyordu.⁷⁶¹ Bu sebeple Avusturya, Rusya ile yaptığı gizli antlaşma gereği tarafsız kalacağını ortaya koyup Almanya gibi "usûl-ı bîtarafiye riayetedeceğini" bildirdi.⁷⁶²

Tersane Konferansı gibi Londra Konferansı'nın da sonuçsuz kalması üzerine Rus Çarı son olarak Londra'daki elçisi olan Musurus Paşa'ya, ortamın gergin

Gazi Osman Paşa'nın Ölümünün 100. Yılı Münasebetiyle I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Gazi Osman Paşa Üniversitesi Basımevi, Tokat, 2004, 256).

⁷⁵⁶ Karal, IV, 32.

⁷⁵⁷ Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1973, 29; Aydın, 93 Harbi", 498; Armaoğlu, 504.

⁷⁵⁸ Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, 93 Harbi Faciası, Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul, 2010, 45.

⁷⁵⁹ "Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı harbe girişecektir. Osmanlıların askerî çok ise de subay kadrosu ve maliesi harb için yeter değildir. Böyle bir harpte Osmanlı Devleti'ne yardım edecek bir devlet de bulunmayacaktır. Rus ordusunun Tuna'yı geçmesi üzerine, Avusturya'nın İtalya'nın Yunanistan'ın ve hatta İran'ın bile göz koymuş oldukları Osmanlı topraklarını istila etmeleri ihtimal dahilindedir. Bütün bu düşmanlarla Osmanlı Devleti nasıl harb edecektir" (Karal, III, 32).

⁷⁶⁰ Robert F. Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", (Çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 582.

⁷⁶¹ Tuncer, 135.

⁷⁶² BOA, Y. PRK. HR. 1/25.

olduğunu ve savaş çıkacağını, bu amaçla bir çözüm aradığını yazdırarak şifreli telgraf ile Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Fakat Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Mahmud Paşa Rusya'nın savaş için hazırlıklarını tam anlamıyla yapamadıklarını ve hazırlanmak için vakit istediklerini, ne olacaksa olsun diyerek bu durumu dikkate almayıp Rusya ile anlaşma fırsatını kaçırdılar. Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, *Midhat Paşa halkı heyecanlandırarak Rusya ile savaşıma fikrine sürüklemiş, sanki topu o doldurmuş, Serasker Redif Paşa ile Mahmud Paşa da ateş edip Osmanlı Devleti'ni büyük tehlikeye atmışlardır*. Bu ifade ile bu iki paşanın savaşın sorumlusu olduklarına değinmiştir.⁷⁶³ Osmanlı ordusunun durumunu çok yakından bilen bazı komutanlar ise savaşmaya karşı idiler.⁷⁶⁴

Osmanlı hükümeti, Tersane Konferansı ve Londra Protokolü'ndeki şartları kabul etmeyince 23 Nisan 1877'de Rusya ilişkilerin kesildiğini beyan edip⁷⁶⁵ ertesi gün savaş ilan etti.⁷⁶⁶

3.1.1.1. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Talebelerin Hoşnutsuzluğu

Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesip savaş ilan etmesi talebeleri yakından ilgilendiren bir meseleydi. Çünkü Osmanlı-Rus ilişkilerinin bozulma evresine girmesinden itibaren talebeler arasında Rusya ile savaşıma arzusu baş göstermişti. Bu anlamda gösteri yapan talebeler Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya savaş açması için baskı yapmaktaydılar. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi başlayıp, Ruslar bazı bölgelerde başarı elde edince bu defa yenilgiyi hazmedemeyen talebeler hükümete baskı yapmaya başlayacaklardır.

Ruslar, savaş ilanından önce sınırı aşıp Osmanlı topraklarına girdiler. Batıda Tuna'dan, doğuda ise Arpaçayı'ndan saldırıya geçtiler.⁷⁶⁷ Sultan II. Abdülhamid de 24 Nisan 1877'de ordusuna savaşın başladığı haberini verdi. Savaş, Anadolu

⁷⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 169-170.

⁷⁶⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, (Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 6-7.

⁷⁶⁵ Turhan Şahin, *Öncesiyle ve Sonrasiyla 93 Harbi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, 44; Ahmed Midhat, *Zübdetü'l-Hakâyık*, 138; Iorga, 579; Armaoğlu, 507.

⁷⁶⁶ Rusya'nın gerçekte bu savaşı ilan etmedeki amacı; Karadeniz'de kayıtsız şartsız hâkimiyet kurup burayı bir iç deniz yapmak, İstanbul savunma hatlarını yok ederek Osmanlı Devleti'ni güçsüz bırakıp onu Rus nüfuzu altına almaktır. Böylece ortaya çıkacak bir Avrupa anlaşmazlığında kolayca İstanbul ve Boğazlar'a hakim olacağı ortamı hazırlamaktır (Bekir Sıtkı Baykal, "93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri", *Belleten*, V(19), Ankara, 1941, 353); Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, 216 ; Iorga, V, 579; Aydın, "93 Harbi", 498; Mehmet Rıfat, 47; Yuluğ Tekin Kurat, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri, *Belleten*, 1962, 26(103), 592.

⁷⁶⁷ Uçarol, 411-412; Şahin, 44.

(Kafkas)⁷⁶⁸ ve Rumeli’de (Tuna) olmak üzere iki cephede meydana geldi. Anadolu cephesini Ahmet Muhtar Paşa, Rumeli cephesini de Abdülkerim Paşa idare etti.⁷⁶⁹

Kafkasya cephesi komutanı Ahmet Muhtar Paşa, Erzurum’a geçerek harekât cephesinde incelemelere başladı. Doğubeyazıt, Eleşkirt, Kars ve Ardahan taraflarındaki hudutları gezerek gerekli tedbirleri almaya çalıştı. İlk olarak savunma amacıyla tahkimatların yapılacağı yerleri belirledi.⁷⁷⁰ Ordunun harekât planını hazırlamak için sınır haritası istediğinde güvenilir tek bir harita bulamadı. Karakilise’de bulunan haritalardan yararlanılarak tahkimat planları yapıldı ki bu haritalar da Osmanlı idaresi tarafından hazırlanmamış, Kibert adında bir Alman coğrafyacının çizmiş olduğu haritaların kopyalanmış haliydi.⁷⁷¹ Ahmet Paşa’yı endişeye sevk eden diğer bir mesele de nakliye vasıtalarının yok denecek kadar az olmasıydı. Bu nedenle Paşa, birtakım önlemler alarak bu eksikliği gidermeye çalıştı.⁷⁷² Askerin erzak ihtiyacını karşılamak amacıyla da gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidildi.⁷⁷³ Ahmed Paşa, Rusların sayıca kendilerinden en az üç kat fazla olduğunu hesaba katarak tüm olumsuzluklara rağmen eksikliklerin bir an önce tamamlanması için çaba sarf ediyordu.⁷⁷⁴

⁷⁶⁸Kafkas Cephesi’ndeki Osmanlı kuvvetlerini temsil eden IV. Ordu, Anadolu-yi Şarki Ordusu olarak isimlendirildi. Merkezi Erzurum olan bu ordu, dört tümen ve bir kolordudan oluşmaktaydı. Kars Kolordusu, Bayezit Tümeni, Ardahan Tümeni, Batum Tümeni ve Erzurum Tümeni ile bunların topçu ve bağlı birlikleri ile kale topçu birlikleri idi (Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1877 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, II, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, 41).

⁷⁶⁹Tuna cephesi komutanı Abdülkerim Paşa’nın kumandasında yaklaşık 180000 Osmanlı kuvveti merkez karargâhı Şumnu da dâhil olmak üzere Rusçuk, Silistre, Totrakan, Vidin ve Zıştovi’de toplandı. Rus donanmasının Akdeniz’e girme ihtimaline karşın Çanakkale Boğazı tahkim edildi. Grandük Nikola Komutasında yaklaşık 160000 Rus kuvveti de Romanya’nın sınırında toplandı. Savaşın başlaması üzerine Romanya topraklarına girip bu prensliği de kendi tarafına çeken Ruslar, Bükreş ve Dobruca ve yönünde ilerlediler (Aydın, “93 Harbi”, 498).

⁷⁷⁰Ahmed Muhtar Paşa, 10.

⁷⁷¹Kars, Ardahan ve Erzurum’da istihkamların yapıldığı dönemde bölge ekseninde harita eksikliğini fark eden komisyon görevlileri hem savunma hatlarının tahkimii ile ilgilenip hem de Osmanlı-Rus sınırının haritasını çizerek bu eksikliği gidermeyi talep etmişlerdi. Fakat İstihkam Komisyonu Reisi Fosfor Mustafa Paşa teklifi, Rusya’nın dikkatini çekeceğini ve devletin bir savaş hazırlığında olduğu söylentisini çıkaracağı iddiaları ile reddetmişti (Mehmet Arif Bey, 37-38).

⁷⁷²Ordunun ikmal ve iaşesi için kullanılacak hayvanların ihracatı yasaklandı (BOA, HR. İD. 1257/51, 14.05.1294; BOA, HR. TO. 496/109. Ayrıca hayvan ithalatı seçeneğine de başvuruldu (BOA, HR. TO. 127/11. Ancak Macaristan’dan satın alınan hayvanların Avusturya devleti tarafından gönderilmesinin engellenmesi Osmanlı kuvvetlerini ciddi bir destekten mahrum bıraktı. Satın alınan hayvanlar savaş bitimine kadar Avusturya’da bekletilip daha sonra satılmıştır (BOA, İ. HR. 276/16830).

⁷⁷³Ordunun iaşesini temin etmek amacıyla bölge halkının elinde bulunan zahire satın alındı (BOA, DH. ŞFR. 109/12). Osmanlı Devleti, harp şartları gereğince aşamalı olarak Tuna ve Kafkas cephe hattındaki vilayetlerin zahire satışını yasaklamıştır (BOA, A. MKT. MHM. 481/66).

⁷⁷⁴Şahin, 47 v.d.

Rusya ise savaş başlar başlamaz doğudaki kuvvetlerini üç istikamette harekete geçirdi. General Melikof'un kuvvetleri Kars, General Hugossov'un kuvvetleri Doğu Bayezid ve General Oklobijo'nun kuvvetleri de Ardahan üzerine yürüdüler.⁷⁷⁵ Bayezid civarındaki Osmanlı kuvvetlerinin zayıf olduğu, Diyadin'de ise asker olmadığı anlaşıncaya Ruslar, 30 Nisan 1877'de Bayezid'i ele geçirdiler. Bayezid'de bulunan Osmanlı kuvvetleri Aladağ bölgesine çekildi.⁷⁷⁶ Rusların ele geçirdiği Bayezid ve Üçkilise'de bulunan halka eziyet etmesi üzerine bölgedeki nüfus Erzurum ve Kars tarafına göç etti.⁷⁷⁷ Rus kuvvetleri, bir taraftan Diyadin'e saldırırken diğer yandan Kars ve Ardahan'a yüklendiler.⁷⁷⁸ Rusların cephelerdeki başarıları İstanbul halkı ve medrese talebeleri üzerinde derin bir tesire yol açtı. Çeşitli devlet adamlarının görevden alınmalarında ve medreseli isyanında önemli bir faktör oldu.

3.1.2. Osmanlı Devlet Adamlarının Politika ve İcraatları

Sultan II. Abdülhamid, tahta geçtikten sonra kendisini güvende hissetmek adına tedbirli olmak istedi. Kendisinden iki önceki padişahı tahttan indiren ve kendisini tahta çıkaran Sadrazam Rüştü Paşa ve Midhat Paşa'ya güvenmiyordu. Rüştü Paşa'nın değerli olmadığını düşünmekte, Midhat Paşa'nın da halk tarafından sevilmesinden endişe duymakta idi. İlk olarak dayanabileceği başka bir kuvvet olmadığı için bu Paşalarla bir müddet çalışma yolunu tuttu. Ancak bir taraftan da güvenilebileceği adamlarla Saray ekibini kurmaya çalıştı. Eniştesi Damad Mahmud Paşa'yı Saray Müşirliğine, Sait Paşa'yı Saray Ferikliği'ne ve Mahmud Paşa'nın tavsiyesi ile Sait Bey'i Saray Başkatipliği'ne getirdi. Bu tayinlerden sonra Sadrazama da danışmadan Redif Paşa'yı Seraskerliğe getirdi. Böylece tahtta güven içinde oturmak için kendisine bağlı bir ekip kurdu. Bu ekipte bulunanlar, Sadrazam Rüştü Paşa ile Midhat Paşa'yı beğenmiyorlardı. Ancak devletin içinde bulunduğu buhranlı bir dönemde, onların bir müddet daha iktidarda kalmalarına olanak sağlanmış ve zamanı gelince de tasfiye edilmişlerdir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁵Karal, IV, 53.

⁷⁷⁶BOA, HR. TO., 126/57.

⁷⁷⁷BOA, HR. SFR. 3. 247/22.

⁷⁷⁸Handan Gökçe, Divan-ı Harp Mazbata Suretlerinde Ardahan ve Alacadağ Muharebeleri (1877-1878), Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 10.

⁷⁷⁹Karal, IV, 2-3.

Sultan II. Abdülhamid dönemi talebe isyanında Redif Paşa ile Damad Mahmud Paşa da önemli bir yere sahiptir. Zira bu devlet adamları isyan esnasında talebelerce görevden alınmaları istenen şahıslardır. Ayrıca talebelerin desteklediği Midhat Paşa da üzerinde durulması gereken devlet adamlarından biridir.

3.1.2.1. Midhat Paşa

Midhat Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışında mühim bir yere sahiptir. Sultan, tahta oturduktan sonra Midhat Paşa'ya Kanun-i Esasi'nin ilan edileceği ile ilgili verdiği sözü tekrarlayıp onunla ve onun fikrinde olanlarla işbirliği içinde olacağını hissettirdi. Kanun-i Esasi onaylanmak üzere Sultan Abdülhamid'e sunulduktan 12 gün sonra Sultan'dan beklenen onayı almadan Sadrazam Rüştü Paşa, sadareten istifa etti. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid onun yerine Midhat Paşa'yı atadı.⁷⁸⁰ Gerçekte, onun fikirlerini beğenmediği halde yerli ve yabancı efkâr-ı umumiye de itibarı ve şöhreti bulunduğu için onu takdir eder görünüyordu. Midhat Paşa'nın sadarete getirilmesi memleket içerisinde ve dışarda büyük memnuniyet oluşturdu. Halk, Paşa'nın devleti içinde bulunduğu buhrandan kurtaracağına inanıyordu. Midhat Paşa'nın sadrazam oluşundan memnun olmayanlar da vardı. Ayrıca Rusya da bu durumdan hoşnut olmadı.⁷⁸¹

Midhat Paşa sadarete geçtiği gibi Kanun-i Esasi'yi ilan ettirdi.⁷⁸² Ancak, Anayasanın ilanı ile beklediği çözümü elde edemedi. Bütün merkezi görevlerinde olduğu gibi bağımsız şahsi üslûbu, uzlaşmaz tavrı ve gönüllü asker toplaması, saltanatı kaldırıp cumhuriyeti veya kendi diktatörlüğünü ilan edeceği söylentileri, Sultan'a karşı sorumlu bir sadrazamdan çok millete karşı sorumlu başbakan gibi davranması, saray ile bir takım siyasi ve idari anlaşmazlıklara düşmesi, son olarak 30 Ocak 1877'de konumuna uygun olmayan bir dille yazdığı ve içeriği basına sızmış olan tezkiresini⁷⁸³ saraya sunduktan sonra kendi konağına çekilip, Sultan'ın

⁷⁸⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 168; *Sabah*, "Şu'unât", Sayı:247, (03.12.1293/20.12.1876); BOA, Y. E.E. 75/17.

⁷⁸¹ Karal, IV, 6-7.

⁷⁸² Амиргамза Рушанови Киласов, Системный кризис Османской Империи во второй половине XIX-начале XX вв. Диссертаци выполнен н кафедр истори стран Азии Африк Дагестанског государственног университета, Махачкала 2005, 2-30.

⁷⁸³ Bu tezkirede devlet idaresinde onun ve kendisinin vazife, yetki ve sorumluluklarını açıkladı: "...Evvela zat-ı mülûkanelerine ait hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira bütün hareketlerinizden millet nazarında sorumlu olacaksınız... Bendenizin zat-ı mülûkanelerine fevkalade riayetim var. Ancak Ahkâm-ı Şer'i Şerife göre milletimizin menfaatlerine zararlı olan en ufak hususlarda bile size itaat etmekte mazurum. Çünkü mesuliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan

davetlerini cevapsız bırakması üzerine 5 Şubat 1877'de azledilerek Anayasanın 113. Maddesi gereği sürgüne gönderildi.⁷⁸⁴

Midhat Paşa'nın sürgün edilmesinden sonra İstanbul'da bir takım olay ve gösteriler yapıldı. Medrese talebeleri Bayezid Camii'nde toplanarak, Midhat Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi için bir arzuhal düzenlediler. Bu arzuhal selamlık esnasında Sultan II. Abdülhamid'e verilecekti. Ayrıca birkaç gün zarfında 80 bin imza topladılar.⁷⁸⁵ İstanbul ve Beşiktaş yollarında üç dört akşam sıra ile ilanlar yapıştırıldı. Bu ilanlarda siyasî durumun kötülüğünden bahs ediliyor ve “*Serasker Redif Paşa ve Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşa'nın azillerini isteriz. Bunlar devlet hainidirler. Eğer padişah razı olmazsa başına gelecek belayı görür*” ifadeleri yer alıyordu. Talebelerin bazıları medreselerinin kapılarına: “*Midhat'ın avdetine kadar kapalı kalacaktır*” ibaresini yazdılar.⁷⁸⁶ Çeşitli kamu binaları, sokak ve evlere; hükümetin politikalarını eleştiren ve Sırbistan'la yapılan anlaşmadan duyulan rahatsızlığa değinen, Midhat Paşa'nın sürülmesine ve devletin içinde bulunduğu bunalıma sebep olan Damad Mahmud Paşa ile Serasker Redif Paşa'nın vatan haini sıfatıyla başkentten sürülmelerini talep ettiklerini içeren yaftalar yapıştırıldı.⁷⁸⁷ Ancak tüm teşebbüsler ve temenniler bir sonuç vermedi.

Mebusan Meclisi'nin açılmasının ertesi günü 20 Mart 1877'de de talebeler tarafından bir gösteri tertip edildi. Sabah erkenden İstanbul'un çeşitli mahallelerinde ve özellikle camilerde bir kısım talebe toplandı. İçlerinde ulemâ ve müderrisler de bulunmaktaydı. Harbiye talebesinden ve ahaliden de bunlara katılanlar oldu. Çeşitli mahallerde toplanan cemiyetler aynı istikamete doğru hareket etmeye başladılar. Zaptiyeler silahlı halkı görünce çekilip, onları önlemeye çalışmadılar. Göstericilerin başında Şükrü Bey bulunmaktaydı. Bunlar Dolmabahçe Sarayı'na kadar geldiler.⁷⁸⁸

Durumun ciddiyeti görülünce sarayın muhafazası takviye edilip, nöbetçi sayısı arttırıldı. Göstericiler saraya yaklaşınca hünkâr yaverlerinden biri gönderilip

korkarım hem de vatanımın selameti için vicdanımla müteahhidim... Padişahım dokuz gündür arzları kabul etmiyorsunuz. Devlet binasını tamire çalıştığımız sırada siz adete yıkmak istiyorsunuz (Kartal, IV, 12-13).

⁷⁸⁴Çetinsaya-Buzpınar, 9; İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, (3. Baskı), Beyan Yayınları, İstanbul, 1990, 18.

⁷⁸⁵Osman Nuri, 189.

⁷⁸⁶İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, 69.

⁷⁸⁷Osman Nuri, 236-237.

⁷⁸⁸Adem Korkmaz, *Midhat Paşa*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, 366-377.

maksatları soruldu. Şükrü Bey askerîn önüne çıkıp, “*Millet hükümetin idare-i umumiyesinden memnun değildir. Midhat Paşa celb edilmeli, tekrar iş başına getirilmelidir. Milletin içinde bulunduğu durumundan kendinî sorumlu görmeyen Damad Mahmud Paşa azledilmeli ve İstanbul’dan gönderilmelidir. Ordunun iâşesi için her Osmanlı, cebinde kalan son meteliği de veriyor, buna rağmen asker maaşları muntazaman ödenmiyor. Bunun için Serasker Redif Paşa’nın da azlini millet arzu ediyor*” açıklamasında bulundu. Bu sözlerin üzerine ulemâdan biri de şunları ilave etti: “*Padişah milletin bu arzularını nazar-ı dikkate almadığı takdirde Cuma günü hutbede ismi zikredilmeyecektir.*” Bu tehditkâr söze ilave olarak camilerin büsbütün kapatılacağı da ifade edildi. Yaver bu sözleri dinledikten sonra Saraya gitti ve tekrar döndü. Padişahın bu arzu ve şikayetleri tetkik edeceğini haber verdi. Ahali Şükrü Bey’in seykiyle çekilip dağıldı. O gün şehirde karışıklıklar çıkacağından korkulmasına rağmen hiçbir şey olmadı. Hükümet bu gösteri üzerine şiddetli tedbirler aldı. Gösteriye katılan talebelerden ön ayak olanlar Tophane’de hapsedildi. Talebeden Midhat Paşa’ya taraftarlıkları anlaşılanlar memleketlerine gönderildi. Diğerlerine de tahsilleri ile uğraşıp politikaya karışmamaları, aksi takdirde şiddetli cezalara çarptırılacakları ihtar edildi. Damad Mahmud Paşa eskisi gibi itibarını, Redif Paşa da makamını muhafaza etti. Midhat Paşa taraftarı sayılan Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa bu gösteriyi hemen engellemediği için o gün azl edildi.⁷⁸⁹ Böylece talebelerin Midhat Paşa lehine yaptıkları ayaklanma başarısız oldu.

Osmanlı-Rus Savaşı’nda yaşanan mağlubiyetler devam ettikçe efkâr-ı umumiyyede Midhat Paşa’ya temayül artıyordu.⁷⁹⁰ Meclis-i Mebusan’da da hoşnutsuzluk baş gösterdi ve yenilgiler konu edinildi. Mebusların çoğunluğu Midhat Paşa’nın dostu İsmail Kemal Bey’in girişimiyle, memleketi bu zor koşullarda kurtarabilecek olan Midhat Paşa’nın geri çağırılmasını isteyen bir dilekçeyi imzaladılar. Fakat bu dilekçe yüzünden girişime ön ayak olan İsmail Kemal Bey Kütahya’ya sürüldü.⁷⁹¹

⁷⁸⁹Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011, 3296-3297; İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, 107-108; Osman Nuri, 202-204.

⁷⁹⁰ İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, 73.

⁷⁹¹Georgeon, 107.

3.1.2.2. Redif Paşa

Bursalı Kaşıkçızade ailesinden olan Redif Paşa, Yemen, Girit, Yanya ve Bağdat ve Manastır valilikleri yaptı. 1874'te Müşir rütbesine terfi etti. 6. Ordu, 3. Ordu ve 1. Ordu komutanlıkları yapan⁷⁹² Redif Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışında ordunun desteği konusunda ona destek verdi. Sultan Abdülhamid de iktidara gelişinde belirleyici bir rol oynayan Redif Paşa'yı 1876'da Seraskerliğe atadı.⁷⁹³

Serasker Redif Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi devletin askerî gücü ile ilgili abartılı sayılar vererek savaş taraftarlarına öncülük yaptı.⁷⁹⁴ Savaşın ilanından sonra Avrupalıların istihdamına düşmanlığı ve onların önerilerini küçümseyen tavrı her geçen gün daha da kendinî gösterdi. Hobart Paşa'ya bile aktif bir görev vermek istemiyordu ve O'nun tavsiyelerini umursamıyordu. Mr. Layard'ın Redif Paşa'nın görüşlerine düşmanlığı kamuoyunda ün salmıştı. Mr. Layard onu "meşhur cahi lve yozlaşmış bakan" olarak tanımlamaktan çekinmiyordu. Sultan Abdülhamid, İngiliz büyükelçisinin tavsiyesi üzerine Bulgar isyanına karışanlara af çıkarma sözü verdi ancak Redif Paşa bunun yürürlüğe girmesini engelledi. Redif Paşa'yı güçlü kılan da Sultan'ın fikirleri üzerinde etkili olması idi. Bir diğer sebep de devletin kaynaklarını elinde bulundurmasıydı.⁷⁹⁵

Redif Paşa, en önemli kumandanlıklara hiçbir liyakat ve ehliyeti olmayanları tayin etmek suretiyle Sırp ve Karadağ muharebelerinde yararlılıkları görülmüş olan paşaları da gücendirmiş, Necip Paşa'yı ordu erkan-ı harbiye riyasetinden azl ederek

⁷⁹² Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İstanbul, 1999, 100.

⁷⁹³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, 75.

⁷⁹⁴ Ordunun mevcudunu 700.000 olarak göstermişti. Ancak daha önce Muhtar Paşa ancak 300.000 askere sahip olduğunu Saraya bildirmişti. Ancak savaş başlayınca Serasker Redif Paşa kuvvetlerin bir listesini tanzim edebildi. Buna göre tüm askerî kuvvetlerin sayısı 490.000 idi. Bunların 309.800'ü Balkanlarda, 101.100'ü Anadolu'nun kuzey doğusunda geri kalanlar da devletin muhtelif taraflarında bulunuyordu. Balkanlardaki askerlerin de 186.500'ü Bulgaristan ve Trakya'da, 107.500'ü Bosna, Hersek ve Karadağ'da, 15.800'ü de Yanya Yenişehir civarında bulunuyordu. Anadolu'nun güney doğusundaki kuvvetler de, 70.900'ü Kars, Ardahan ve Bayezid taraflarında, 20.800'ü de Batum civarında idi. Buna göre Rus ordularına karşı savunacak askerlerin sayısı 287.000'i buluyordu. Ancak bunların da içinde eğitim görmüş olanlar 150.000 kadardı. Geri kalanlardan redifler eğitim görmemişti. Müstahfızlar ise elli, altmış yaşlarına varmış kimselerdi. (Karal, IV, 43); Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, I-II-III, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, 294).

⁷⁹⁵ Captain H. M. Hozier, *The Russo-Turkish War, Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power, and the History of the Eastern Question*, William Mackenzie, London, 1990, 408-409.

yerine bu vazifenin ehli olmayan Mahmud Paşa'yı tayin etmiştir. Osman Nuri'nin belirttiğine göre Serasker Redif Paşa, hiç kimsenin sevmediği ve herkesin korktuğu, muhafil-i askerîyenin bile nefret ettiği bir adam idi.⁷⁹⁶

93 Harbi'nde Ardahan'ın Rusların eline geçmesi üzerine Mecliste çıkan huzursuzluk ile beraber mebuslar Serasker Redif Paşa'nın bizzat gelip hesap vermesini istediler.⁷⁹⁷ Hezimetler sebebiyle galeyana gelen medrese talebeleri bu durumdan Serasker Redif Paşa'yı sorumlu tutmaktaydılar.

3.1.2.3. Damad Mahmut Paşa

Tophane Müşiri Damad Fethi Paşa'nın oğlu olan Mahmud Paşa (1836-1884), Sultan Abdülmecit'in kızı ve Sultan II. Abdülhamid'in de kardeşi olan Cemile Sultan ile evlenip vezirlik rütbesi ile Meclis-i Vala üyesi oldu. Daha sonraiki defa Ticaret Nazırı oldu. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine sebep olan hükümet darbesine katıldı. Darbeden sonra Tophane Müşiri olarak görev yaptı.

Damad Mahmud Paşa 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi savaş taraftarı olan grup içindeydi. Mahmud Paşa, Çırağan Sarayı'na kadın kıyafetiyle iki kişi sokturup yakalattıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'e savaş isteyen halkın kendisinden yüz çevirip, Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak istediğinden bahsedip gözdağı verdi. Ayrıca, Sultan savaş istemediği için "*Moskof taraftarı*" diye aleyhine propaganda yaptı. Said Paşa hatıratında bu gibi propagandaların Sultan'ın sağlığını da olumsuz etkilediğini belirtmektedir.⁷⁹⁸ Mahmud Paşa'ya göre Rusya'nın savaş mühimmatında bir takım bozukluklar ortaya çıkmış, sandıklarda barut yerine kömür tozu dahi bulunmuştu. Bu durumu kendisine bir Polonyalı'nın söylediğini bildirerek Rusya'ya karşı galibiyet kazanmaya elverişli bir ortam olduğundan bu fırsat kaçırılmamalıydı.⁷⁹⁹

93 Harbi başladıktan sonra Osmanlı ordusunun mağlup olmaya başlamasıyla talebelerin ve halkın tepki duyduğu devlet adamlarından biri oldu. Ardahan'ın Rusların eline geçmesinden sonra Meclis-i Mebusana gelip mağlubiyetin sebeplerini

⁷⁹⁶Osman Nuri, 245.

⁷⁹⁷Georgeon,107.

⁷⁹⁸Danişmend, 408-409.

⁷⁹⁹Ahmed Muhtar Paşa, Mahmud Paşa'nın bu kömür tozu meselesinde kendisini de ikna etmeye çalıştığına değinerek Safvet Paşa'nın ise: "Canım onlar cephanesini dışardan tedarik ediyorlarsa, biz de dışardan alıyoruz. Onlara hristiyandır diye kötüsünü verip de bize Müslüman olduğumuz için mi iyisini vermişler?..." dediğini bildirmektedir (Ahmed Muhtar, 6-7).

soran talebeler Damad Mahmud Paşa'yı sorumlu tutup görevden alınmasını istediler. Zira Mahmud Paşa Tuna ordusu karargah-ı umumisinde bulunması gerekirken Bab-ı Seraskeri'den çıkmamıştı.⁸⁰⁰

3.1.3. İstanbul'da Hakim Hissiyat

Rusya, Balkanlardaki emellerini gerçekleştirmek amacıyla İstanbul'da bir konferans toplanması için çalışırken Midhat Paşa ile onun gibi düşünenler de Kanun-i Esasi bir an önce ilan edilir ve meşrutiyet uygulanırsa yabancı devletlerin müdahalelerine imkan kalmayacağına, Osmanlı Devleti'nin kendi işlerini mebusları ile görüşüp hal edeceğine inanıyorlardı. İstanbul Tersane Konferansı devam ederken Kanun-i Esasi ilan edildi ve meşruti yönetime geçildi. Ancak konferans delegeleri bu durumu ciddiye almayıp Balkanlarda toprak tavizleri, muhtariyet ve ıslahatlarda dış müdahaleye kadar varan teklifler ortaya koydular. İstanbul Konferansı kararlarını müzakere için Meclis-i Umumi toplandı. Meclis Sadrazam Midhat Paşa ağırlığını koyarak İstanbul Konferansı kararlarının red edilmesini istedi. Bu red kararının sonucu savaş demektir.⁸⁰¹

Konferans devam ederken savaş yanlılarının başını çeken Midhat Paşa, daha önce Sultan Abdülaziz döneminde olduğu gibi bu sefer de medrese talebelerini Saray kapılarına gönderip, *harb isteriz* diye gösteriler yaptırdı.⁸⁰² Talebeler ayrıca, *yabancıların tekliflerini kabul etmeyiz ve ölünceye kadar bu fikrîmizden dönmeyiz*⁸⁰³ gibi sözler sarf ederek bu konudaki kararlılıklarını da gösterdiler. Talebelere göre asker ve silah sayısı yeterli olup Ruslar yenilebilirdi.⁸⁰⁴ Talebeleri savaş arzusuna yönelten düşünceler; Macarların, Peşte ve diğer önemli bölgelerde yaptıkları Osmanlı taraftarı gösterileri ve Avusturya Devleti'ni Slav menfaatleri aleyhine çevirmek için çaba sarf etmeleri ile Sırbistan'la yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'nin galip gelmesi üzerine Serdar-ı Ekrem Abdi Paşa'ya hediye olarak yaptırdıkları kılıcı Macar ileri gelenlerinden oluşan bir heyet ile İstanbul'a göndermeleri idi.⁸⁰⁵ Osmanlı devlet erkanı içinde Tophane Müşiri Mahmud Paşa,

⁸⁰⁰Osman Nuri,246.

⁸⁰¹Kocabaş, 153-154.

⁸⁰²Şahin,27-28;Danişmend, 407.

⁸⁰³Mahmud Celaleddin Paşa, 216.

⁸⁰⁴Mehmet Rıfat Bey, 45.

⁸⁰⁵Mahmud Celaleddin Paşa, 217.

Serasker Redif Paşa ve Berlin Büyükelçisi Vezir Ethem Paşa da savaş taraftarıydı.⁸⁰⁶ Sultan II. Abdülhamid ve Eğinli Said Paşa ise asker, mühimmat ve para durumu sebebiyle devletin bu durumda savaşa girmesinin cinnet olduğunu düşünüyorlardı.⁸⁰⁷

İngiliz delegesi Salisbury, Sultan II. Abdülhamid'i ve Midhat Paşa'yı sürekli harbin Osmanlı için felakete sebep olacağı, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne destek vermeyeceği konusunda ikaz etmesine rağmen Midhat Paşa diretiyordu.⁸⁰⁸ Bu sebeple Sultan, Saffet Paşa, Midhat Paşa, Sait Paşa ve Redif Paşa ile Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin katıldıkları toplantıda şunları söyledi:

*“Ahali ve herkese Rusya ile savaşacak yedi yüz bin asker olduğunu bildiriyorsunuz. Halbuki Ahmed Muhtar Paşa’dan alınan telgrafta 300 bin asker yerine 30 bin asker olduğunu bildiriyorlar. Lord Salisbury da böyle bir uyarıya bulunuyor. Halbuki siz şimdiye kadar İngiltere’nin Devlet-i Aliyye’nin dostu olduğunu, her hususta birlik olduğunu, yardım edeceğini, gerek bana ve gerekse gazetelerle halka açıklamış bulunuyorsunuz. İngiltere Devleti’nin resmi delegesi bir savaş halinde İngiltere’nin Devlet-i Aliyye’ye yardım etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Bu durumda beni ve halkı aldattığınız, kandırdığınız anlaşıyor. Avusturya’nın Bosna Hersek hakkında Rusya ile ittifak halinde olduğu da bilinmektedir. Yunanlıların niyetleri de malum... Devlet, Karadağ’a karşı 30-40 bin asker bulundurmak zorundadır. Devletin elindeki tüfek cephane de eksiktir. Bu durumda savaşa girmek büyük bir sorumluluktur. Bundan daha büyük alçaklık tasarlanamaz. Bir taraftan softalar Saray’a kadar gelip savaş diye bağırıyor, öte yandan da en küçük çocuklar ellerinde tüfeklerle gösteri yapıyorlar. Uykumu ve sıhhatimi yitirdim. Bu duruma acele ve kesin bir çare bulunmalıdır.”*⁸⁰⁹

Bu uyarıya rağmen savaş için direten Midhat Paşa, Osmanlı Devleti’ni savaşın pençesine attı. Sultan Abdülhamid’in de düşündüğü gibi Osmanlı Devleti yalnız kaldı.

Rusların savaş esnasında arka arkaya elde ettikleri başarılar İstanbul’da büyük bir heyecan uyandırdı. Rusya ile savaşmaktan yana olan medrese talebeleri galeyana geldi.

⁸⁰⁶Şahin, 27.

⁸⁰⁷Danışmend, 403.

⁸⁰⁸Şahin, 38-39.

⁸⁰⁹Mehmet Rıfat, 46.

3.1.3.1. İslâmî Hissiyatın Artması

93 Harbi başlamadan önce Rusya’da Osmanlı’ya karşı şiddetli bir kampanya başlamıştı. Birçok yazar Rus halkını Türklere karşı kışkırtmakta birbirleri ile bir yarış halindeydi. Danilevskiy’in yazdığı Panslavistlerin “İncil”i sayılan “Rusya ve Avrupa” adlı eserde ortaya konan görüşler, birçok Rus devlet adamı, aydını ve askerî tarafından benimsenmişti. Bu görüşler Türklerin Avrupa’dan atılması, İstanbul’un Ruslar tarafından işgali ve Ayasofya’ya haç konması gibi sloganlarla ortaya konmuştu. 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan edilince Rusya’da kiliselerde çanlar çalınıp, ayinler yapılarak “dinsizlere karşı zafer bahşetmesi için” dualar edilmiş ve Rusya’da bir Haçlı Seferi havası esmeye başlamıştı. Bu durum başta İstanbul olmak üzere Osmanlı ülkesinin birçok yerinde Ruslara karşı savaş Müslüman halk arasında heyecan uyandırdı. “Moskof gâvura karşı zafer kazanılması için” camilerde dualar edildi ve daha önceki Osmanlı-Rus savaşlarında şehit düşenlerin ruhları için mevlidler okutuldu. Bu suretle her iki tarafın dinî hisleri körüklenerek, düşman tarafa kin ve nefret hisleri en yüksek dereceye çıkarılmak istendi. Bu hisler daha önceki savaşlar esnasında tertip edilen şarkılarla da takviye edilmekteydi.⁸¹⁰

Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Müslümanlar arasında da Ruslara karşı düşmanlık hisleri kendinî gösterdi ve herkes “Moskof gâvura karşı” savaşmak arzusundaydı. Camilerde ve mescitlerde İslam ordularının zaferi ve “Moskofların kahrolması” için dua edilmekte ve kurbanlar kesilmekteydi. Mayıs ayı ortalarında Sohum kalesinde elde edilen başarı ve Rusların bu bölgeyi boşaltmaları Müslümanlar arasında büyük ümitlere yol açtı. Kafkaslardaki Müslümanların da Ruslara karşı ayaklanması ile Rusya’nın büyük zarar göreceği kanaati doğmuştu. Müslümanlar sadece Kafkas bölgesinde değil Rusya’nın içinde de büyük bir kalabalık oluşturuyorlardı. İdil Nehri boyunca ve Türkistan’da milyonlarca Müslüman vardı ve bunların birçoğu Rus idaresinden memnun değildi. Şayet Müslümanların bir kısmı isyan edecek olursa, Rusların zor duruma düşeceği ve Osmanlı Devleti üzerindeki

⁸¹⁰Bu şarkılardan bazıları Rus halk şarkıları arasına dahi girmişti. “Türk padişahı Rus Çarına şunları yazmıştı” diye başlayan bir şarkıda Türk Sultanının Rus Çarı’na mektup yazarak, “Bütün Rusya’yı mahvedeceğim ve sonra Moskova’da oturacağım” diye tehdit ettiği ve Türklerin Rusya’ya karşı harbe başladıkları fakat Ruslar tarafından yenilerek perişan edildikleri anlatılmakta idi (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 92-93).

Rusya baskısının hafifleyeceği düşünülmekteydi.⁸¹¹ Medrese talebeleri gayrimüslim olan Ruslara karşı artan İslamî duygularının etkisi ile 93 Harbi'ni yakından takip etmiş ve Ruslar karşısında alınan her bir hezimet onları derinden etkilemiştir.

3.1.4. Talebe İsyanını Başlatan İki Önemli Hadise: Osmanlı Zırhlısının Ruslar Tarafından Batırılması ve Ardahan'ın İşgali

Osmanlı- Rus Savaşı'nda halkın en çok güvendiği Osmanlı donanması idi. Çünkü kuvvetli bulunan Osmanlı donanmasına mukavemet edebilecek Rusların Karadeniz'de kuvvetleri olmadığı malum idi.⁸¹² 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başladığı dönemde Osmanlı donanması önemli bir filoya sahipti. Marmara ve Karadeniz'de 8 zırhlı batarya ile 7 batarya korveti ve savaş gemileri bulunuyordu. Bu zırhlıların yanı sıra 18 zırhsız yardımcı filo da vardı. Osmanlı hükümeti kendi iflası pahasına da olsa Karadeniz'de güçlü bir filo kurmuştu.⁸¹³

Savaş başlayınca Karadeniz'de deniz üstünlüğünün kendi lehinde olduğunu bilen Osmanlı Bahriye ricali, donanmayı Tuna, Akdeniz ve Karadeniz şeklinde üç ana filoya böldü. Özellikle Karadeniz filosunun görevi, Rus sahillerini kuşatma altına alarak ticaret ve muharip gemilerinin kuşatma bölgesi dışına çıkmalarını engellemektir.⁸¹⁴ Karadeniz'de bulunan filo, savaş başlayınca Rusların Karadeniz sahillerini vurmaya başladı. Ayrıca Sohum taraflarına Osmanlı askerinin çıkmasına da yardım edilecekti.⁸¹⁵

Rusya, kendinden daha üstün konvansiyonel deniz gücüne sahip olan Osmanlı deniz gücüne karşı alışılmışın dışında bir mücadele vermeliydi. Bu anlamda Osmanlı filosunun kıyıda yapacağı taarruzlara karşı kıyı savunmasını güçlendirip, önemli liman ve körfezlere mayın döktü. Mayıs 1877'de Baltık'tan demiryolu ile getirilen Rus nehir gücünün Tuna'da Maçin önünde demirli bulunan Fethü'l-İslam ve

⁸¹¹ Ancak Rusya'daki Müslümanları ayaklandırmak tasarısı o günkü şartlar içinde imkansızdı. Aral Denizi'nin ötesindeki göçebe Kazak-Kırgızların değil, Türkiye sınırlarına çok yakın olan Çerkesler ve Azerilerin dahi silaha sarılmaları çok zordu (Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 94-95).

⁸¹² Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, Hindiye Matbaası, Mısır, 1327, 22.

⁸¹³ Ancak Osmanlı gemilerinin sayı ve kalite bakımından iyi olmasına karşın tayfaları kötüydü. Yeterli bir eğitim almamışlardı. Disiplin açısından da zayıflardı. Gemiler tatbikat yapmıyordu. Mayınları yoktu. Yabancı subayların tayfalara verdikleri eğitimler de başarılı olmadı ve Osmanlı donanması iyi bir hazırlık geçirmeden savaşa girdi (Nurgül Kutlu, *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2019, 52).

⁸¹⁴ Evren Mercan, 93 Harbi'nin Ortaya Çıkardığı Bir Deniz Harp Stratejisti: Stepan Osipovich Makarov, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar (22), 2015, 137.

⁸¹⁵ Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, 24.

Seyfi zırhlılarına karşı giriştikleri hücum sonucunda Seyfi zırhlısı kısa sürede battı. Bu zırhlının batması Osmanlı Bahriye ricalini endişeye sevk etti. Gece meydana gelen bu taarruzların önüne geçmek için barış yapılana kadar gemilerin geceleri boğaz ve limanlara sokulmaması kararı alındı.⁸¹⁶ Rusların Osmanlı zırhlısını batırmaları halkı ve medrese talebelerini de galeyana getirdi.

Anadolu cephesinde Osmanlı kuvvetleri ile savaşı ve Kars'ta direnişle karşılaşan Rus kuvvetleri taarruzun ağırlık merkezini Ardahan'a kaydırdılar.⁸¹⁷ Ardahan, mevki olarak savunmaya elverişli bir yer olmadığından düşmana karşı korumak amacıyla dokuza yakın tabya inşa edilmişti.⁸¹⁸ Ardahan'da yaklaşık 25.000 civarında muhafız bulunması gerekirken bu miktarın yarısı bile yoktu ki var olan asker'in de çok azı Nizamiye askeriydi. Ardahan Komutanı Hüseyin Sabri Paşa⁸¹⁹ ise Sultan Abdülaziz'in hal' olayına karıştığı sebebiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadıyla oraya tayin edilmişti. Maiyyetindeki Liva kumandanı Hasan Paşa da hayatında hiç askerlik yapmamış, kumanda etmenin ne olduğunu bilmeyen bir büro subayı iken terfilerle Ardahan'a kadar gelmişti.⁸²⁰

Ruslar, 25 Nisan 1877'de Ardahan üzerine saldırıya başladılar. Ahılkelek üzerinden hareket ederek Osmanlı sınır bölgesini aşp Ardahan'a doğru ilerleyen Rus kuvvetleri herhangi bir engelle karşılaşmadan Çıldır'ı işgal edip 28 Nisan'da Ardahan'a iki saatlik mesafedeki Ölçek Köyü'ne girdiler. Rusların Ardahan'a saldırılarına karşın Ahmed Muhtar Paşa, Hüseyin Paşa'ya talimat vererek Ruslar sınırı geçerse kaledeki mirlivalardan birini burada bırakarak, 3 tabur piyade ve gerektiği kadar top ve yerli ahaliden oluşan gönüllü askerleri alıp, Ardahan nüfusuyla hududun ara yerinde bulunan kısımda Rusların saldırılarına karşı koyma gerekliliğini belirtmişti. Hüseyin Paşa, Rus ordularının ilerlediğini görünce kendisine verilen talimata göre hareket etmişse de ağır davrandığından düşmana karşı bir harekette

⁸¹⁶Mercan, 138-139.

⁸¹⁷Gökçe, 10.

⁸¹⁸Ramazanoğlu, Emiroğlu, Senger, Kayabaşı, Ahali, Mihrap, Düz, Kaz tabyaları (Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, 1999, 127).

⁸¹⁹Hüseyin Sabri Paşa, bir yıl önce bilgisizliğinden dolayı Hersek'te görev bölgesinden Ahmet Muhtar Paşa tarafından gönderilmişti. Ardahan'a komutan olarak atandığı zaman aczini anlamış olacak ki, bu tayini yapanlara yalvararak böylesine aktif ve tehlikeli bir göreve başkasının verilmesini isteyerek İstanbul'dan ayrılmadan önce çılmadığı kapı kalmamıştı. Hüseyin Paşa, ayrıca Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın da bacanağı olup Sultan Abdülaziz zamanının Harbiye Mektebi'nin Dahiliye Müdürüydü. (Şahin, 47 v.d.).

⁸²⁰Karal, IV, 53-54.

bulunamayarak Ardahan'a sığınmaya mecbur kaldı. Ruslar Nisan ayının sonlarında Ardahan'ın çevresini sardılar.⁸²¹

Rus kuvvetlerinin Akçeler bölgesinde bulunduğu haberi üzerine Miralay Şükrü Bey idaresinde iki süvari alayı buraya gönderildi. Yapılan savaşta Rus kuvvetleri ağır kayıplar verip geri çekildi.⁸²² Osmanlı kuvvetlerinden 10 kadar şehit ve yaralı varken, Rus kuvvetlerinden 300 kadar ölü ve yaralı bulunmaktaydı. Ayrıca Ruslardan 10 asker esir alınırken Osmanlı kuvvetlerinden 2 süvari esir edildi.⁸²³ Bölgedeki Rus harekatı Soğanlı'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin dikkatini Ardahan'a çekmek için yapılan bir hareket olarak yorumlandı.⁸²⁴ Durumun net bir şekilde anlaşılması için bölgeye Muhtar Paşa tarafından takviye kuvvet gönderildi. Ardahan'ın kuşatılmış olduğu anlaşılınca da Ahmed Muhtar Paşa takviye kuvvetlerin hızlanmasını emretti.⁸²⁵

General Melikof ise Kars önünde gözetleme amacıyla bir birlik bırakıp sonra geri kalan kuvvetler ile Ardahan üzerine yürüdü. Daha önce Ardahan kalesi üzerine yürümüş olan Rus birlikleri ile irtibata geçerek Ardahan'ı kuşattı.⁸²⁶ Melikof, Ardahan'ın teslim edilmesini isteyip bir saat içinde cevap verilmediği takdirde savaşa başlayacağını içeren bir tezkere yazıp gönderdi. Fakat karşılığında red cevabı gelince Rus orduları Ardahan suyuna (Kura Nehri) köprü kurarak tabyalara yanaşmaya başladı. Rus ordularının Ardahan'a yaklaşması burada telaşı arttırdı ve Hüseyin Sabri Paşa, Erzurum'dan yardım istedi. Buna karşılık bir miktar kuvvet gönderildi ancak çoğu askerlikten firar eden oğullarının yerine rehin alınan 60-70 yaşlarındaki ihtiyarlardı. Yaşları sebebiyle bunlardan yararlanmak pek mümkün değildi.⁸²⁷

Ardahan istihkâmlarına bırakılan askerînin kifayetsizliği, tabyaların tümünü düşman saldırılarına karşı savunulması imkansız bir duruma getirmişti. Böylece Ruslar, hedeflerinin her noktasını zayıf bularak istedikleri şekilde hücum etme fırsatı

⁸²¹ Ahmed Saib, *Son Osmanlı-Rus Muharebesi*, 50.

⁸²² Asya Setinay Karagül, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusunun Kars'ı Ele Geçirme Süreci*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020, 40-41.

⁸²³ "... nizamîye süvari ve mu'aveneden on kadar şehid ve yaralı düşmandan üç yüzden ziyade telef ve yaralı ve on kadar dahi yaralı parasız esir alınıb karşılık-ı canın olduğu için iki süvarimiz esir olmuştur..." (BOA, Y. PRK. MF., 1 / 2).

⁸²⁴ Sükan, 81.

⁸²⁵ Ahmed Muhtar Paşa, 98.

⁸²⁶ Karal, IV, 53-54.

⁸²⁷ Mahmud Celaleddin, 335-336.

bulmuştu. Bu sebeple aylarca devam eden kuşatma ile zabp edilmesi uğruna binlerce asker feda etmek zorunda kalacağı büyük istihkâmları kısa bir zamanda ele geçirdi.⁸²⁸ Gölebert mevkilerinin kaybedilişi üzerine Hüseyin Sabri Paşa, Mayıs'ın 16'sının 17'sine bağlandığı gece sekiz redif taburu hariç diğer kuvvetler ve kaledeki sabit toplar dışındaki mühimmatı alarak çekilip⁸²⁹ Ardanuç'a sığındı.⁸³⁰ Ertesi gün bu haber, Ermeniler tarafından Ruslar'a iletildi.⁸³¹

Saldırıya geçen Rus kuvvetleri karşısında Osmanlı askerleri şehrin içine kaçtılar. Böylece Rus Kuvvetleri hem tabyalara hem de şehre aynı anda girdiler. Mevkilerini terk edip kaçan Osmanlı kuvvetlerinin yerini Rus askerleri ele geçirdi. Bozgun halde bulunan asker 300 metrelik bir tahta köprü olan Kura Nehri üzerinde sivil halk ile birlikte dehşet içinde birbirlerini iterek geçmeye çalışırken köprüye iki top mermisinin isabet etmesi üzerine köprü yıkıldı. Bu sırada asker, çoluk çocuk suya düştü. Yüzmeyi bilenler kurtulurken, bilmeyenler boğuldu ve her yer mahşer alanına döndü.⁸³² Rus ateşleriyle yıkılan köprü yüzlerce insanın ölmesine sebep oldu.⁸³³ Kaçan askerler de yollarda halkın hakaretlerine uğradı.⁸³⁴

30 Nisan'da kuşatma altına alınan Ardahan 17 Mayıs 1877'de Rusların eline geçti. Yenilginin en belirgin sebebi Tümen komutanı Hüseyin Sabri Paşa'nın askerî Ardahan'ın dışındaki mevzisinden çekerek düşmanla savaşı kazanın içinde kabul etmiş olmasıydı. Ahmet Muhtar Paşa, 16 Nisan 1877 tarihli talimatında kendisine "Ardahan'ı son ana kadar müdafaa etmek en önemli vazifendir" diyerek Ardahan'ın önemine işaret etmişti.⁸³⁵ Bu yenilgiden sonra Hüseyin Sabri Paşa, "Kasap Hüseyin Paşa"⁸³⁶ olarak anılacaktır. Halk arasında Hüseyin Paşa'nın kabiliyetsizliği ve savaşı

⁸²⁸ Mahmud Celaleddin, 339.

⁸²⁹ Karagül, 40.

⁸³⁰ Basiret, "Dahiliye", Sayı: 2102, (11.05.1294/24.05.1877).

⁸³¹ Handan Gökçe, *Divan-ı Harp Mazbata Suretlerinde Ardahan ve Alacadağ Muharebeleri (1877-1878)*, Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2020, 18.

⁸³² Mehmet Arif Bey, 109.

⁸³³ Bu felaket halk deyişlerine de yansımıştır. "Ne zaman ki Emiroğlu söküldü/ Köprüden çolçocuk suya döküldü/ Ananın, babanın beli бүküldü/ Alındı Ardahan yanar Osmanlı/ Urus geldi, vay ki düştü Ardahan/ Bir günde kırdılar altı yüz kırk can/ Dağ, taş kara giydi, çolçocuk giryan/ Ağlaşır Ardahan Alosman deyin"(Konukçu, 130).

⁸³⁴ Mehmet Arif Bey, 113.

⁸³⁵ Şahin, 57.

⁸³⁶ Şahin, 57; Ardahan'da alınan yenilgi ve kayıpların çok olması sebebiyle bu lakabı almıştır (Gökçe, 59).

kabul etmemesi sebebiyle Ardahan'ın düşmesi üzerine “Ferik Paşa Ardahan'ı iki teneke altına satmış” şeklinde bir söylentiye de neden olmuştur.⁸³⁷

Ardahan savunmasında Mirliya Ali Paşa esir düşüp, Hasan Paşa da başından yaralanarak askerle beraber Artvin'e gitmiştir. Ardahan subaylarından istihkâm bölüğü Binbaşı'sı Ahmed Bey'de Ruslar tarafından öldürüldü. Şehirdeki kışlalar, ambarlar ve memlekete ait mülkler Rusların eline geçti.⁸³⁸ Bu saldırıda Rusların zayıyatı beş yüz asker iken Osmanlı'nın iki bine yakındı.⁸³⁹ Ruslar, bine yakın esir aldıkları gibi 80 kadar top, yiyecek ve cephane de ele geçirdiler.⁸⁴⁰ Ardahan'ı ele geçiren Rus kuvvetleri içinde 800 kadar hasta asker'in de bulunduğu hastanayı topa tutup burda bulunan yaralıların hepsini öldürdü. Şehrin etrafındaki köylere dağılan Rus kuvvetlerinin buradaki mezalimi karşısında halkın önemli bir kısmı silahlanıp direndi. Ardahan'ın köylerine giren Rus askerleri şiddete başvurup, “...Üçkilise murahhasını Rusyalu cebren vurdurarak cerihadâr olduğu halde kayd ve bend ile beraberce götürmüş...”,⁸⁴¹ yol üzerindeki Müslüman köylerini yağmalayıp, halkı din değiştirmeye zorlamışlardır. Cami ve medreselere karşı da tahkir edici hareketlerde bulunmuşlardır.⁸⁴² Ardahan'ın elden çıkması ve burada yaşananlar şiirlere konu olmuştur.⁸⁴³ Rus kuvvetlerinin Ardahan'da yaptıkları mezalim Batı basınında yer almıştır. Atina sefaretinden gelen bir telgrafda, “...Rusyaluların memalik-i şahaneden istila eyledikleri mahallerde vuku'a getirdikleri cerihât ve ziyânenin...” Atina gazetelerinde yer aldığı görülmektedir.⁸⁴⁴ Ardahan ve Kafkasya'da sivil halka yapılan eziyetler karşısında Londra Sefareti'nin verdiği bilgilere göre Lord Derby, mavi kitap yayınlanacağını bildirmiştir.⁸⁴⁵ Ayrıca Osmanlı idarecileri tarafından Rusların yaptıkları zulümlerin neşrine gerekli ehemmiyetin verilmesi ve “...düşmanın hak ve meşru'un hilafı vaki' olan harekâtının bir anevvel inzâr-ı 'aleme neşr ve ibrâzı...” ilgili memurlara iletilmiştir.⁸⁴⁶

⁸³⁷Konukçu, 129.

⁸³⁸Mehmet Arif Bey, 112-113.

⁸³⁹Mahmud Celaleddin, 339.

⁸⁴⁰Sükan, 76; Karal, IV, 54; Ahmet Saib, *Son-Osmanlı Rus Savaşı*, 52.

⁸⁴¹BOA, HR. SYS. 1233/45.

⁸⁴²Mahmud Celaleddin Paşa, 339.

⁸⁴³Ahıskalı Mirza Maçaver'e ait Ardahan Döğüşmesi adlı şiirde: “...O gün ahşamaçan çal-ha-çal oldu/ Çal ha-çal olanda esger puzuldu/Gaçah verdi şos yoluna düzüldü/ O sireydi her terefe gazet yazıldı/ Alındı Ardahan gızıl gül oldu (Konukçu,173).

⁸⁴⁴BOA, HR. TO., 7/22.

⁸⁴⁵BOA, HR. SFR. 3. 245/101.

⁸⁴⁶BOA, Y. E.E. 42/91.

Vakit gazetesi ise Ardahan'ın işgali ile ilgili olarak yazdığı haberlerde; burada Hüseyin Paşa ve 8.000 askerî'nin görev yaptığını, 92 top ve 8 ay yetecek kadar zahire bulunduğunu, Ruslarla çarpışma esnasında 152 askerî'nin şehit düştüğünü ve yaralı sayısının buna yakın olduğunu ifade etti. Vakit gazetesine göre yenilginin en önemli nedeni, askerlerin firarıydı. Tarihte Osmanlı Devleti'nin gücünü gösteren birçok savaş vardı ki Kırım Savaşı'nda Rusya Silistre'ye 80.000 askerle hücum etmiş ve buradaki 12.000 Osmanlı askerî, Osmanlı Devleti'nin şanını korumayı başarmıştı. Ancak bu defa aynı başarıyı Osmanlı askerî gösteremedi. Ardahan'ın Rusya'nın eline geçmesi büyük bir hezimetti.⁸⁴⁷ Ardahan'ı ele geçiren Ruslar burada vakit geçirmeden Kars'a yöneldi. Vakit gazetesi ayrıca Osmanlı fırkasının Ardahan'a doğru yürüdüğünü ve Ardahan'ın Osmanlı Devleti tarafından kurtarılması halinde bunu haber etmenin büyük bir mutluluk olacağını belirtti.⁸⁴⁸

Osmanlı kuvvetlerinin Sohum Kalesi'nin aldığı ve Batum yakınlarında başarılı bir şekilde savaştığı haberlerinden birkaç gün sonra Ardahan'ın düştüğü haberinin gelmesi güçlü bir tepki doğurdu. Bu tepki Mahmud Paşa, Redif Paşa ve Muhtar Paşa'ya yönelikti.⁸⁴⁹ Ahmed Muhtar Paşa da Ardahan'ın düşman eline nasıl geçtiği tam anlaşılmadığından, icap edenlerin sorgulanarak işin iç yüzünün anlaşılması için Hüseyin Sabri Paşa'ya mevcut maiyetiyle beraber Erzurum'a gitmesi emrini verdi.⁸⁵⁰ Erzurum'daki Müşir İsmail Paşa da, Hüseyin Sabri Paşa da dahil olmak üzere yenilgiye sebep olanların Divan-ı Harp'te yargılanmaları için görevlendirildi.⁸⁵¹ Savaş sonunda yargılanan Hüseyin Sabri Paşa suçlu görülüp nişan ve madalyaları alınarak üç yıl süreyle Sinop'a sürgün edildi.⁸⁵² Ayrıca Ahmed Muhtar Paşa'nın talebi üzerine Rus sempatzanlığı yapan ve Londra'daki gazetelere yalan haberler veren İngiliz konsolosunun askerî tedbirler içingönderilmesine karar verildi.⁸⁵³

⁸⁴⁷ Vakit, "Ardahan", nr. 563, 11.05.1294 (24.05.1877).

⁸⁴⁸ Vakit, "Hakpay-ı Âli Sadaretpenahiye", nr. 570, 18.05.1294 (31.05.1877).

⁸⁴⁹ Hozier, 408.

⁸⁵⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 102.

⁸⁵¹ Vakit, "Ardahan", nr. 563, 11.05.1294 (24.05.1877).

⁸⁵² Gökçe, 59.

⁸⁵³ "...Londra'da Gardiyan gazetesine çekilib Dersa'adet'te tevkîf ile bir sureti zeylen irsal buyurulan telgrafname mütala'a kılındı. Mezkur telgrafnamenin münderecatı sarf-ı erâcifden ibaret olub Rusya'nın terviç-i inkar ve amâline himet eden evrak-ı muzırraya mu'avenet maksadıyla kaleme alınmış birşeydir. Bu imzanın sahibi Erzurum'daki İngiliz konsolosdur..." (BOA, HR. SYS. 1233/65).

93 Harbi'ndeki gelişmeleri yakından takip eden medrese talebeleri uğranan hezimetlerle özellikle de Ardahan'da yaşanan mağlubiyetle sarsılmıştır. Ardahan'da verilen ağır kayıplar ve sonrasında yaşanan mezalim talebelerin harekete geçmesindeki en önemli faktörlerdir.

3.1.5. Meclis-i Mebusan'da Yapılan Tartışmaların Talebelere Etkisi

Rusya ile savaş devam ederken Mebuslar Meclisi'nde de vekiller bu konu üzerinde bir takım görüşmeler yapmaktaydılar. Meclisin 12 Mayıs 1877 Cumartesi günkü toplantısında İzmir mebusu Yenişehirli Ahmed Efendi de düşüncelerini şu sözleriyle açıkladı:

“Düşman kapılarımıza dayanmış olduğu halde ne Meclis-i Mebusan ve ne de hükümet hiçbir iş görmüyor. Beyhude müzakerât ile israf-ı vakt ediyor. Anadolu'da ve Tuna boyundaki ordularımızdan hiçbir haber yok. Muhtar Paşa'nın ne olduğunu da hiç birimiz bilmiyoruz. Hükümetin Anadolu ahvalini tedkik etmek üzere oraya hâla bir fevkalade komiser göndermediğine ta'accüb ediyorum. Ben kendi nefsimi Serasker'in hâla İstanbul'da oturmasını; iki ordudan birinin başına gitmemesini garib görüyorum.” Ahmed Efendi, Rusya'nın ilerleyişi karşısında hükümetin tavrını eleştirmenin yanı sıra maliyenin ıslahı ile ilgili düşüncelerini açıklarken ordunun içinde bulunduğu malî sıkıntıları dile getirip bu konuda da hükümeti suçlamıştır.⁸⁵⁴

Bu açıklamalar mebuslar üzerinde büyük bir tesir meydana getirdi. Birkaç vekil daha aynı şekilde şikayette bulundu.⁸⁵⁵ Reis Ahmet Vefik Paşa meseleyi encümenlere havale ederek oturuma devam etti. Bu sırada Bağdat mebusu Abdürrezzak Efendi, Serasker Paşa'nın gelip izahat vermesini istedi. Vefik Paşa, bu tür durumları gizli celsede görüşeceklerini söyleyerek karşılık verdi. Haleb mebusu Nafi Efendi de bunun aleni olması gereken bir konu olduğunu ifade ederek, *“Geçenlerde burada nutuklar söyledik, alkış tuttuk. Bazılarımız ağladı. Fakat arkası ne oldu? Hükümet ne yapıyor? Taşra halkı bağrına taş basıyor. Şu*

⁸⁵⁴ “Vükela, vesair memurin umur-ı maliyemizin ıslah çaresini düşünecekleri yerde hâla kendi aylıklarını ay başında muntazamen altın akçe olarak alıyorlar. Halbuki küçük memurların ve ordunun ma'âsâtı on aydan beri tedahülde. Hiç kimse fedakârlık etmek istemiyor. İstanbul'da hizmet-i hükümet veya hazine-i devlet sayesinde bi-nihaye servetler cem' ve idhar etmiş bunca Müslümanlar var iken hiçbir sahib-i hamîyyet çıkıp da servetinin bir kısmını selamet-i vatan uğruna terk etmiyor. Herkes mahazâ gazetelere ismini yazdırmış olmak için i'ane-yi harbiyeye birkaç bin gurus vermek veyahut hiçbir işe yaramaz lagar beygirleri Bab-ı Seraskeri'ye göndermekle iktifa ediyor” (Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi, C. I, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1940, 234).

⁸⁵⁵ Us, 234; Osman Nuri, 259-260.

İstanbul'da harp halini hissedenler ancak fakirlerdir. Efendiler... Gayret ü hamîyyet de ihanet-i habaset de baştan gelir. Açılan hamîyyet-i millîye bayraklarının altında ekâbir ve eazım olmak gerektir. Şu maruzatım, evvelki gün geldiğim cephe gerisi ile İstanbulhalkı ve erbab-ı nüfuz arasında gördüğüm farkın izhar-ı teessürüdür” sözleri ile can ve malını feda eden milletin bu hakikatleri bilmesi gerektiğini açıkladı.⁸⁵⁶

Bu beyandan sonra Reis Paşa isteklerini teklif ile sunmalarını ve bu durumu bir neticeye bağlamak gerektiğini bildirmiştir. İstanbul mebusu Hasan Fehmi Efendi söz alarak hemşerilerini müdafaa etti⁸⁵⁷ ve hakikatlerin açıklanmasını bildirdi.

İstanbul'un durumuna baktığımızda ise Anadolu'daki ordudan hiçbir haber gelmemesi, Tuna'dan Latif Celil zırhlısının batması üzerine efkâr-ı umumiye birkaç günden beri fevkalade heyecan içinde idi. Redif ve Damad Mahmud Paşalar hakkında söylenmedik söz kalmıyordu.⁸⁵⁸ Şimdiye kadar meydana gelen felaketlerden hep bunlar mesul tutuluyordu. İstanbul'da yine bir nümayiş olduğundan, heyet-i vükelanın sükutundan ve Mehmed Rüşdü Paşa sadareti kabul etmeyecek olursa Midhat Paşa'nın tekrar sadrazamlığa getirileceğinden bahs olunuyordu. Hatta Mehmed Rüşdü Paşa için bir nümayiş bile yapıldı. Ulemâdan ve zevat-ı saireden bir hayli kişi konağına kadar giderek şu sırada devleti izmihlalden kurtaracak kendisinden başka kimse olmadığını söyleyip sadareti tekrar kabul etmesini rica ettiler. Rüşdü Paşa da siyasî durumun kötü olduğuna işaret ederken Heyet-i Vükela'nın icraatlarını takdir edip, hükümete itimad etmelerini tavsiye etti. Tuna'daki zırhlının düşmesinden sonra Ardahan'ın da Rusların eline geçmesi İstanbul halkını galeyana getirdi. Bu felaket hakkında herkes birbirinden tafsilat soruyor, 12 -15 tabur askerle doksan kadar topa sahip ve sekiz aylık erzakı bulunan kalenin bir iki muharebeden sonra terk edilmesine, mühimmatın düşmana teslim edilmiş olmasına hiç kimse akıl erdiremiyordu.⁸⁵⁹

⁸⁵⁶ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, c. 12, Alioğlu Yayınevi, İstanbul, 1990, 6911-6912; Us, 235.

⁸⁵⁷ “Efendim... İstanbul halkının taşra halkı kadar muharebenin zaruretlerini müfekkiresinde ve hayatında hissettiğine asla şüphe etmemek lazımdır. Bazı ağniyanın ve ekâbirin ferdî tavr-ı hareketi, bu koskoca payitahtın hissiyatına asla emsal olamaz. Eğer ortada gayr-ı tabîî bir vaziyet varsa o da, halka hakikatlerin kâfi derecede izah edilmemiş olmasından nâşidir. Bu vazîfeyi ifa etmekle mükellef olanların ikaz edilmesi lazımdır. Bu vazife dahi zannederim bizlere terettüp eder” (Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6911-6912; Us, 235).

⁸⁵⁸ İrttem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, 114; Osman Nuri, 258.

⁸⁵⁹ Osman Nuri, 258 v.d.

Tüm yaşananlar sebebiyle mebuslar da Seraskere hiddet duymaktaydı. Ardahan kalesinin düşmesinden onu mesul tutuyorlardı. Redif Paşa'nın Ardahan'ı nasıl olup da böyle az askerle bıraktığını ve haremdede tahsil görmüş, askerlik etmeden paşalık rütbesine nail olmuş bir adamı böyle mühim bir mevki'e ne cesaretle kumandan tayin eylemiş olduğunu soruyorlardı.⁸⁶⁰ O gün Mecliste Ardahan'ın düşmesi hakkında istizah vardı. Mebuslardan bir kaç Ardahan'ın düşmesi hakkında Heyet-i Vükela'dan istizahatta bulunmayı ve kendilerinden bu felakete dair tafsilat talep etmeyi kararlaştırmışlardı. Bu istizahın olacağı önceden gazetelerden biri⁸⁶¹ tarafından haber verildiği için meclisin locaları, koridorları yerli ve ecnebi birçok insan ile dolmuştu. Mebusların birçoğu hükümetten çok Seraskerlik makamından şikayette bulunarak alkışlanmışlardı. İzmir Mebusu Yenişehirizade Ahmed Efendi bu konu ile ilgili olarak şu sözleri söylemiştir:

“Burada toplanıyoruz. Parlak parlak nutuklar irad, güzel güzel kararlar i'ta ediyoruz. Fakat bu kararların hiç biri şimdiye kadar hükümet tarafından nazar-ı dikkate bile alınmadı. Bina'enaleyh vatanımızın geçirmekte olduğu şu buhran-ı fevkaladenin iktizaettirdiği tedabiri icraya muktedir ve arzukeş bir hükümete malik olmaklığımız zamanı artık gelmiş, geçmek üzere bulunmuştur.”⁸⁶²

Erzurum Mebusu Muhtar Efendi de Ardahan'ın elden çıkmasından dert yanarak durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bir gün önce Ardahan'ın Rusların eline geçtiği haberi gelmiş, İstanbul'u kedere boğmuştur. Ardahan, Anadolu hududunun kuvvetli ve taarruzlara senelerce mukavemet edebilecek kadar müstahkem kalesi olarak bilinmektedir. Bu haber, Sohum'un zaptından doğan neşe ve ümidi yok etmiştir. Türkçe çıkan gazeteler haberi birkaç satırla geçiştirmiş olmalarına rağmen Ermenice, Rumca, Yahudice, Fransızca, İtalyanca, Almanca, İngilizce hatta Arapça çıkan gazeteler yabancı ajanslardan aldıkları haberleri neşretmektedirler. Hükümet, Meclisten İrade-i Örfiyye Kanunu'nun tadilatını bu sebeple de istemiştir: Padişah ve kamerillası, artık ardı ardına sıralanacak olan felaket haberlerini halktan saklamak kararındadırlar.

⁸⁶⁰Osman Nuri, 260.

⁸⁶¹Vakit gazetesi, 24 Mayıs 1877 sayısında: “mesmuata göre dünkü gün Meclis-i Mebusan tarafından Midhat Beyefendi meclis-i vükelaya gönderilip bugünkü gün için vükela-yı fiham hazeratının bazılarıyla Bab-ı Seraskerîden dahi bir memurun Meclis-i Mebusana gelerek Ardahan maddesine dair izahat vermelerini talep ve tebliğ etmişlerdir” şeklinde haber vermiştir (Vakit, “Ardahan”, nr. 563, 11.05.1294 (24.05.1877)).

⁸⁶²İrtem, Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid,114; Osman Nuri, 260.

Biz Belediye Nizamnamesiyle meşgul oluyoruz. Halbuki muharebe elemnâk bir mecraya girmiştir. Düşmanımız Rusya bizi tarih-i âlemden silmek için her çareye başvuruyor. Ben Şarkî Anadoluluyum. Ardahan kalesinin ehemmiyet ve mevkiini bilirim. Bu kale maalesef sukut etmiştir. Hani muhkemdi, hani ona taarruz edenler mahv u nâbud olacaklar idi? Bu kale-i müstahkeme nasıl sukut etti? Biz bu hadisattan niçin vaktiyle haberdar edilmiyoruz? Bir vatan parçasının elden gitmesi, gelmesi kadar zor değildir. Kilit mesabesinde olan bu noktalar düşman eline geçerse, maazallah halimiz ne olur? Nerde Serasker Paşa? Bunların izahını talep ederiz.”⁸⁶³

Mecliste derin bir sessizlik meydana geldi. Vakit gazetesi, Bursa mebusu Şeyh Bahaeddin Efendi’nin ağladığını yazmıştır. Mebusan Meclisi Reisi Ahmet Vefik Paşa da Muhtar Efendi’nin sözlerini tasdik ederek, “*Pek doğru. Dahili nizamnamemize göre hükümete hemen tezkere yazılsın, encümen içtimadan sonra derhal toplansın. Himmet edelim, bu mühim iştir, söz ile olmaz.*”⁸⁶⁴ beyanında bulunmuştur.

Bundan sonra tezkere Bâb-ı Âli’ye gönderildi. Sadrazam İbrahim Edhem ve Serasker Redif Paşalar o gece toplanan meclisin gizli celsesinde harp durumu hakkında izahat verdiler. Bu izahatın meclisi tatmin edip etmediği bilinmiyor ama ertesi gün Far dö Bosfor gazetesinde şu haber yer aldı: “Meclis-i Mebusan’ın dün geceki gizli ictiması sabaha kadar sürmüş ve alınan hususi malumata göre, Sadrazam Paşa hazretleri ile Serasker Paşa hazretleri ahval-i harbiye hakkında izahat vermişlerdir. Bu izahatın bilhassa Ardahan kalesinin sukut-ı müellimesi üzerinde teksif edildiği anlaşılmaktadır.”⁸⁶⁵ Meclisin bu hassasiyeti zaten heyecan halinde olan İstanbul halkını, özellikle de talebeleri harekete geçirdi.

3.2. 24 Mayıs 1877 (12 Mayıs1293) Medreseli İsyanı

3.2.1. İsyanın Başlaması

Meclis-i Mebusan’da görüşmeler devam ederken⁸⁶⁶ Ayasofya Meydanı’nda toplanan 2000 kadar talebe meclise doğru yürüdüler ve: “Vatan, millet mahvoluyor,

⁸⁶³Us, 280; Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6960-6961.

⁸⁶⁴Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6960-6961; Us, 280.

⁸⁶⁵Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6961.

⁸⁶⁶36. İnıkadın yapıldığı 24 Mayıs 1877 Perşembe günü İstanbul mebusu Vasilaki Bey, bedel-i askerî üzerine bir mütalaa sunuyordu (Us, 288).

millet Serasker Redif Paşa ile Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşa'nın cezalandırılmasını istemektedir" diye bağırmaya başladılar.⁸⁶⁷ Talebeler, İngiliz büyükelçisinin de birçok kez tavsiye ettiği gibi Redif Paşa ile Damad Mahmud Paşa'nın görevden alınması, devlet politikasının değişmesi ve adını sesli olarak zikrettikleri Midhat Paşa'nın geri çağrılmasını istemekteydiler.⁸⁶⁸

Meclisin kapısına gelen talebeler birbirlerinin omuzlarına basarak içeri girmek için ısrar ediyorlardı. Askerler kapıları muhafaza ediyordu. Talebeler ise *"Muharebenin başlangıcında bir hamlede kalelerimiz teslim olunursa halimiz ne olacaktır? Mutlaka Meclis-i Mebusan'a girip şikayetlerimizi söyleyeceğiz"* diye avazları çıktığı kadar bağırıyorlardı. Reis Ahmet Vefik Efendi, soğukkanlılığını muhafaza ediyordu. Meclis katiplerinden Münir Bey'den dışarıdaki vaziyeti anlayınca mebuslara şu açıklamada bulunup, *"Efendiler! Bazı kimseler heyetimize bazı maruzatta ve ifadâta bulunmak üzere topluca gelmişlerdir. Aşağıda avlu kapısındalar. Bunlardan bir kaçının gelip istediklerini arz etmelerine müsaade olunması münasip olur zannederim"* sözlerinin ardından heyetin muvafakatını aldı. Önce katip Münir Bey'i, sonra mebuslardan iki kişi gönderdi. Bu sırada artık içlerinden on onbeş kişi askerle itişe kakışa avludan içeri girmiş, dairenin orta merdivenine varmış idiler. İki memur bunlara hitaben:

*"Buraya böyle cemaatle gelmek olmaz. Mebusan Meclisi şikayet dinleyebilir. İçinizden üç dört kişi gelsin, şikayetiniz ne ise söylesinler"*⁸⁶⁹ diye seslendiler.

Bunun üzerine içlerinden Ardahanlı altı kişiyi kendilerinin temsilen Meclis-i Mebusan'a gönderdiler. Reis Ahmet Paşa, talebeleri dinleyeceğini belirtip mebuslara dağılmalarını işaret etti.⁸⁷⁰ Ardından talebelere isteklerinin ne olduğunu sorunca içlerinden üstü başı yırtılmış 22 yaşlarında genç Ardahan'ın düştüğünü, anne ve babasının orada kaldığını ve Rusların eline geçtiğini belirterek⁸⁷¹ ağlarcasına şu sözleri ekledi:

"Ardahan gitti! Kars da gidiyor! Düşman Tuna'yı aşıyor. Bu kadar zırhlılarımız varken gemimizi batırıyor! Vatan tehlikede! Seraskerimiz, Bahriye

⁸⁶⁷ Mahmud Celaleddin, 339-340; Hozier, 410.

⁸⁶⁸ Hozier, 411.

⁸⁶⁹ İrttem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*, 114-115.

⁸⁷⁰ Osman Nuri, 260.

⁸⁷¹ Hozier, 410.

Nazırımız ne yapıyorlar? Bu gidiş ne gidiştir? Memleketimizi Moskof kazaklarına çiğnetercekler mi? Mesul olanlar cezalandırılmayacak mı?”⁸⁷²

Bunun üzerine Reis Ahmet Vefik Paşa:

“Bu işlerde hepimizin sizin gibi müteessir olmamamız mümkün değildir. Biz millet mebuslarıyız. Sizin vekilleriniziz. Vekaletimiz hasebiyle bu işlerle meşgul oluyoruz. Siz şikayetlerinizde haklısınız. Meclis-i Mebusan keyfiyeti Sadrazam Paşa ile sair vükelaya beyan edecek, arzunuz veçhile bundan sonra kalelerin muhafazasını, askerîn iyi sevk ve idaresini temin edecek tedbirlerin süratle alınmasını tavsiye eleyecektir. Bize vekalet verdikten sonra sizin artık bu işlere karışmanız icap etmez. Kabahatı olanlar cezalarını çekerler. Siz müsterih ve emin olunuz; yerlerinize gidiniz. Biz candan çalışıyoruz ve çalışacağız. Siz korkmayın, merak etmeyin!” diye nasihatlerde bulundu.⁸⁷³

O gün mecliste yaşananlara Vakıf gazetesinin 13 Mayıs 1293 (25 Mayıs 1877) tarihli sayısında şu şekilde yer verilmiştir:

“Dünkü gün Heyet-i Mebusan’ın müzakere-i aleniyyesi hitamında talebe-i ulum efendilerinden ve ahaliden tahminen üç, beş yüz kadar zevat dairenin dış kapısında bi’l-ictima’ içlerinden teşkil ettikleri üçü, dördü içeriye girmek istediklerinde...Reis Paşa Hazretleri: Meclisimiz dağılmış idiyse de, maahaza, buyurunuz, ifadeniz nedir? Dediklerinde yirmi, yirmi iki yaşlarında bir genç efendi: Allah Padişahımız efendimiz hazretlerine tükenmez ömürler versin, hiçbir hamiyetli adam vatanının harap olduğunu istemez. Malum olmalıdır ki bütün efrad-ı milletin efkârı padişahımız, vatanımız, milletimiz, dinimiz için sadakatten ibaret olup bunlar yolunda kanımızın son damlasını fedaya cümleten hazır ve âmedeyiz. Ardahan vakası, doğrusu bizi pek dilgir etti. Bunun sebebi nedir? Beyan buyurunuz dedi ve buna mukabil taraf-ı riyasetpenahiden dahi şu yolda cevap ita buyuruldu: Vakıa bu misilli büyük maddelerde cümlemiz dahi sizin gibi müteessir olmamak ve düşünmemek mümkün değildir; fakat düşünmelisiniz ki, bu milletin bir padişah-ı âli-cahı, bir kanunu, bir nizamı vardır. Onların emrinden harice çıkmak mukteza-yı hamiyet değildir. Bizi millet tevkil etmiş. Artık sizin için yapılacak bir iş kalmamıştır. Size terettüp eden hizmeti her ne zaman biz hükmeylesek siz dahi

⁸⁷²İrtem, Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid, 115.

⁸⁷³İrtem, Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid, 115-116.

*icrasından geri durmazsınız. Yalnız şunu düşünmelisiniz ki bizi siz intihap ettiniz. Vekaletinizi bize verdinîz. Artık müdahale lazım gelmez...*⁸⁷⁴

Basiret gazetesinin 25 Mayıs 1877 tarihli sayısında da yaşananlardan şu şekilde bahsedilmiştir:

“Talebe-i ulumdan birkaç yüz zatın Darülfünun (eski Darülfünun binası olan Meclis-i Mebusan binası) pişgâhına toplanıp Meclis-i Mebusan’a bazı ifadâtı olduğu devletlû Reis Paşa hazretlerine ihbar olunması üzerine talebe-i muma ileyhimden beş, altı efendi Meclis’e celb olunarak Reis Paşa hazretleri, âza kamilen ayağa kalktıkları halde, efendi-i muma ileyhimin ifadâtını Reis Paşa hazretleri sual ederek bunların içinden bir efendi, zirde hülasası münderiç ifadesini beyan etti: Allah padişahımıza ömürler versin. Vatanın harabını istemeyiz. Cümlemizin efkârı vatanımız, dinîmizin düşmandan vikayesi yolunda kanımızın son damlasını akıtmaktır. Ardahan kalesi cümlemizi dilhûn ve müteessir etti. Bunun sebebini anlayamadık ne ise bize beyan edin demesi üzerine Reis Paşa hazretleri dahi ona cevaben: Vakıa bu madde bizim de fevkalade teessürümüzü mucib oldu. Bu vak’anın esbabını biz de araştıracağız; hatta sizden evvel buna biz teşebbüs ettik. Biz millet-i Osmaniye’nin vekilleriyiz. Biz vazifemizi icra ettik ve ediyoruz. Sizin müdahalenize lüzum yoktur. İhvanınıza böylece tebliğ edinîz dedi. Efendi-i muma ileyhim, bu cevap üzerine: Beyan ettiğiniz teşebbüse dair malumat alamadık! Demeleriyle Reis Paşa hazretleri: Öyle ise dünkü müzakeremiz neşrolunsun⁸⁷⁵ diye emir vermeleriyle...”⁸⁷⁶

Basına yansıdığı üzere Ardahan’ın Rusların eline geçmesi sebebi ile isyana kalkışan talebeler, Meclis-i Mebusan’ı basarak bu hezimetin sorgulanmış bir çare arayışına girişmişlerdi. Reis Ahmed Vefik Paşa’nın konu ile ilgilenileceğini belirtmesi üzerine talebeler bazı istizahatta daha bulunmak istediler. Mebuslardan Halebli Sadi ve Astarıcılar kethüdası Hacı Ahmed Efendi ve birkaç kişi daha izahat verdiler. Talebeler meclisten çıkıp durumu arkadaşlarına bildirdiler.⁸⁷⁷ Bunun üzerine talebeler şöyle bağırmaya başlayıp “Öyle ise yarına kadar bekleriz. Yarın

⁸⁷⁴ Vakıf, nr. 564, 13.05.1293 (25.05.1877); Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6979-6980; Us, 289-290.

⁸⁷⁵ Bu müzakere 11 Mayıs 1293 (24.05.1877)’da yapılan görüşmelerin neşr olunmayan ikinci celsesinde geçmiştir (Us, 291).

⁸⁷⁶ Basiret, Sayı:2102, 12.05.1294 (25.05.1877); Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6980-6981.

⁸⁷⁷ Osman Nuri, 261; Basiret, Sayı:2102, 12.05.1294 (25.05.1877); Vakıf, nr. 564, 13.05.1293(25.05.1877).

Fatih Camiinde birleşelim!” diye sözleştiler. Ahmet Vefik Paşa, meclisi tatil etti. Kendisi de güç bela kalabalık arasından yol açarak Bâb-ı Âli’ye gitti. Hükümet o akşam idare-yi örfiye ilan etti. Talebeler ve halk da Fatih Camiinde toplanamadı.⁸⁷⁸

Mecliste Basiret gazetesinin muhabiri olarak bulunan Selanikli Tefvik Bey, yaşananları şöyle anlatmaktadır:

“Ardahan kalesinin Ruslar tarafından zaptolunup elli yeni top ile dört tabur askerimizi ellerine geçirdikleri haber alınmıştı. Bu hadise bütün memlekette derin akisler yapmış ve İstanbul’da ise, Meclis-i Mebusan’ın hadiseye müdahale edip etmeyeceği merak ediliyordu. O gün, Meclisin dinleyiciler locaları tıklım tıklım dolu idi. Birdenbire, Ayasofya cihetinden uğultular ve sesler gelmeye başladı ve bizim bulunduğumuz gazetecilere mahsus yüksekçe mahallin penceresi Ayasofya meydanına hakim olduğu için hepimiz pencereye koşuştuk. Meydan baştan aşağı sarıklılarla dolu idi. Bunların birçoğu, Meclis-i Mebusan’ın demir kapısına dayanmış, içeri girmek istiyorlardı. Askerler de kapıları muhafaza ediyorlardı. Tehlikeli bir durumdu. Hemen müzakere salonunu terk ettim. Aşağı indim, diğer kapıdan dışarı çıktım. Talebeler avazları çıktığı kadar bağıırıyordu. Talebeler, muharebenin başında bir hamlede düşman bu kadar güvendiğimiz kaleleri alır, askerlerimizi esir ederse halimiz ne olacak? Mutlaka Meclis-i Mebusan’a girip şikayetlerimizi söyleyeceğiz diye haykırmaktaydılar. Ahmet Vefik Paşa, mebuslardan iki zatı memur etti, bunlar aşağı inip talebelere buraya cemaatle gelmek olmaz, Meclis-i Mebusan şikayet dinleyebilir fakat içinizden üç dört kişi gelsin, şikayetiniz ne ise dinlenir dedi. Talebeler bu teklifi kabul ettiler, seçtikleri üç kişi Meclis-i Mebusan’a gidip ne maksatla buraya geldiklerini söylediler. Vefik Paşa, bunların şikayetlerinin haklı olduğunu beyan edip, bu konuda Meclis-i Mebusan’ınyapabileceği şeyin ancak durumu Sadrazama ve vükelaya beyan etmek olduğunu bildirince talebeler de yarına kadar bekleyeceklerini, sonra Fatih Camisinde birleşeceklerini söylediler. Ancak hükümetten o akşamdan itibaren idare-yi örfiyyenin ilan edilmesi talebelerin toplanmasına engel olmuştur.”⁸⁷⁹

⁸⁷⁸İrtem, Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid, 116; Georgeon, 108.

⁸⁷⁹Us, 288; Kutay, Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, 6975-6976.

3.2.2. İsyanın Sona Ermesi

Bâb-ı Âli ve Saray, talebenin Mebusan Meclisi'ne kalabalık halde giderek, gizli kalmasına çalışılan bozgunları sormaları karşısında hayret ve endişeye kapıldı. Sultan Abdülhamid, Zaptiye Nazırını değiştirecek kadar bu yaşananlara önem verdi. Bu hadise akşamı Sultan, Sadrazam'ı ve Meclis Reisi'ni beraber kabul etti.⁸⁸⁰ Sultan, Redif Paşa'yı Ardahan'ın düşüşü ile ilgili olarak sorguladığında Redif Paşa buranın önemsiz bir yer olduğunu belirtti. Bunun üzerine öfkelenen Sultan Abdülhamid daha onbeş gün önce Ardahan'ın çok önemli, güçlü ve uzun süre savunmaya müsait bir yer olduğunu söylediğini hatırlattı. Redif Paşa'nın birçok düşmanı vardı ve talebeler onun görevden alınmasını istemekteydi. Ancak talebelerin hareketi usûlsüz ve Anayasaya aykırı olduğundan bu durum Redif Paşa'yı olumsuz etkilemedi. Redif Paşa, Sultan Abdülhamid'i eğer talebelerin isteklerini yerine getirirse bunun sonuçlarının kötü olacağı konusunda ikna etti. Sultan, Redif Paşa'yı desteklemeye devam etti. Diğer bakanların da katılımıyla gece geç saatlere kadar süren bir toplantı yapıldı.⁸⁸¹

Meclisin dinleyici locaları o günden itibaren tamirat bahanesiyle kapalı ilan edildi. Talebe arasında yüzlerce tevfiyat yapıldı. O günden itibaren, Meclis binası adeta asker kordonu altında idi. Gazetelere, Meclis müzakerelerinin "hülasa" halinde ve hatiplerin isimleri belirtilmeden sadece "havadis" şeklinde neşretmeleri tebliğ edildi. Bu andan itibaren Meclis müzakereleri daha çok imtiyazlı olan yabancı basından veya zabıtlardan takip edilebildi.⁸⁸²

Saray ve Bâb-ı Âli, bu tedbirlerle de yetinmedi. Ertesi günü gazeteler bir resmi beyana yer verdiler. Bu beyana göre bu bir gösteri değildi. Dört Ardahanlı talebelerin meclise tesadüfen yaptığı bir ziyaret ve amacı ülkelerinde neler olup bittiği hakkında bilgi almak idi.⁸⁸³ Anlaşılması güç ve hadiseyi küçümsemek için özel bir dikkat harcandığı anlaşılan resmi tebliğde durum şu şekilde izah edildi:

"Geçen Perşembe günü bir takım halk Heyet-i Mebusan'a gidip bazı metalibde bulunduğuna dair zuhur eden şayia halkın mübalağaya olan meyl-i tabiisine mebni vuku bulan bazı ilavât-ı izamkâranesiyle cesim bir vak'a rengine

⁸⁸⁰Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6981.

⁸⁸¹Hozier, 410.

⁸⁸²Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6981.

⁸⁸³Hozier, 410-411.

koyulmuş ise de esas-i cemiyet hakikat-i hali idrak meziyetinden hali 4-5 sebük-mağz ile onlara peyrev olan birkaç sadedilânın azimetinden ibaret olarak kusur efrad-ı ahali ise sebebini anlamak maksadıyla teraküm eden seyircilerden ibaret olduğuna nazaran şayiat ve mübalağât-ı vakı'a hilye-i sıdk-u sıhatten âtil bulunmuş ve maamafih böyle hadşebahş-i ezhan olabilecek cemiyete ön ayak olanlar zabıta marifetiyle ahz ve girift edilmiş olmakla beyan-ı keyfiyetle beraber esas maddenin her nevi hüküm ve ehemmiyetten sakıt ve asayiş ve emniyet ber-kemal bulunduğu herkesçe malum olmak üzere ilan-ı hakikat-i hale ibtidar kılındı."⁸⁸⁴

Serasker Redif Paşa ile Mahmud Paşa, meseleyi SultanII. Abdülhamid'e ağır bir şekilde gösterip bu hareketleri kontrol etmek için askerî tedbirlerin arttırılmasını yoksa sonucun kötü olacağını bildirdiler.⁸⁸⁵ Buna ilave olarak Paşalar, Sadrazam Edhem Paşa ile beraber Meclis-i Mebusan'ı Sultan'a fesad yuvası olarak tanıtıp, "İstanbul'da ihtilal yapılması kararlaştırılmıştır" diyerek Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme vakasını hatırlatarak kendilerini koruma yollarına başvurdular. "Harp zamanında şiddet lazımdır, kanun ile hareket etmek tehlikelidir" diye İstanbul'da idare-yi örfiyye(sıkıyönetim) ilan ettiler.⁸⁸⁶ "*Dersa'âdet ve bilad-ı selasenin bugünden i'tibaren idâre-i 'örfiyye tahtına alınması ve keyfiyetin evrak-ı mahsusa ile i'lan olunmasıyla beraber 'örf-i 'askerî kâ'idesi iktizasınca hükûmet-i mülkiyenin ha'iz olduğu vezâif yine bugünden i'tibaren hükûmet-i 'askeriyyeye intikâl itmiş olduğundan mahall-i asayiş harekât-ı kavliyye ve fi'iliyyede bulunanların Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî'de teşekkül idecek Divân-ı Harb'de...*" yargılanmalarına karar verildi. "...cerâ'im-isabiteye göre mecrumînin i'dam ve kürek ve kal'abend ve

⁸⁸⁴ Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6981-6982; Osman Nuri, 261.

⁸⁸⁵ Hozier, 411.

⁸⁸⁶ Bugün sıkıyönetim yerine kullanılan "idâre-i örfiyye" kavramı, Osmanlı Devleti'nde 1876'da ilân edilen I. Meşrutiyet anayasasıyla literatüre girdi. Bu anayasanın 36. maddesinde, "...devleti bir muhataradan veya emniyet-i umûmiyyeyi halelden vikâye için bir zarûret-i mübreme zuhur ettiği ..." takdirde bu konuda uygulamaya konulacak kanunun müzakeresi için Meclis-i Meb'ûsan'a yetki verilmekteydi. 113. madde de doğrudan sıkıyönetim konusuna atıf yapmaktaydı. Bu maddede sıkıyönetimin tanımının yanı sıra kargaşa ortamında rejimin nasıl işleyeceğine dair bilgi de verilmişti. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunduğu bir sırada 30 Nisan 1877 tarihinde İdâre-i Örfiyye Lâyihası hazırlanarak 2 Ekim'de kanunlaştı. Uzun yıllar yürürlükte kaldı ve kendisinden sonra gerçekleştirilen sıkıyönetimle ilgili düzenlemelere de kaynak oldu. 1876 Kânûn-ı Esâsî'si'nin örfî idareyle ilgili 113. maddesindeki belirsizlik de bu kanunla açıklığa kavuşturuldu. Kanuna göre bir bölgenin sıkıyönetim idaresine alınmasının sebepleri arasında harp, isyan ve ciddi kargaşa halleriyle iç ve dış güvenliği bozucu eylemler sıralanmıştı. İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi sıkıyönetim konusunda ilk kanunî düzenleme gibi görülse de aslında bu tarihten önce fiilen ve resmen talebe isyanı ile uygulandığı görülmektedir (Zekeriya Türkmen, "Divânıharp", DİA, c. Ek-1, Ankara, 2020, 334.

hapis...” cezalarına çarptırılmaları istendi.⁸⁸⁷ Örfî idare ilânından sonra hazırlanan bir tâlimatla da gerekli görüldüğünde şüpheli ve sabıkalı olup örfî idare bölgesinde ikametgâh tezkeresi olmadan yaşayanların başka yerlere sürülmesi veya uzaklaştırılması, ahali elinde bulunan silâhların toplanması, zihinleri bulandıracak yayınların yapılmaması ve her türlü toplantının men edilmesi hususları karara bağlandı.⁸⁸⁸ Böylece sıkı güvenlik tedbirleri alınarak talebelerin tekrar bir isyan hareketine girişmeleri engellenmeye çalışıldı.

3.3. İsyanın Sonuçları

24 Mayıs Perşembe günü “...Meclis-i Mebusan önüne içtima’ eden halkı ictimâ’ya davet edenler ve bu içtima’nın reisi ve muharriklerine ön ayak olanların cümlesi derdest edilerek Bâb-ı Seraskeriye götürülmüş ve Zaptiye Nazırı Paşa Hazretleri de hazır oldukları halde bunların istintaklarıyla tohum-ı fesadın terhisine ibtidar edilmiş...” sorguları yapılmıştır. “...mucid-i fesad olacak ahval ve akvale mücaseret böyle bir zaman te’kîde değil hiçbir vakitte ca’iz olmayacağı ve böyle şeylerin mülk ve milletçe ne derecelerde da’i-yi vehamet ve mazarrat olacağını kendileri de pek âlâ bileceklerinden ta’rif iktiza etmeyeceği ve medreselerinde o makule uygunsuz ve edebsiz adamlar var ise haber verilmesi lazım geleceği ve ba’demâ böyle uygunsuzlukların adem-i tekrarına dikkat olunması...” istenmiştir. Medreseliler ise bu yaşananlardan müteessir olduklarını dile getirerek “...bu uygunsuzluklar ba’zı edebsiz gürûhu tarafından zuhura gelerek buna ise kimsenin razı olmadığı ve olunmayacağı ve o misillü edebsizleri kendileri dahi asla kabul etmeyecekleri cihetlemedariste o makule uygunsuz ve müfsîd gürûhundan...” bulunan talebelerin isimlerini Bab-ı Zaptiye’ye bildirip, o talebeleri teslim edeceklerini ifade etmişlerdir.⁸⁸⁹

Yapılan incelemeler sonucu, “...ön ayak olanların dört kişi olduğu bi’t-tahkîk anlaşılaraq bunlar celb ve tevkîf ile anların da başka bir muharrik ve müşevvikleri

⁸⁸⁷ BOA. Y. PRK. BŞK. 1/14.

⁸⁸⁸ “...saniyen hükûmet-i ‘askeriyyenin icabı halinde ahalinin esliha ve cephanesini toplaması ve salisen lüzum görünen eşhâsın leylen ve neharen ikâmetgâhlarını taharri itmesi ve râbi’ en şüheli gürûhtan olanları ve ikâmetgâhları olmayan eşhas ‘inde’ d-devam tard veteb’ id itmesi vehamisen....ezhani mucib-i suret neşr iden gazeteleri ve neşriyatı ibtal ve hertürlü cem’iyetleri men’ eylemesi...” (BOA. Y. PRK. BŞK. 1/14).

⁸⁸⁹ BOA, Y. EE. 71/17.

olup olmadığı anlaşılmak üzere...” sorgulamaları yapıldı. Ön ayak olan dört şahıstan biri İbrahim Edhem adında genç bir talebe olup Fatih civarındaki talebeleri tahrik etmişti. İkincisi Osman Efendi adındaki talebe olup “...Ayasofya Cami’i civarında cema’at ve halka mucib-i tarikolarak lisan ile va’az verip ihtilâle çalıştığı...” ortaya çıkmıştır. Bunların yanı sıra yaklaşık yirmi kadar talebe de tutuklanıp sorguya alındı. Ayrıca savaş taraftarı olan talebenin de orduya alınması istendi.⁸⁹⁰ Meclis-i Mebusan’a başvurmuş talebeler memleketlerine sürgün edildi. Talebelerin bazıları sürgün yerlerine götürülen vapurlarda boğdurulup denize atıldılar.⁸⁹¹

Halep mebusu Nafi Efendi ileriki bir Mebusan Meclisi görüşmesinde bu talebelerin akıbetini merak edip bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir:

*“İrade-i Örfiyyenin ilanı ile beraber bila-su’al ve’l-cevap talebe-i ulumdan birçok biçareleri vapurlara yükleterek idare-i örfiyyenin dahi kabul etmeyeceği bir surette nefy etmişler. Bu da hal ve mişvarını ahiren anladığımız Redif Paşa kendi ikbalini muhafaza için zulmen bunları göndertmiştir. Bildiğim kadarıyla bunların bir kaçı bütün bütün mefkuddur, ne oldukları da belli değildir. Bu talebelere ne olduğunu soralım.”*⁸⁹²

Haklarında sürgün kararı verilen Fatih, Ayasofya, Süleymaniye ve Bayezid dersiâmlarının bir kısmı daha sonra affedildi. Bunun üzerine affedilen yaklaşık altmış iki dersiâm afları sebebiyle Sultan Abdülhamid’e teşekkürname sundular.⁸⁹³

24 Mayıs 1877 tarihinde gerçekleşen isyanda talebelerin azlını istedikleri Serasker Redif Paşa bir müddet daha nüfuzunu sürdürdü. Ayrıca Damad Mahmud Paşa da isyan sonrası konumunu korumaya devam etti. Hükümet, kamu barışına zarara verdiğini düşündüğü her türlü gazete ve derginin yayınlarını yasakladı. O sıralar kötü haberler alındığı için bunların halka duyurulması istenmemekteydi. Redif Paşa, sadece kötü haberlerin yayınlanmasını engellemekle kalmayıp, aynı zamanda kötü haberlerin geldiği kaynakları da yok etmeyi istedi. Bu amaçla, Fransız Büyükelçiliğinin itirazına rağmen, elçilikleri Osmanlı Devleti genelindeki konsoloslarıyla telgrafla şifreli olarak yazışmaktan men etmeye karar verdi. İngiliz ve Avusturya büyükelçilerinin Erzurum ve diğer şehirlerdeki İngiliz ve Avusturya

⁸⁹⁰BOA, Y. EE. 23/1.

⁸⁹¹Mahmud Celaleddin, 340.

⁸⁹²10.01.1293 (22.02.1878) tarihli meclis görüşmesi (Us,187).

⁸⁹³BOA, Y. PRK. AZJ. 2/46.

konsoloslarından alıp Sultan Abdülhamid'e ilettikleri telgraflar Redif Paşa ile Mahmud Paşa'yı o kadar öfkelen-dirmişti ki, elçilerin yetkilerini ellerinden almak istediler. Albay Dr. Temple, savaş ile ilgili olumsuz haberleri Sultan'a ilettiği için Batum'a sürgün edildi.⁸⁹⁴

İstanbul'da talebelerin isyanına sebep olan savaş meydanında olup bitenler, durumun gün geçtikçe Osmanlı Devleti aleyhine yöneldiğini gösteriyordu. Hükümetin bütün tedbirlerine rağmen, kara haberler halk arasında süratle yayılıyor, resmî beyandan mahrum her haberin akıbeti gibi, kulaktan kulağa çoğu zaman abartılıyor ve zafer için gerekli olan emniyet duygusu ve ümit kayboluyordu.⁸⁹⁵

Şıpkı'nın Rusların eline düşmesi İstanbul'da felaketli neticelerin kapıya dayandığını göstermekteydi. Meclis-i Mebusan kapatılmış, talebe-i ulûm İstanbul'dan uzaklaştırılmış hiçbir mürakabe kuvveti kalmamıştı. Vükela, Damat Mahmut Paşa ile Serasker Redif Paşa ittifakının kendileri üzerindeki tesirinden rahatsız idiler. Sonunda Meclis-i Şura-yı Askerî, Serasker Redif Paşa'nın harp cephesine gitmesine karar verdi. Serasker kaymakamlığına da Damad Mahmud Paşa getirildi. Redit Paşa, Hudut boyundan Sultan Abdülhamid'e gönderdiği raporda Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın azlini ve Tuna ordusu kumandanlarının birçoklarının değiştirilmesini teklif etti. Sultan ise şikayet edilen ile şikayet edeni beraber azletti. Abdülkerim Nadir Paşa ile Redif Paşa'nın görevlerine son verdi.⁸⁹⁶ Böylece talebe isyanında da azli dile getirilen Serasker Redif Paşa, 93 Harbi sırasındaki hatalı kararları sebebiyle 17 Temmuz 1877'de görevden alındı.⁸⁹⁷ Yerine yeni bir Serasker tayin edilmeyip Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşa bu makama kaymakam olarak tayin edildi.⁸⁹⁸ 1879 yılında da II. Abdülhamid tarafından Rodos'a sürgün edildi.⁸⁹⁹

93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında uğradığı yenilgiler sebebiyle talebelerin hedefinde olan Damad Mahmud Paşa ise Plevne'nin kaybedilmesinden sonra gözden düşüp mebusların hedefi haline geldi. 1879'da Trablusgarp'a vali olarak gönderildi. Daha sonra 1881'de Midhat Paşa ile birlikte

⁸⁹⁴Hozier, 411.

⁸⁹⁵Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 6982.

⁸⁹⁶Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 7227.

⁸⁹⁷BOA, İ. DH. 752/61441.

⁸⁹⁸Karal, IV, 48.

⁸⁹⁹Georgeon, 156.

yargılanmak üzere geri çağrıldı. Sultan Abdülaziz'i öldürme suçu ile idama mahkum edildi. Sultan II. Abdülhamid, idam cezalarını ömür boyu kalebentliğe çevirdi. Bunun üzerine Damad Mahmud Paşa Taif'e gönderildi ve 1884'te öldürüldü.⁹⁰⁰

24 Mayıs 1877 Medreseli İsyanı başarıya ulaşmamasına rağmen talebelerin toplanıp meclis basması olayı gündemde etki yaratmıştır. Talebelerin gücünü gören Avrupa basını bu isyandan sonraki süreçte en ufak bir talebe hareketini bile gündem yapıp Osmanlı imajına olumsuz etki yaratmaya çalışmıştır. Pek çok haber Osmanlı resmi makamlarınca yalanlanmış olmasına rağmen Batılılar, talebelerin toplu hareket ettiklerinde ne denli etkili olabildiklerinin farkında olarak haberler yayınlamaya devam etmişlerdir.

20 Cemaziye'l-evvel 1306 (22 Ocak 1889) tarihli belgeye göre bir haftadan beri Viyana ve Paris'te çıkan gazetelerde⁹⁰¹ İstanbul'da medrese talebeleri arasında gizli bir ittifak yaptıkları ve “...*bu ittifaka muhalif devlette ba'zı mertebe telaş ve heyecana mucib olarak bir takım tedâbir-i siyasiyye...*” alındığı yazılmıştır. “...*zira softalar tarafından o yolda bir ittifak-ı hafî teşkil olunduğunun asl ve esası yokdur...*” açıklaması ile bu haber Hariciye Nezareti tarafından yalanlanmıştır. Nezarete göre talebeler, Mecelle Kanunu hakkında konuşmak için ulemeden birinin evinde toplanmışlardır. Bu şahıs sorgulanmış ancak hiçbir talebe gözaltına alınmamıştır. Ayrıca, “...*Ba'zı serseri makîle-yi eşhâsın fırsat buldukça taşralardan makarr-ı saltanata gelerek...ulema gibi başlarına beyaz ve yeşil sarık sarmak hak ve selahiyetini ha'iz olmasından bi'l-istifade talebe-i ulûm libas-ı müste'arı tahtında polisin nazar-ı tekayyüd ve tahassüsünden...*” kaçmak istediklerinden bu gibi kimselerin medrese talebesi sanılarak yanlış hükümler verildiği beyan edilmiştir. Nezaret göre bu yayınların yapılma sebebi, “...*mecelle-yi vükelâyı mevki'i iktidardan düşürmek ve Zât-ı Şahane'ye (Sultan II. Abdülhamid) bir takım tedâbir-i şedide ittihaz itdirerek memalik-i şahanede her türlü ıslahatve terakkiyâtı ta'til etmek*” tir.⁹⁰²

Bu olay İstanbul'da krize neden olmuş ve halk heyecana kapılmıştır. Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa'ya yakın isimlerden olan Ömer Hilmi Efendi'nin bazı alimleri kendi konağında birkaç kez topladığı, Sadrazam Kamil Paşa'nın talebelerepara

⁹⁰⁰Georgeon,157 v.d.

⁹⁰¹Correspondance de l'Est, Debat ve Moniteur Univcersal (BOA, Y.A.HUS. 221/50).

⁹⁰²BOA, Y.A. HUS. 221/50.

dağıttığı haberi saraya ulaşmıştır. “...konağa gidenler sadakaya muhtaç birkaç suhte ve çay içmek için toplanan birkaç alimdir”⁹⁰³ denilmiştir. Yıldız Sarayı’nı endişeye sevk eden bu olayın tahkik edilmesi sonucu toplantılara katılan talebelere yirmisi ayrı ayrı sorguya çekilmiş, “...mesâlih-i devletten bahs etmek üzere çokdan beri toplandıklarını ve Mabeyn-i Hümayun’un mu’amelâtını tenkîd ve Bâb-ı Âli ma’rifetiyle şayan-ı idarede icra olunacak ıslahatı sena itdiklerini ve makam-ı sadaretin emriyle her birlerinin ikişer lira ‘atiyye aldıklarını ikrâr etmişlerdir.”⁹⁰⁴ Bu olay ile alakalı Jurnal Deba gazetesinin Viyana muhabiri tarafından İstanbul’dan alınıp Paris’te neşr edilen habere göre, bu olayı gözden düşmekte olan Serkurena Osman Bey kendi çıkarları için kullanmak istemiştir.⁹⁰⁵ Bu olayın Sadrazam Kamil Paşa’yı gözden düşürmek amacıyla düzenlendiği anlaşılmaktadır. Talebelere bazıları “... bir adam bize para vermiş fakat bu parayı Sadr-ı âzam’dan aldığımız söylememizi tavsiye eylemiştir...” diyerek, bunun eski maliye nazırlarından biri olduğunu da ilave etmiştir. Correspondance de l’Est gazetesine göre tutuklanan talebelere onar lira verilerek serbest bırakılmışlardır.⁹⁰⁶ Yaşanan bu olay da talebelerin devlet adamlarının siyasi çekişmelerinde araç olarak kullanılmaya müsait bir grup olduklarını göstermektedir.

1892 yılında Paris gazetelerinde cami kapılarına talebelerin bir takım fesad içerikli yazılar astıkları haberi yer almıştır. Bu talebelerin “...Dersa’adet’ten vilayât-ı şahaneye tard idildikleri...” ifade edilerek,⁹⁰⁷ Anadolu’nun çeşitli bölgelerine sürüldüklerine dair yazılar neşr edilmiştir. Ayrıca 24 Eylül 1892 tarihli Correspondance de l’Est gazetesinde, İstanbul’da iki bin medrese talebesinin gece gemilere bindirilerek şehirden uzaklaştırıldığı haberine yer verilmiştir. Talebelerin İstanbul’dan uzaklaştırılmalarının sebebi olarak başkentteki talebe nüfusunun azaltılmasının hedeflendiği ifade edilmiştir.⁹⁰⁸ Talebelerin İstanbul’da toplanacaklarına dair bir haber de Correspondance Politique adlı gazetede yayınlanmıştır. Bu habere göre “...At Meydanı’nda tecemmu’ iderek bir nümayiş icrasını müzakere etmiş olan bir takım softaların men’-i devirleri için...” zabıtalara

⁹⁰³ BOA, Y.A. HUS. 221/54.

⁹⁰⁴ BOA, Y.PRK. TKM. 14/26.

⁹⁰⁵ BOA, Y. PRK. TKM. 14/30.

⁹⁰⁶ BOA, Y. PRK. TKM. 14/8.

⁹⁰⁷ BOA, Y. A. HUS. 320/130.

⁹⁰⁸ “...Cumartesi ve Pazar günleri iki bin softa bi’t-tevkîf evamir-i hafîye ile vapurlara ırkâb olunmuşlardır...” (BOA. HR. SYS. 26/45 ; BOA. HR. TO. 348/47).

tarafından talebelerin İstanbul ile Galata arasında gelip geçmeleri yasaklanmıştır.⁹⁰⁹ Medrese talebeleri hakkındaki bu haber tekzîb edilmiştir.

1896 tarihli Viyana Sefareti'nden gelen telgrafta Le Gazette de Frankfort adlı gazetenin haberine göre talebeler Saray önünde bir gösteri yapmış, birçok talebe öldürülmüştür. Ancak bu haber de resmî makamlarca tekzîb edilmiştir.⁹¹⁰

Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan talebe isyanı ve sonrası talebe hareketleri Osmanlı hükümeti tarafından önemsendiği kadar Avrupalı devletler tarafından da önemsenmiştir. Konu Avrupa basınında da geniş yer bulmuştur. Bu durum talebelerin kamuoyunun oluşmasında ne kadar etkin bir role sahip olduğunu göstermektedir.

⁹⁰⁹BOA. HR. SYS. 193/8.

⁹¹⁰BOA. HR. SYS. 192/44.

SONUÇ

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren medreselerin bozulmaya başlaması, talebelerin eğitim dışı faaliyetlerde bulunmasına neden olmuştur. Ekonomik daralma sebebiyle mezuniyet sonrası iş bulma ümidi azalan talebeler, liyakat sisteminin de aşınmasıyla büsbütün sıkıntı içine girmişlerdir. Aslında dinî ağırlıklı eğitim alan medrese talebeleri aldıkları eğitim ile hiç de bağdaşmayan bir takım suçlara karışmış ve zaman zaman isyan etmişlerdir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde medrese talebelerinin sayısı arttığından bu kalabalık ve dağınık topluluk üzerinde devlet otoriteyi sağlamakta zorlanmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda medreseliler, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde üç isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu isyanlardan Sultan Abdülaziz dönemindeki isyanda başarılı olmuşlar ve Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin azledilmesini sağlamışlardır.

XIX. yüzyıl isyanlarının ana dinamiğini siyasal sebepler oluşturur. İsyanların dış dinamiğini Rusya faktörü iç dinamiğini ise devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesi oluşturmuştur. XIX. yüzyıl boyunca devam eden Osmanlı-Rus Savaşları bütün Osmanlı kamuoyu gibi medrese talebelerini de Rusya karşıtı bir konuma itmiştir. İsyanlarda, Kamuoyundaki İslami hissiyatın da etkisiyle şer'i hükümlere dayandırılarak Osmanlı Devleti'ni Rusya ile savaşa yönlendirme isteği öne çıkmaktadır.

Sultan Abdülmecid döneminde Rusya, Boğazlara hakim olma ve Balkanları egemenlik altına alma düşüncelerini uygulamak için çeşitli politikalar geliştirmiştir. Bu bağlamda Kutsal Yerler Sorunu'nu ele almış ve Osmanlı Devleti'nden birtakım taleplerde bulunmuştur. Bu duruma tepki olarak medrese talebeleri arasında, Rusya'ya savaş açılması yönünde söylemler yükselmiş ve nümayişler yapılmıştır. Camiler, halkı savaşa teşvik için medrese talebeleri tarafından kullanılan bir mekan olmuştur. Savaş esnasında Rusya'nın Sinop baskını ve sivil halka saldırısı talebeleri galeyana getirmiştir. Sinop baskınına görüşmek üzere toplanan Meclis-i Umumi'de yapılan görüşmeler savaş yanlısı talebeler arasında yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermiş ve Rusya ile barış yapacağı düşüncesine kapılan talebeler camileri kapatıp minarelerden ezan okunmasını engelleyip ders rahlelerini ters çevirip dersleri boykot

etmişlerdir. “Savaş zamanı ders yapmak caiz değildir” söylemiyle isyana başlamışlardır.

Sultan Abdülaziz döneminde talebe isyanında, Hersek ve Bulgar İsyanlarını tahrik ettiği bilinen Rusya’ya karşı kamuoyunun ve medreselilerin tepkisi temel sebeptir. Buradaki gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı tavırları da medreselilerin harekete geçmesine sebep olmuş ve sokağa dökülmüşlerdir. Zira o dönem İstanbul medreselerinde bulunan talebelerin çoğu Rumeli ahalisindendi. Bu talebelerin aileleri ve bazılarının akrabalarının isyanlar esnasında öldürüldüğü, canlarının tehlikede olduğu ve mallarının yağmalandığı haberleri İstanbul’a ulaşmaktaydı. Bu siyasi sebeplerin yanı sıra Sultan Abdülaziz dönemi isyanında ekonomik sebeplerde rol oynamıştır. Tarım krizi, dış borçlanmalar ve son olarak Tenzil-i Faiz kararı kamuoyunda ve medreseliler arasında hükümete karşı hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştır.

Sultan II. Abdülhamid dönemi talebe isyanında da Rusya karşıtlığı belirleyici faktörlerin başında gelmektedir. 93 Harbi’nde alınan ağır yenilgiler talebeleri galeyana getirmiştir. Özellikle Rusların Ardahan’ı işgali büyük tepkilere sebebiyet verdi. Burada sivil halkın öldürülmesi, cephanenin Rusların eline geçmesi ve birçok esir elde edilmesine tepki gösterildi. Ayasofya’da binlerce talebe ve halk toplanarak bu işgali protesto ettiler. Meclis-i Mebusan’da Rusya ile savaş üzerine tartışmaların yapıldığı 24 Mayıs 1877’deki oturum esnasında talebeler meclise yürüdüler. Rusların doğuda ilerlediklerini ve vatanın tehlikede olduğunu belirterek Redif Paşa ve Mahmud Paşa’nın cezalandırılmalarını istemişlerdir. Medrese talebelerinin isyana kalkışmaları üzerine derhal sıkıyönetim ilan edilmiştir. Hükümet her türlü gazete ve dergilerin yayınlarını yasaklayarak savaş ile ilgili kötü haberlerin halka duyurulmasını engellemeye çalışmıştır. Bu medreseli talebelerin isyanında talebeler başarılı olamamışlardır. Ancak isyandan yaklaşık iki ay sonra talebelerin azlini istedikleri Serasker Redif Paşa, savaş sırasındaki hatalı kararları sebebiyle görevden alınmıştır.

Medreseli isyanlarının iç politikaya yönelik boyutunu ise devlet adamları arasındaki siyasal rekabet oluşturur. XIX. yüzyılda, devlet adamlarının siyasi çıkarları sebebiyle medrese talebelerini kullandıkları ve istekleri doğrultusunda yönlendirdikleri görülmektedir. Ayrıca devlet adamlarının politika ve icraatları ile

halkın tepkisine neden olmaları da kamuoyunun nabzını bilen devlet erkânı tarafından kullanılmıştır. Gerek Sultan Abdülmecid gerek Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid dönemlerinde yaşanan bu çekişmeler talebelerin isyan hareketlerindeki önemli etkenlerden biridir. Sultan Abdülmecid dönemi talebe isyanında Mustafa Reşid Paşa ile Damad Mehmed Ali Paşa arasındaki çekişme ön plana çıkmıştır. Saray Grubunu temsil eden Mehmed Ali Paşa için Reformist Reşid Paşa bir tehdit unsuruydu. Rusya ile savaş taraftarı olan Mehmed Ali Paşa, Reşid Paşa'nın bu savaşa mani olmaya çalıştığı intibasını uyandırıyor. Rusya ile savaşılmasını isteyen talebeleri de Mustafa Reşid Paşa aleyhine kışkırttı. İsyen eden talebeler, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın azlini istediler. Ancak bu istekleri red olundu ve isyan bastırıldı. İsyenla ilgili birçok talebe sorgulandı ve bir kısmı sürgüne gönderildi. Bu isyanın ardından medreselerde birtakım tedbirler alınarak düzen yeniden sağlandı. Damad Mehmed Ali Paşa da azledildi. Dikkat çekici bir noktada Ahmed Cevdet Paşa'nın bu isyanda, talebeleri tahrik etmekle itham edilmesidir. Paşa, talebe isyanı ile ilgisi olmadığı yönünde ifade verdiği bilinmesine rağmen bu konuda Ahmed Cevdet Paşa'nın eserleri başta olmak üzere dönemin hiçbir kaynağında bu hususa yer verilmemiştir. Bu da dönemin kaynaklarının arşiv evraklarıyla mukayeseli bir biçimde kullanılması gerektiğini bir kez daha göz önüne çıkarması bakımından önemlidir.

Sultan Abdülaziz dönemi medreseli isyanında da Midhat Paşa ve Mahmut Nedim Paşa arasındaki iktidar mücadelesi etkili olmuştur. İstanbul'un önde gelen ulemâ ve medrese talebeleri ile yakın ilişkisi olan Midhat Paşa, devletin içinde bulunduğu kötü durumun çaresi olarak meşruti yönetime geçmeyi düşünüyordu. Bu fikri, Sultan'a da birçok defa üstü kapalı bir şekilde ifade etmiş ancak sonuç alamamıştı. Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz ve Mahmud Nedim Paşa ile meşruti bir anayasa yapılamayacağını anlayınca Nedim Paşa hükümetinin düşürülmesine ve ardından sultanın tahttan indirilmesi fikrine yönelmiştir. Hükümetin devrilmesi bir halk hareketiyle olacaktı ve bunun için İstanbul'daki en uygun sınıf olarak medrese talebeleri seçilmişti. Böylece Midhat Paşa talebeleri istediği gibi yönlendirmiş ve onlara isyan hareketine katılmaları için para da dağıtmıştır. Şehzade Murad'ın sarrafi Hristaki, tarafından getirilen paralar muhtaç talebelere verilmiş ve silah alımında kullanılmıştır. Midhat Paşa'nın da etkin olarak içinde bulunduğu Genç Osmanlılar

Cemiyeti, basın ve tiyatro faaliyetleri ile hem hükümet hem de mevcut düzen aleyhine yürüttükleri propaganda faaliyetleri ile kamuoyunu Mahmud Nedim Paşa'ya muhalif bir konuma getirmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın "Nedimof" lakabıyla anılacak kadar Rusya taraftarlığı ve dostluğunu benimsemesi, Rus elçisi İgnatiyef'in fikirlerine önem vermesi ve ona danışarak dış politikayı belirlemesi Mithad Paşa'nın talebeleri kendisine karşı kıskırtmasında kaolaylaştırıcı unsurlar olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid dönemi medreseli isyanında ise Midhat Paşa ve Damat Mahmut Paşa arasındaki iktidar mücadelesi dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin, İstanbul Tersane Konferansı ve Londra Konferansı'nda sunulan teklifleri kabul etmemesiyle Osmanlı-Rus Savaşı kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu durum üzerine Midhat Paşa'nın desteği ile Saray önüne yığılan medrese talebeleri "harp isteriz" söylemiyle nümayişlere başlamışlardır. Savaş sırasında Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın ve Serasker Redif Paşa'nın yanlış kararlar alması talebeler tarafından hoş karşılanmamıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında aldığı mağlubiyetler arttıkça talebelerin Midhat Paşa'ya olan temayülü artmış ve talebeler isyanla Midhat Paşa'yı tekrar sadrazamlığa getirmeyi amaçlamışlardır.

Son olarak XIX. yüzyıl medreseli isyanlarıyla alakalı şu sonuçlar çıkarılabilir. Geleneksel bir kurumun mensupları olan medreseliler, İngiltere yanlısı batıcı reformları savunan Mustafa Reşit Paşa ve Midhat Paşa gibi devlet adamlarının yanında yer almışlardır. Hatta Mahmut Nedim Paşa'nın tasfiyesine yönelik isyanda açıkça görüldüğü üzere İngiltere'den maddi destek almışlardır.

XIX. yüzyılda medreseliler, İstanbul'daki en etkili siyasi gruplardan biri olarak değerlendirilebilir. Abdülaziz döneminde görüldüğü üzere uygun şartları bulduklarında Sadrazamı ve Şeyhülislamı değiştirecek güce ulaşabilmişlerdir. Ayrıca Mayıs 1876 isyanının Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesindeki rolü dikkate değerdir. Darbenin bir ön hazırlığı olan bu isyan ile hükümet devrilmiş ve Sultanın hal' fikrini benimseyen kişiler yeni kabineyi oluşturmuşlardır. Buradan hareketle siyasî kültürümüzün değişmeyen unsurlarından askerî darbe süreçlerinin oluşumunda talebe isyanlarının en azından dolaylı etkisinden söz edilebilir.

Osmanlı Devleti, medrese talebelerinin çıkarmış oldukları isyanlara tepkisiz kalmamış, bu isyanlar bastırıldığı gibi suça karışan kişilere de çeşitli cezalar

verilmiştir. Bu anlamda cezaların çoğunluğunu sürgün cezaları oluşturmaktadır. Ayrıca talebelere gerekli ikaz ve ihtarlar da yapılmıştır.

Talebe isyanlarında dikkate değer bir husus da bu isyanlar esnasında talebelerin yağmacılık, çapulculuk gibi cana ve mala zarar verecek eylemlerden kaçınmalarıdır. Kitlese hareketlerde sıklıkla görülen söz konusu hareketlerden kaçınmaları talebelerin başarılı bir organizasyon ve bilinçle davrandıklarını gösterir.

Talebelerin kişisel çıkarla hareket etmedikleri kaydedilmesi gereken bir noktadır. Kişisel ya da kitlese hiçbir talepte bulunmayan medreseliler, devlet ve toplum çıkarlarını ön planda tutmuşlardır. Bu sebeple medreseli isyanlarının baskın yönünü siyasal-ideolojik gerekçeler oluşturmuştur.

Medreseli isyanlarının temel dış politika faktörünün Çarlık Rusya olduğu düşünüldüğünde yapılacak çalışmalarda Rus arşiv belgeleri ve elçilik raporları başta olmak üzere Rus kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âli Evrak Odası

Dos. 96, Göm. 7161; Dos. 328, Göm. 24600.

Ayniyat Defterleri: Nr. 618, s. 60; nr. 724, s.15; nr. 778, s. 111.

Cevdet Tasnifi

Dahiliye: Dos. 41, Göm. 2046; Dos. 105, Göm. 5207; Dos. 209, Göm. 10405; Dos. 223, Göm. 11131.

Maarif: Dos. 4, Göm. 168; Dos. 42, Göm. 2060; Dos. 80, Göm. 3985; Dos.104, Göm. 5174; Dos. 1246, Göm. 177.

Dahiliye Nezareti

İntihab-ı Memurin Kalemi: Dos. 4, Göm. 7; Dos. 4, Göm. 14; Dos. 4, Göm. 15; Dos. 4, Göm. 16; Dos. 4, Göm. 17; Dos. 4, Göm. 19; Dos. 4, Göm. 20; Dos. 4, Göm. 21; Dos. 4, Göm. 22; Dos. 4, Göm. 24; Dos. 4, Göm. 25; Dos. 42 Göm. 6.

Mektubi Kalemi: Dos. 2025, Göm. 16.

Şifre Kalemi: Dos. 109, Göm. 12.

Divan-ı Hümayun Kanunname-i Askerî Defterleri

Nr. 7, nr. 37.

Hariciye Nezareti

İdare: Dos. 1257, Göm. 51.

Siyasî: Dos. 26, Göm. 45; Dos. 193, Göm. 8; Dos. 192, Göm. 44; Dos. 1188, Göm. 7; Dos. 1188, Göm. 8; Dos. 1188, Göm.11; Dos. 1233, Göm. 45; Dos. 1233, Göm. 65; Dos. 1346, Göm. 38.

Londra Sefareti: Dos. 245, Göm. 101; Dos. 247, Göm. 22; Dos. 250, Göm. 31.

Tercüme Odası: Dos. 7, Göm. 22; Dos. 122, Göm. 58; Dos. 124, Göm. 90; Dos. 124, Göm. 93; Dos. 126, Göm. 57; Dos. 127, Göm. 11; Dos. 166, Göm. 17; Dos. 348, Göm. 47; Dos. 496, Göm. 109; Dos.516, Göm. 52; Dos. 554, Göm. 4.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi

Dos. 35, Göm. 1750; Dos. 203, Göm. 10525; Dos. 264, Göm. 1530; Dos. 463, Göm. 22663; Dos. 463, Göm. 22666; Dos. 463, Göm. 22671; Dos. 463, Göm. 22676; Dos. 463, Göm. 22686; Dos. 464, Göm. 22735; Dos. 464, Göm. 22747; Dos. 465, Göm. 22767; Dos. 465, Göm. 22777; Dos. 465, Göm. 22778; Dos. 507, Göm. 24949; Dos. 1321, Göm. 51603; Dos. 1337, Göm. 52166; Dos. 1647, Göm. 6; Dos. 1648, Göm. 8.

İrade Tasnifi

Dahiliye: Dos. 76, Göm. 3756; Dos. 191, Göm. 10727; Dos. 277, Göm. 17410; Dos. 278, Göm. 17487; Dos. 280, Göm. 17578; Dos. 281, Göm. 17621; Dos. 285,

Göm. 17944; Dos. 287, Göm. 18074; Dos. 318, Göm. 20611; Dos. 366, Göm. 24230; Dos. 513, Göm. 34894; Dos. 582, Göm. 40536; Dos. 651, Göm. 45264; Dos. 654, Göm. 45479; Dos. 676, Göm. 47075; Dos. 723, Göm. 50479; Dos. 724, Göm. 50511; Dos. 735, Göm. 60216; Dos. 752, Göm. 61441; Dos. 778, Göm. 63332; Dos. 849, Göm. 68163; Dos. 1288, Göm. 101342.

Hariciye: Dos. 105, Göm. 5133; Dos. 249, Göm. 14846; Dos. 251, Göm. 14940; Dos. 252, Göm. 14984; Dos. 254, Göm. 15099; Dos. 255, Göm. 15201; Dos. 255, Göm. 15208 ; Dos. 276, Göm. 16830; Dos. 278, Göm. 16140; Dos. 327, Göm. 21182; Dos. 327, Göm. 21188.

Meclis-i Mahsus: Dos. 3, Göm. 112; Dos. 3, Göm. 118; Dos. 42, Göm. 1710; Dos. 53, Dos. 2360.

Meclis-i Vala: Dos. 293, Göm. 11821; Dos. 302, Göm. 12324; Dos. 428, Göm. 18789; Dos. 586, Göm. 26350.

Şura-yı Devlet: Dos. 54, Göm. 3057.

Maarif Nezareti

Mektubi Kalemi: Dos. 2, Göm. 44.

Meclis-i Vükela Mazbataları

Dos. 96, Göm. 45.

Meclis-i Vala

Dos. 273, Göm. 48.

Sadaret

Amedi Kalemi Evrakı: Dos. 50, Göm. 31; Dos. 50, Göm. 56; Dos. 43, Göm.46; Dos. 44, Göm. 81; Dos. 44, Göm. 82; Dos. 50, Göm. 26; Dos. 1265, Göm. 39; Dos. 1265, Göm. 80; Dos. 1266, Göm. 3.

Divan Kalemi Evrakı: Dos. 83, Göm. 76.

Nezaret ve Devair Evrakı: Dos. 30, Göm. 40; Dos. 105, Göm. 62; Dos. 107, Göm. 2; Dos. 107, Göm. 6; Dos. 266, Göm. 67.

Mühimme Kalemi Evrakı: Dos. 481, Göm. 66.

Umum Vilayat Evrakı: Dos. 150, Göm. 75; Dos. 176, Göm. 98; Dos. 382, Göm. 85.

Vakanüvis Kalemi: Dos. 1, Göm. 120.

Satın Alınan Evrak

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı: Dos. 1, Göm. 51; Dos. 3, Göm. 60; Dos. 9, Göm. 4.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

Dos. 712, Göm. 100; Dos. 1183, Göm. 44.

Yıldız Tasnifi

Mütenevvi Maruzat: Dos. 71, Göm. 82; Dos. 1104, Göm. 75; Dos. 181, Göm. 53.

Sadaret: Dos. 1, Göm. 72.

Askerî Maruzat: Dos. 45, Göm. 11; Dos. 96, Göm. 40.

Arzuhal Jurnal: Dos. 2, Göm. 6; Dos. 2, Göm. 46; Dos. 2, Göm. 89; Dos. 15, Göm. 12; Dos. 22, Göm. 138.

Başkitabet Dairesi Maruzatı: Dos. 1, Göm. 14; Dos. 27, Göm. 88.

Esas Evrakı: Dos. 18, Göm. 113; Dos. 23, Göm. 1; Dos. 25, Göm. 7; Dos. 42, Göm. 91; Dos. 44, Göm. 13; Dos. 71, Göm. 17; Dos. 75, Göm. 17; Dos. 77, Göm. 34.

Hariciye Nezareti Maruzatı: Dos. 1, Göm. 25.

Hususi Maruzat: Dos. 221, Göm. 50; Dos. 221, Göm. 54; Dos. 320, Göm. 130.

Maarif Nezareti Maruzatı: Dos. 1, Göm. 2.

Meşihat Dairesi Maruzatı: Dos. 2, Göm. 38; Dos. 3, Göm. 6.

Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği: Dos. 14, Göm. 8; Dos. 14, Göm. 26; Dos. 14, Göm. 30.

Zabtiye Nezareti

Dos. 4, Göm. 40; Dos. 4, Göm. 44; Dos. 4, Göm. 87; Dos. 4, Göm. 94; Dos. 4, Göm. 103.

RESMÎ YAYINLAR

Ceride-i Havadis, nr. 634, 27.10.1269/03.08.1853.

Ceride-i Havadis, nr. 648, 06.01.1270/09.10.1853.

Ceride-i Havadis, nr. 662, 22.03.1270/23.12.1853.

Ceride-i Havadis, nr. 670, 04.05.1270/02.02.1854.

Ceride-i Havadis, nr. 961, 21.04.1276/17.11.1859.

Ceride-i Havadis, nr. 3079, 17.04.1293/12.05.1876.

Ceride-i Havadis, nr. 3432, 17.06.1294/29 Haziran 1877.

Düstur, II. Tertib, İstanbul, 1330.

Muallim Emin Bey, “Tarihçe-i Tarik-i Tedris”, *İlmiyye Salnamesi*, Matbaa-i Amire, 1334.

Ruzname-i Ceride-i Havadis, nr. 1742, 04.07.1288/19.09.1871.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 491, 08.11.1269/13.08.1853.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 493, 01.01.1270/04.10.1853.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 499, 04.05.1270/02.02.1854.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 522, 05.08.1271/22.04.1855.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 574, 02.05.1276/30.11.1859.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1447, 02.11.1288/13.01.1872.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1455, 08.12.1288/18.02.1872.

Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1570, 15.02. 1290/ 14.04.1867.
Takvim-i Vekâyi, Sayı:1812, 14.04.1293/09.05.1876.
Takvim-i Vekâyi, Sayı:1814, 24.04.1293/19.05.1876.
Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1815, 28.04.1293/23.05.1876.
Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1818, 11.05.1293/04.06.1876.
Takvim-i Vekâyi, Sayı: 1841, 06.10.1293/25.10.1876.

GAZETELER VE DERGİLER

Basiret, Sayı: 1806, 14.04.1293/09.05.1876.
Basiret, Sayı: 1809, 17.04.1293/12.05.1876.
Basiret, Sayı: 1810, 18.04.1293/13.05.1876.
Basiret, Sayı: 2102, 11.05.1294/24.05.1877.
Basiret, Sayı:2102, 12.05.1294/25.05.1877.
Hürriyet, nr. 5, 7 Rebiyülahir 1285/ 27 Temmuz 1868.
Hürriyet, nr. 6, 14 Rebiyülahir 1285/3 Ağustos 1868.
Hürriyet, nr. 19, 17 Receb 1285/ 2 Kasım 1868.
Muhbir, nr. 5, 9 Ramazan 1283.
Sabah, Sayı:63, 15.04.1293/10.05.1876.
Sabah, Sayı:65, 17.04.1293/12.05.1876.
Sabah, Sayı:67, 19.04.1293/14.05.1876.
Sabah, Sayı:69, 21.04.1293/16.05.1876.
Sabah, Sayı: 192, 13.09.1293 /02.10.1876.
Sabah, Sayı: 198, 06.10.1293 /25.10.1876.
Sabah, Sayı:247, 03.12.1293/20.12.1876.
Sırat-ı Müstakim, 28.02.1328 /11.03.1910.
Vakit, nr. 217, 17.04.1293/12.05.1876.
Vakit, no. 219, 19.04.1293/13.05.1876.
Vakit, nr. 221, 22.04.1293/16.05.1876.
Vakit, nr. 234, 08.05.1293/31.05.1876.
Vakit, nr. 563, 11.05.1294/24.05.1877.
Vakit, nr. 564, 13.05.1293/25.05.1877.
Vakit, nr. 570, 18.05.1294/31.05.1877.

ANA KAYNAKLAR

- Ahmed Cevdet Paşa. **Maruzat**.(Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2019.
- Ahmed Cevdet Paşa. **Târîh-i Cevdet**. I, (Haz.: Mehmet İpşirli), Ankara, TTK Yayınları, 2018.
- Ahmet Cevdet Paşa. **Tezakir**. I:1-12, (Haz.: Cavid Baysun), Ankara, TTK Yayınları, 1953.
- Ahmet Cevdet Paşa. **Tezakir 40-Tetimme**. (Haz.: Cavid Baysun), Ankara, TTK Yayınları, 1991.
- Ahmed Lütî Efendi. **Tarih**. I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Ahmed Lütî Efendi. **Tarih**. III, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Ahmed Lütî Efendi. **Tarih**. X, (Haz. Münir Aktepe), Ankara, TTK Yayınları, 1988.
- Ahmed Lütî Efendi. **Tarih**. XIV, (Haz. Münir Aktepe), Ankara, TTK Yayınları, 1991
- Ahmed Lütî Efendi, **Tarih**. XV, (Haz.: Münir Aktepe), Ankara, TTK Yayınları, 1993.
- Ahmet Mithat Efendi. **Üss-i İnkılap**. I-II,(Haz.: Tahir Galip Seratlı), İstanbul, Selis Kitapları, 2004.
- Ahmed Midhat Efendi. **Zübdetü'l-Hakâyık**. İstanbul, Takvim-i Vekâyî Matbaası, 1295.
- Ahmed Saib. **Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı**. Mısır, Hindiye Matbaası, 1326.
- Ahmed Saib. **Son Osmanlı-Rus Muharebesi**. Mısır, Hindiye Matbaası, 1327.
- Ahmed Saib. **Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis**. (2. Baskı), Mısır, Hindiye Matbaası, 1322.
- Ahmed Saib. **Vaka-ı Sultan Abdülaziz**.(Haz.: Mehmet Köseoğlu), Samsun, 2014.
- Ayhan, **Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?**, II, İstanbul, Ahmet Kamil Matbaası, 1927.
- Bereket-zade İsmail Hakkı. **Yad-ı Mazi**. (Haz.: Mümtaz Habip Güven), İstanbul, 1997.
- Basiretçi Ali. **İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyî-i Mühimme**.(Haz.: Nuri Sağlam), İstanbul, Kitapevi Yayın, 1997.
- Elliot, Henry. **İntihar mı, İmata mı? Yahud Vak'a-i Sultan Aziz**. (Nşr.: Kitapçı İlyas), Dersaadet, 1324.
- Fatma Aliye. **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**. İstanbul, Bedir Yayınevi, 1995.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa. **Anılar 2 Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi**.(Haz.: Nuri Akbayan), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Hayrettin Bey. **Kırım Harbi**. Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, t.y.

- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*.(Haz.: Sevim İlgürel), Ankara, TTK Yayınları, 1998.
- Hüseyin Hıfzı. *Sultan Aziz*. Dersaadet, 1326.
- Hüseyin Hıfzı. *Sultan Murad-ı Hamis ve Sebeb-i Hal'i*. Dersaadet, 1326.
- İrtem, Süleyman Kani. *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*. (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 2007.
- İrtem, Süleyman Kani. *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerîn İhtilali*,(Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 2004.
- İrtem, Süleyman Kani. *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamid*. (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 2004.
- Katip Çelebi. *Mizanü'l-Hak fî İhtiyari'l-Ehak*, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1306.
- Mahmud Celaleddin Paşa. *Mir'at-ı Hakikat*, I, İstanbul, Matbaa-yı Osmaniye, 1326.
- Mahmud Celaleddin Paşa. *Mirat-ı Hakikat*. I-II-III, (Haz.: İsmet Miroğlu), İstanbul, Berekât Yayınevi, 1983.
- Manastırlı Mehmet Rıfat Bey. *93 Harbi Faciası*.(Haz.: Tahsin Yıldırım), İstanbul, 2010.
- Mehmet Arif Bey. *Başımıza Gelenler*. İstanbul, İrfan Matbaası, 1973.
- Mehmed Memduh. *Mir'at-ı Şu'unat*. İzmir, Ahenk Matbaası, 1328.
- Mehmed Salahaddin. *Bir Türk Diplomatinin Evrak-ı Siyasîyesi*. (Haz.: Meliha Nur Çerçinli), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Midhat Paşa. *Midhat Paşa'nın Hatıraları: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, 1, (Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul, Temel Yayınları, 1997.
- Nâ'imâ Mustafa Efendi. *Târih-i Nâ'imâ*, III,(2. Baskı), (Haz.: Mehmet İpşirli), Ankara, TTK Yayınları, 2014.
- Nevizâde Atayî, *Zeyl ü Şakayık li-Atayî*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1268.
- Osman Nuri. *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususîye ve Siyasîyesi*. İstanbul, 1327.
- Poole, Stanley Lane. *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*. (Çev.: Can Yücel), Ankara, TTK Yayınları, 1959.
- Poole, Stanley Lane. *The Life of the Right Honourable Stratford Canning: Viscount Stratford deRedcliffe*, II, London, Longmans, Green and Co., 1888.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*. (Haz.: Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, 1977
- Salih Hayri. *Kırım Zafernamesi (Hayrâbât)*, (1. Baskı), (Haz.: Necat Birinci), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Salih Münir Paşa. *Geçmiş Zamanlar II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*. (Haz.: Ali Birinci-Selma Günaydın), Ankara, TTK Yayınları, 2015.

- Slade, Sir Adolphus. *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*. (Çev ve Haz.: Candan Badem), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Süleyman Paşa. *Hiss-i İnkılab Yahud Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmisin Cülusu*. Tanin Matbaası, 1926.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Sultan Aziz*, (Nşr.: İbrahim Hilmi Çığıracan), Ankara, Hilmi Kitapevi.
- Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Mür'i't-Tevârih*. I, (Haz.: Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyyefi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. (Haz.: Muhammet Hekimoğlu), İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ubucini, Jean Henri Abdolonyme. *Türkiye 1850*. I, (Çev.: Cemal Karaağaçlı), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1975.
- Ubucini, Jean Henri Abdolonyme. *1855'de Türkiye*. I-II, (Çev.: Ayda Düz), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

ARAŞTIRMA ESERLER

- Abdülhamid, Muhsin. *Cemaleddin Afgani*. Ankara, Fecr Yayınları, 1991.
- Abdurrahman Şeref. *Tarih Musahabeleri*. İstanbul, Kapı Yayınları, 2012.
- Adivar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul, 1982.
- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*. İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.
- Akgündüz, Ahmet. *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor*. I, İzmir, 1989.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 4, 1992.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*. İstanbul, Ulusal Yayınları, 1997.
- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, Beyan Yayınları, 2002.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2010.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Ali Rıza- Mehmed Galib. *XVIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*. (Haz.: Fahri Çetin Derin), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, 1977.
- Altınsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Anderson, Matthew Smith. *Doğu Sorunu (1774-1923)*. (1. Baskı), (Çev.: İdil Eser), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.

- Arslantürk, Zeki. *Naima'ya Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti*. İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2017.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul, Atay Yayınları, 2018.
- Badem, Candan. *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*. (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, 1976.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Bilgegil, Kaya. *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*. Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1979.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Pınar Yayınları, 1985.
- Çadircı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara, TTK Yayınları, 2013.
- Danışmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi (1703-1924)*. 4, İstanbul, Doğu Yayınevi, 2011.
- Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, 2, (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul, Papirüs Yayınevi, 1997.
- Demiralp, Yekta. *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Ebuzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973.
- Ebuzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi*. 3, İstanbul, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 1-2, İstanbul, 1977.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. (Haz.: Ertuğrul Düzdag), İstanbul, 1991.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. (Çev.: Ali Berktaş), İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Gölen, Zafer. *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*. Ankara, TTK Yayınları, 2020.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara, TTK Yayınları, 2014.
- Hozier, Captain H. *The Russo-Turkish War, Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power, and the History of the Eastern Question*. William Mackenzie, London, 1990.
- Iorga, Nicolae. *Osmanlı Tarihi*. V, (Çev.: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1948.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal. *Son Sadrazamlar*, I, İstanbul, Dergah Yayınları, 1982.
- İğdemir, Uluğ. *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*. Ankara, TTK Yayınları, 1937.

- İnalcık, Halil. **Devlet-i 'Aliyye**. I, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. **Medreseler Neydi, Ne Değildi?**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2019.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. **Gelibolulu Mustafa Ali'nin Kühü'l-Ahbâr'ında Medrese ve İlimiye**. Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2020.
- İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)**. I, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.
- İzgi, Cevat. **Osmanlı Medreselerinde İlim**. I, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997.
- Kara, İsmail. **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**. I, İstanbul, Risale Yayınları, 1986.
- Karal, Enver Ziya. **III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları**. Ankara, TTK Yayınları, 1988.
- Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**. I-IV, Ankara, TTK Yayınları.
- Karlığa, Bekir. **Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat. İstanbul**, Mahya Yayınları, 2013.
- Kazıcı, Ziya. **İslam Kültür ve Medeniyeti**. İstanbul, Timaş Yayınları, 1996.
- Kocabaş, Süleyman. **Osmanlı İhtilâllerinde Yabancı Parmağı**. İstanbul, Vatan Yayınları, 1993.
- Konukçu, Enver. **Ardahan Tarihi**. Ankara, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele**. İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Kur'anı Kerim ve Açıklamalı Me'ali. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Kuneralp, Sinan. **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber**. İstanbul, 1999.
- Kurat, Akdes Nimet. **Rusya Tarihi**. Ankara, TTK Yayınları, 2014.
- Kurat, Akdes Nimet. **Türkiye ve Rusya**. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kutay, Cemal. **Tarih Ne Zaman İbrettir?**. İstanbul, Özal Matbaası, 1980.
- Kutay, Cemal. **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, 12, İstanbul, Alioğlu Yayınevi, 1990.
- Kütükoğlu, Mübahat. **XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri**. Ankara, TTK Yayınları, 2000.
- Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. (Çev.: Metin Kırıatlı), Ankara, TTK Yayınları, 1984.
- Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. (13. Baskı), (Çev.: Mümtazer Türköne-Fahri Unan-İrfan Erdoğan), İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Muallim Cevdet. **Mektep ve Medrese**. (Haz.: Erdoğan Erüz), İstanbul, Çınar Yayınları, 1978.
- Oğuz, Ahmet. **1876 Selanik Vak'ası Osmanlı'nın Balkan Siyaseti**. Ankara, Grafiker Yayınları, 2013.

- Okumuş, Ejder; Cihan, Ahmet ve Avcı, Mustafa. **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk Modernleşme**, İstanbul, Özgü Yayınları, 2006.
- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. İstanbul, Timaş Yayınları, 2017.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.
- 1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı**. Ankara, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, 1977.
- Özön, Mustafa Nihat. **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Öztuna, Yılmaz. **Bir Darbenin Anatomisi**. (2. Baskı), İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Mahmud Nedim Paşa**. Ankara, Divan Kitap Matbaacılık, 2016.
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Sadrazamları ve Başvekiller**. I, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1940.
- Palmer, Alan. **Son Üç Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu**. (Çev.: Belkıs Çorakçı Dişbudak), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Saab, Ann Pottinger. **The Origins of the Crimean Alliance**. University Press of Virginia, 1978.
- Sertoğlu, Midhat. **Mufassal Osmanlı Tarihi**, VI, Ankara, TTK Yayınları, 2011.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**. II, (Haz. Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayınları, 1983.
- Sırma, İhsan Süreyya. **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**. (3. Baskı), İstanbul, Beyan Yayınları, 1990.
- Sükan, Şadi. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri 1877-1877 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı**. II, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1985.
- Şahin, Turhan. **Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi**. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. **19. Asır Türk Edebiyatı**. İstanbul, Çağlayan Yayınları, 1988.
- Taylak, Muammer. **Türkiye'de Öğrenci Hareketleri**. İstanbul, Hamle Yayınevi, 1997.
- Tuncer, Hüner. **Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878)**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2003.
- Turan, Osman. **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.
- Türkgeldi, Ali Fuad. **Maruf Simalar**. (Haz.: Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı), Ankara, TTK Yayınları, 2013.

- Türkgeldi, Ali Fuad. **Mesail-i Mühimme-i Siyasîyye**. I, (2. Baskı), (Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, TTK Yayınları, 1987.
- Türkgeldi, Ali Fuad. **Rical-i Mühimme-i Siyasîyye**. (Haz.: Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil), İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.
- Türküne, Mümtazer. **Cemaleddin Afgani**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923)**. (1. Baskı), (Çev.: İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 140.
- Uçarol, Rifat. **Siyasî Tarih**. I, İstanbul, Der Yayınları, 2019.
- Us, Hakkı Tarık. **Meclis-i Mebusan 1293=1877 Zabıt Ceridesi**. I, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1940.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**. Ankara, TTK Yayınları, 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, 2014.
- Ünal, Mehmet Ali. **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**. Isparta, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2019.
- White, Charles. **Three Years in Constantinople**. II, London, 1846.
- Yurdakul, İlhami. **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)**. İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**. İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

SÖZLÜKLER

- Abdülaziz Bey. **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri**. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Pakalın, M. Zeki. **Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü**. I-II, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Şemseddin Sami. **Kamûs-ı Türkî**. Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1318.

MAKALELER

- Akbulut, İlhan. “160. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı”. **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, 106(28), 2014, 333-350.
- Akdağ, Mustafa. “Medreseli İsyanları”. **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1(4), 1949, 361-387.
- Akün, Ömer Faruk. “Namık Kemal”. **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, (32, 361-378), Ankara, 1984.
- Akyıldız, Ali. “Mahmud Nedim Paşa”. **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, (27, 374-376), Ankara, 2003.

- Alkan, Mustafa. “Softa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (37, 342-343), İstanbul, 2009.
- Arıkan, Zeki. “Ubucini”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (42, 32-33), İstanbul, 2012.
- Atay, Hüseyin. “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler”. *Vakıflar Dergisi*, (XIII, 171-235), Ankara, 1981.
- Atay, Hüseyin. “Medreselerin Islahı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XXV, 1-43), Ankara, 1981.
- Aydın, Mahir. “93 Harbi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (9, 498-499), İstanbul, 1994.
- Aydın, Mehmet Akif. “Kanûn-i Esâsî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, (24, 328-330).
- Aydın, Mithat. “Sir Henry G. Elliot’In İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasî Olaylara Bakışı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 18(18), 2005, 21-49.
- Aydın, Vahdettin. “Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 2003, 313-338.
- Baktır, Mustafa. “Suffe”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (37, 469-470), İstanbul, 2009.
- Baumann, Robert F. “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”. (Çev.: Nasuh Uslu), *Türkler*, (XVIII, 577-586), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri”. *Belleten*, V(19), Ankara, 1941, 351-395.
- Baykal, Bekir Sıtkı. “93 Meşrutiyeti”. *Belleten*, 6(21-22), 45-83.
- Bayrakdar, Mehmed. “Dâvûd-ı Kayserî”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (9, 32-35), İstanbul, 1994.
- Berki, Ali Himmet. “Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı”. *Vakıflar Dergisi*, (5, 127-128), 1962.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (28, 323-327), Ankara, 2003.
- Bozkurt, Nebi. “Müderris”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31, 465-467), Ankara, 2020.
- Çavuşoğlu, Semiramis. “Kadıızâdeliler”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (24, 100-102), İstanbul, 2001.
- Çetinsaya Gökhan ve Buzpınar, Tufan Ş. “Midhat Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (30, 7-11), Ankara, 2020.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Dua Kubbesi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (9, 539-540), İstanbul, 1994.
- Demiroğlu, Hasan ve Uyanık, Feyzullah. “Osmanlı ve Rus Kaynaklarına Göre General İgnatyev’in Sultan Abdülaziz Dönemi Faaliyetleri (1864-1876)”.

- Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (Bildiriler)***, (III, 183-277), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Demirtaş, Mehmet. “XIX. Yüzyılda İstanbul’a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler”. ***Bellekten***, 73(268), 2009, 739-754.
- Düzen, Cem. “Tanzimat Dönemine Karşı Bir Suikast Teşebbüsü: Kuleli Vak‘ası”. ***Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi***, 19(1), 2017, 107-128.
- Dyulgerova, Nina. “Russian Stroke to Ottoman-Russian War of 1877-1878 (Russian Scenario About The War and After The War)”. ***The Ottoman-Russian War of 1877-1878***, Ömer Turan (Ed.), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, 25-33.
- Fazlıoğlu, Şükran ve Fazlıoğlu İhsan. “Varlık, Bilgi ve Değer Birliği Olarak Osmanlı Medrese Müfredatının Yapısal Tahlili”. ***Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans***, İstanbul, Mahya Yayıncılık, 2019.
- Gencer, Ali İhsan. “Tanzimat Fermanı (1839)’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”. ***Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi***, (11, 431-521), İstanbul, Çağ Yayınları, İstanbul, 1994.
- Gencer, Mustafa. “Alman Basınında Kırım Savaşı”. ***Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)***, Sempozyum Bildirisi, İstanbul, 2007, 151-172.
- Gencer, Mustafa. “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Alman Basınına Göre; Plevne’den Berlin Konferansı’na Osmanlı Devleti”. ***Gazi Osman Paşa’nın Ölümünün 100. Yılı Münasebetiyle I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900)***, Tokat, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Basımevi, Tokat, 2004, 247-264.
- Gündoğdu, Cengiz. “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münasebetleri Açısından Sivasiler-Kadı-zadeliler Mücadelesi”. ***İLAM Araştırma Dergisi***, (III, 37-72), 1998.
- Hatemi, Hüseyin. “19. Yüzyılda Medreseler”. ***Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi***, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, 502-543.
- Hızlı, Mefail. “Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler”. ***Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi***, II (2), 1987, 273-281.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”. ***Türkler***, XXII(91), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2016, 825-836.
- İbnül Emin Mahmud Kemal. “Abdülhamid-i Sani’nin Notları”. ***Türk Tarihi Encümeni Mecmuası***, Numara:13 (90), 1926, 60-68.
- İpşirli, Mehmet. “Bilâd-ı Selâse”. ***Diyanet İslam Ansiklopedisi***, (6, 151-152), İstanbul, 1992.
- İpşirli, Mehmet. “Cer”. ***Diyanet İslam Ansiklopedisi***. (7, 388-389), İstanbul, 1993.
- İpşirli, Mehmet. “Danışmend”. ***Diyanet İslam Ansiklopedisi***, (8, 464-465), İstanbul, 1993.

- İpşirli, Mehmet. “İlmiye”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (22, 141-145), İstanbul, 2000.
- İpşirli, Mehmet. “Medrese”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (28, 327-333), Ankara, 2003.
- İpşirli, Mehmet. “Müderris”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31, 467-468), Ankara, 2006.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Ulemâsı”. *Türkiye Yayınları*, (VIII- 7-79), Ankara, 1999.
- İpşirli, Mehmet. “Tatarcık Abdullah Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (1, 99-100), İstanbul, 1988.
- İpşirli, Mehmet ve Çelebi, İlyas. “Hasan Fehmi Efendi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (16, 320-322), İstanbul, 1997.
- Karal, Enver Ziya. “Mahmud II”. *İslam Ansiklopedisi*, (VII, 165-170), MEB Yayınları, 1997.
- Karal, Enver Ziya. “Müslüman Memleketlerinde Kültür Değişimleri”. Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1969, 493-502.*
- Karaman, Hayreddin. “Cemaleddin Efgani”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (10, 456-466), İstanbul, 1994.
- Kaya, Mahmut. “Dârülhikme”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (8, 537-538), İstanbul, 1993.
- Kılıç, Ayten. “A Russian Machiavelli in The Ottoman Empire: Count Ignatiev Conquers İstanbul (1864-1875”. *The Ottoman-Russian War of 1877-1878*. Ömer Turan (Ed), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, 1-24.
- Koç, Yunus. “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”. *Bilig*, 35, 2005, 229-245.
- Kuran, Ercümen. “Reşid Paşa”. *İslam Ansiklopedisi*, (IX, 701-705), İstanbul, MEB Yayınları, 1978.
- Kurat, Yuluğ Tekin. “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”. *Belleten*, 26(103), 1962, 567-592.
- Küçük, Cevdet. “Abdülaziz”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (1, 179-185), İstanbul, 1988.
- Küçük, Cevdet. “Murad V”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31, 183-1859, Ankara, 2020.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Darü’l-Hilafeti’l-Aliyye Medresesi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (8, 507-508), İstanbul, 1993.
- Kütükoğlu, Mübahat. “1869’da Faal İstanbul Medreseleri”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, 1976-77, 277-392.
- Manneh, Butrus Ebu. “Ali ve Fuad Paşaların Bâb-ı Âli’deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)”. (Çev.: Fatih Yeşil), *Tanzimat*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, 479-490.

- Mercan, Evren. “93 Harbi’nin Ortaya Çıkardığı Bir Deniz Harp Stratejisti: Stepan Osipovich Makarov”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar (22), 2015, 133-144.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeliler Hareketi”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/ 1-2, Ankara, 1979-1983, 208-225.
- Ortaylı, İlber. “XIX. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti”. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Ankara, Turhan Yayınları, 2004, 247-256.
- Özkul, Osman. “Osmanlı İlmiye Sistemine İçerden Bir Eleştiri: Kazasker Tatarcık Abdullah Molla’nın Layıhasının Analizi”. *Tarih Okulu Dergisi*, (XXXIV, 233-246), 2008.
- Özcan, Tahsin. “Seyyid Murtaza Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (37, 72-73), İstanbul, 2009.
- Özergin, Kemal. “Eski Bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4 (5), İstanbul, 1973-74, 263-264.
- Petersen, John. “Mescid”. *İslam Ansiklopedisi*, (VIII, 50-55), İstanbul, 1979.
- Sâmî es-Sakkâr. “Muîd”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (31, 86-87), Ankara, 2020.
- Somel, Selçuk Akşin. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”. *Tanzimat*, Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 685-708.
- Sunay, Serap. “Mehmed Ali Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ek-2, 216-218), İstanbul, 2016.
- Şanal, Ersoy. “Osmanlı Devleti’nde Medreselerde Ders Programı, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(14), 2003, 149-168.
- Şimşir, Bilal N. “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa’nın Yazışmaları”. *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (Ankara 13-14 1985)*, Ankara, TTK Yayınları, 1994, 77-89.
- Taşdemirci, Ersoy. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Medreseler”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 1989, 522-523.
- Taşkın, Ünal. “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), 2008, 343-633.
- Tekin, Rahmi. “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devlet Teşkilatında Görülen Çözümler ve Sunulan Öneriler”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30, 349-374), 2016.
- Tepekaya, Muzaffer. “Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)”. *Belleten*, LXXVII (280), 2013, 1031-1070.

- Türkmen, Zekeriya. “Divânıharp”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ek-1, 334-337), Ankara, 2020.
- Türkmen, Zekeriya. “Kuleli Vak’ası”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (26, 356-357), Ankara, 2002.
- Turan, İlter. “Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 29(1-4), 1969, 171-191.
- Uçman, Abdullah. “Ziya Paşa”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (44, 475-479), İstanbul, 2013.
- Unan, Fahri. “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”. *Yeni Türkiye Yayınları*, (V, 140-160), Ankara, 1999.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Semân”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (35, 532-533), İstanbul, 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vakanüvis Lütfi Efendi’ye Ait Bir Risale. *Belleken*, 7(28), 1943, 349-373
- Yavuz, Hulusi. “Ahmed Hulusi Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (2, 90), İstanbul, 1989.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lügatçesi”. *Vakıflar Dergisi*, 17, 1983, 55-60.
- Yıldız, Hasan. “Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesalih-i Talebe ve Müfredat Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)”. *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, 2018, 255-275.
- Yıldız, Hasan. “Osmanlı’da Medrese Talebelerinin Kur’a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 2020, 1074-1125.
- Yurdakul, İlhami. “Mekteb-i Nüvvâb”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ek-2, 240-241), Ankara, 2019.
- Yüce, Nuri. “Agah Efendi”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (1, 447-448), İstanbul, 1988.
- Zengin, Zeki Salih. “Osmanlılarda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 36, 2016, 33-61.

TEZLER

- Gökçe, Handan. *Divan-ı Harp Mazbata Suretlerinde Ardahan ve Alacadağ Muharebeleri (1877-1878)*. (Yüksek Lisans Tezi), Sıtkı Koçman Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2020.
- Karademir, Zafer. *Osmanlı Devleti’nde Medreseli Olayları*. (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2016.

- Karagül, Asya Setinay. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusunun Kars'ı Ele Geçirme Süreci*. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- Karasu, Demet. *Mahmud Nedim Paşa (1818-1883)*. (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2019.
- Keleş, Erdoğan. *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*. (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa*. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- Kutlu, Nurgül. *Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi*. (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019.
- Özülkü, Sema. *1876 Softalar İsyanı Osmanlı Tarihindeki Yeri ve Önemi*. (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2000.
- Sadıkoğlu, Sevil. *Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871-31 Temmuz 1872)*. (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Sunay, Serap. *Damad Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Mücadelesi (1813-1868)*. (Doktora Tezi), Kocatepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 2015.
- Taş, Yusuf. *İlk Türk Gazetecilerinden Ağâh Efendi, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal'in Dönemin Devlet Politikalarına Yansımaları*. (Yüksek Lisans Tezi), Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2018.
- Topçu, Fatih Sefa. *Sultan Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım ve Uygulanan Mali Reformlar (1861-1876)*. (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.
- Uysal, Mustafa Ali. *Hüseyin Avni Paşa*. (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014.
- Yerlikaya, İlhan. *Basiret Gazetesi: 1870-1878*. (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.

RUSÇA KAYNAKLAR

- Бутенин А.В. Александр Сергеевич Меншиков Государственный Деятель, Царедворец и Человек, *Из Глубины Времен: Альманах, Санкт-Петербург: Редакция Альманаха "Из глубины времен", 1995. Вып. 5. s. 116–117.*
- Сахаров Андрей Николаевич (ответственный редактор), *История Внешней Политики России: В 5 т. Т. 3. Первая Половина XIX века (От войн России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.)*. Москва, Академический Проект; Парадигма, 2018.

- Ефимов Александр Викторович, *Александр Сергеевич Менишиков в Крымской Войне, Дневники. Письма. Воспоминания. Ч. 1*, Симферополь : ООО “Антиква”, 2018.
- Чернышев, Александр Алексеевич, *Российский Парусный Флот: Справочник в 2-х томах. Т. 2*. Москва, Воениздат, 2002. — Т. 2
- Али-заде Айдын Ариф оглы, Афгани Джамал ад-Дин, *Исламский Энциклопедический Словарь*, Москва Ансар, 2007.
- Киласов, Амиргамза Рушанови. *Системный Кризис Османской Империи во Второй Половине XIX-начале XX вв.* Диссертаци выполнен н кафедр истори стран Азии Африк Дагестанског Государственног Университета, Махачкала 2005.
- Виноградов Владилен Николаевич, *Международные Отношения на Балканах. 1830-1856 гг.* Москва, Наука, 1990.
- Шигин, Владимир. Синоп(О победе Русской Эскадры в Морском Сражении 1853 г.), *Морской Сборник*, 11, 1993, 79-82.
- Беляев, Евгений Александрович, Джемаль-ад-Дин аль-Афгани, *Советская Историческая Энциклопедия*, Под ред. Е. М. Жукова. Советская Энциклопедия, Москва 1982.
- Киреев, Николай Гаврилович. *История Турции XX Век*, Москва: ИВ РАН, 2007.
- Кудрявцева Елена Петровна. Внешнеполитические Успехи И Поражения Николая I (По Воспоминаниям Современников), *Вестник МГИМО-Университета*, 4(55), 2017, 7-24.
- Дулина, Нинель Александровна. Материалы К Биографии Мустафы Решид-Паши (1800—1858), *Академия Наук СССР Ордена Трудового Красного Знамени Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1978*, Издательство “Наука” Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1984, 46-68.
- Лисовой, Николай Николаевич. *Русское Духовное и Политическое Присутствие в Святой Земле и на Ближнем Востоке в XIX - начале XX в. Институт Российской Истории РАН*, Автореферат Диссертации на Соискание Ученой Степени Доктора Исторических Наук, 2007.
- Фадеева Ирина Евгеньевна, Реформаторская Деятельность Мидхат-Паши В Болгарии В 60-Х Годах XIX В. *Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1978*, Издательство “Наука” Главная Редакция Восточной Литературы Москва 1975, 109-120.
- Фадеева Ирина Евгеньевна, *Мидхат-паша. Жизнь и Деятельность*, Москва, Главная Редакция Восточной Литературы Изд-Ва “Наука”, 1977.
- Фадеева Ирма Львовна, Новые Тенденции В Политике Порты Начала 70-х годов XIX в. *Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1976*, Издательство “Наука” Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1978, 224-235.

- Фадеева Ирма Львовна, *Официальные Документы в Идеологии и Политике Османской Империи : (Османизм - панисламизм), XIX - нач. XX в.* И. Л. Фадеева. - Москва : Наука, 1985. - 271 с.; 22 см.
- Петросян, Юрий Ашотович, Петросян(Фадеева) *Ирина Евгеньевна* , *Османская Империя: Реформы и Реформаторы (конец XVIII—начало XX в.),* Москва, Наука, Издательская фирма “Восточная Литература”, 1993.
- Петросян, Юрий Ашотович, К Вопросу О Формировании и Эволюции Общественно-Политических Взглядов Зия-Паши, *Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1979,* Издательство Наука Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1985, 128-139.
- Высочков Леонид Владимирович, *Император Николай I: Человек и Государь.* СПб.:Издательство С.Петербургского Университета, 2001.
- Тодорова, Мария Николаева, Состав Правящей Элиты Османской Империи В Период Реформ (1826—1878), *Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Тюркологический Сборник 1976,* Издательство “Наука” Главная Редакция Восточной Литературы, Москва 1978, 153-162.
- Анисимов, Олег Викторович, *Проблема Святых Мест Палестины во Франко-Русских Отношениях 1848-1853 гг.* Санкт-Петербургский Государственный Университет, Автореферат Диссертации на Соискание Ученой Степени Кандидата Исторических Наук, 2011.

EKLER

EK-1

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) ◆

[illegible]

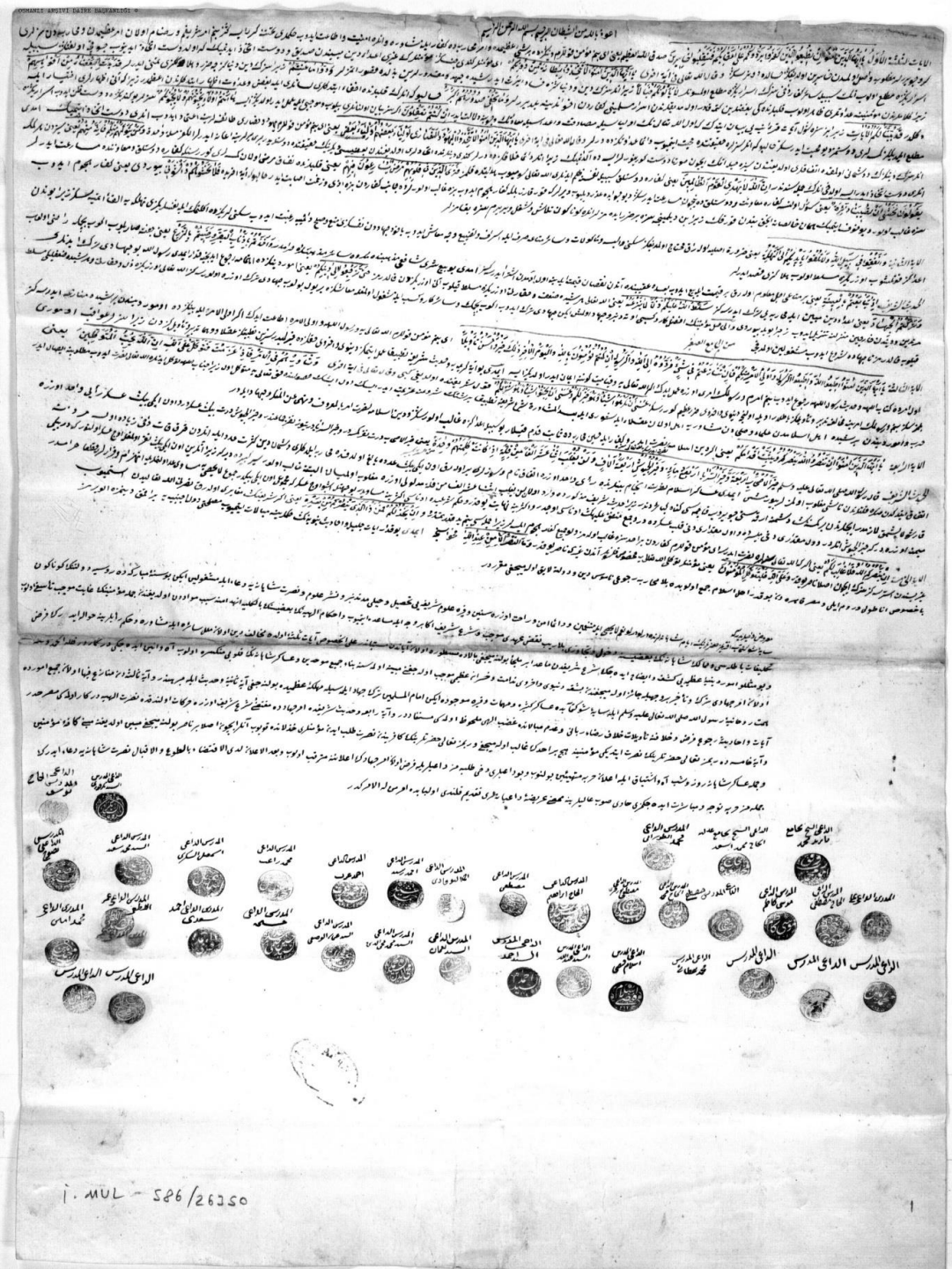
OSMANLI ARŞİVİ		
MVL		
273	48	1

MVL.00273.00048.001

BOA. Meclis-i Vala, 273/48 (Ahmed Cevdet Paşa'nın talebe isyanı ile ilgili ifadesi)

Y.EE

0	0	2	3		0	0	1		0	0	1
---	---	---	---	--	---	---	---	--	---	---	---





Vakit, nr. 564, 12.05.1294 (24 Mayıs 1877 Talebe İsyamı hakkında)

EK-6



10 Mayıs 1876 Talebe İsyanı (Mahmud Celaleddin Paşa, Mir'at-ı Hakikat)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Öztürkci, Eylem

Uyruğu :TC

ORCID :

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Yüzüncü Yıl Üniversitesi	2023
Yüksek Lisans	Yüzüncü Yıl Üniversitesi	2004
Lisans	Yüzüncü Yıl Üniversitesi	2001

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2005-...	Van Mehmet Akif Ersoy Anadolu Lisesi	Öğretmen

Yabancı Dil

İngilizce

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU



VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

Tez Başlığı / Konusu:

05/01/2023

Osmanlı Devleti'nde Medreseli İsyanları (XIX. Yüzyıl İstanbul Örneği)

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 111 sayfalık kısmına ilişkin, 05/01/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından <https://www.turnitin.com> intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13(On Üç)dür.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

05/01/2023

Eylem ÖZTÜRKÇİ
Adı, Soyadı, İmza

Adı Soyadı: Eylem ÖZTÜRKÇİ

Öğrenci No: 179206115

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Yakınçağ

Statüsü: Doktora

DANIŞMAN

Doç.Dr. Cavid QASIMOV

05/01/2023

ENSTİTÜ ONAYI

UYGUNDUR

.../.../20...

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR